

अत्वसन्तस्य चाधातोः । अत्रेत्यादि । ननु च परत्वान्नित्यत्वाच्च
नुमेव पूर्वं प्राप्नोति तत्राह । यदि हीति । इह दीर्घश्रुत्याचः स्थानित्वं तच्च
न स्वरूपेण किं तर्हि उपधाया इत्यनुवृत्ते रूपधात्वनिबन्धनम् अत एवाजन्तस्य
दीर्घाभावः तस्मात्स्थानित्येवात्र निमित्तशब्दः प्रयुक्तः । पिण्डग्रश्चर्मइति ।
ग्रसुग्लसु अदने, वस आच्छादने, क्विप् ननु चानर्थकत्वादेवात्र न खलु भविष्यति,
मूलोदाहरणेषु त्वसु-प्रत्ययस्यार्थवत्त्वात्सिद्धमत आह । अनर्थकोपीति । अत्रैव

हेतुमाह । अनिनस्मिन्ग्रहणानीति । अयमेव घातुप्रतिषेधो ज्ञापयति अस्तीयं
 परिभाषेति । नैतदस्ति ज्ञापकम्, अस्यर्थमेतत्स्यात् शत्रूनस्यात् शत्रूनस्यतीति
 शत्रूव इति, तस्माद्भवनमेवेदम्, अतुहृणो त्वर्थवतीतुशब्द स्याभावादेवानर्थकस्य
 ग्रहणम्, अन्तग्रहणमनर्थकं केवल्योरत्वसोरभावादेव सिद्धमत आह । अन्तग्रहण-
 मित्यादि । उपदेशो लक्षणवाक्यानि गणापाठश्च, प्रयुज्यतइति प्रयोगः, उपदेशे
 प्रयोग उपदेशप्रयोगः उपदेशे यत्प्रयुज्यते शब्दरूपं तदेकदेशस्याप्यत्वसन्तस्य परि-

ग्रहार्थमित्यर्थः । असति पुनरन्तर्ग्रहणं कस्य ग्रहणं न स्यादित्यत आह । इतर-
 था हीति । मनुर्ग्रहणमुपलक्षणं, कुमुदमडवेतसेप्यो इमनुम् । इत्यस्यापि ग्रहणं
 न स्यात्, किं कारणमित्यत आह । उपदेशइति । रूपनिर्ग्रहो, रूपनिश्चयः,
 स यद्यपि लौकिके प्रयोगे भवति, अनुबन्धयुक्तं तु रूपमुपदेशएव निश्चीयतइत्यु-
 पदेशइत्युक्तम्, नायमत्वन्त इति । यद्यपि तावतो वधेरतुरन्तस्तथापि न तत्पर
 उपदेशः यत्परश्चोपदेशो न सौत्वन्तः प्रकारान्तत्वात्, ततश्च तस्य ग्रहणं न स्यात्

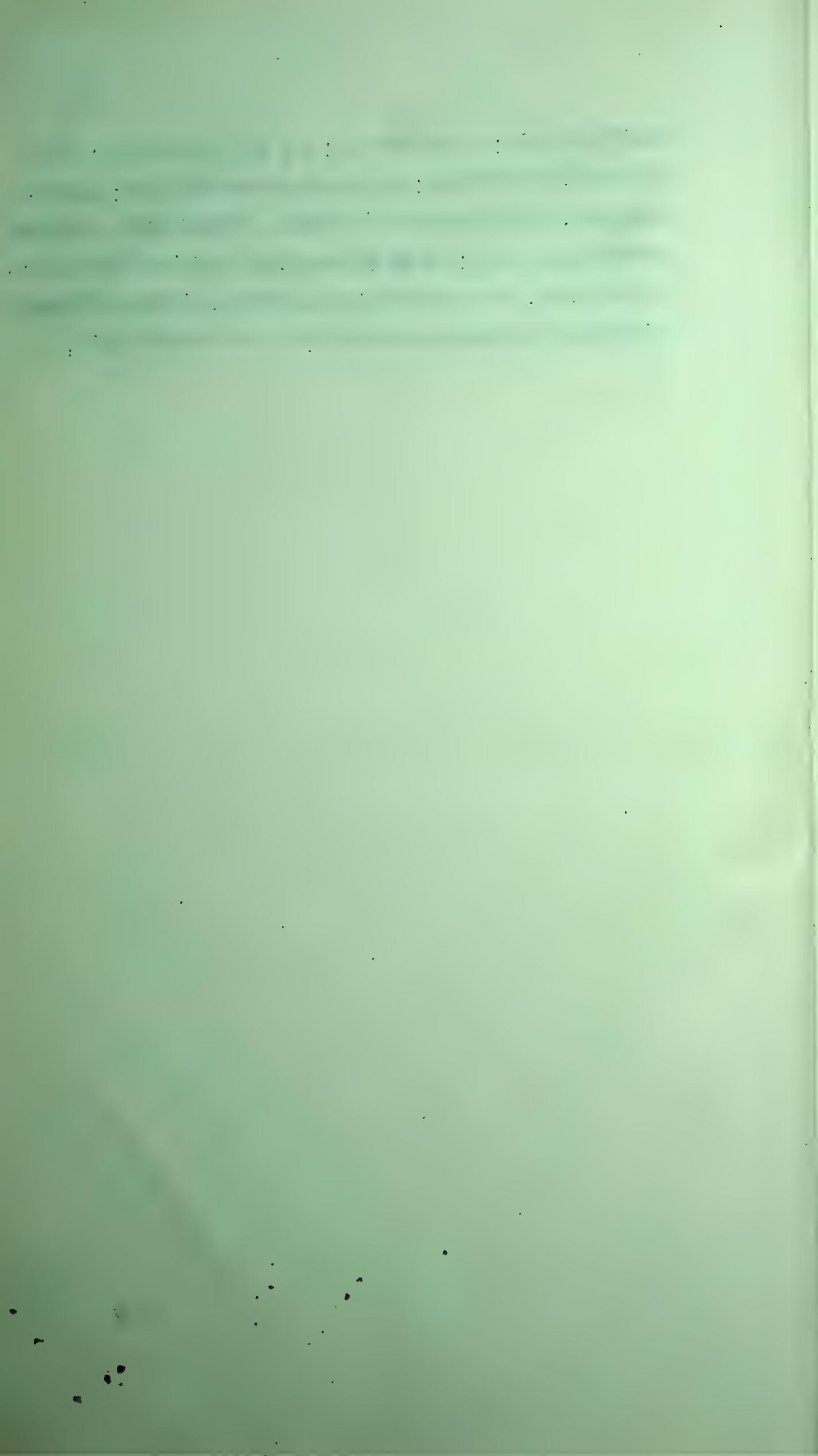
अन्तर्गृहणसामर्थ्यात् तावतोप्यवधेरत्वन्तस्य गृहणम् ।

अनुनासिकस्य क्विफलोः किङ्कति । अङ्गादिप्लस्य फला विशेषणा-
त्तदादिविधिः कितित्येतत्संभवव्यभिचाराम्यां फलादेरेव विशेषणम् । प्रता-
नित्यादि । तमु कांधायां, शमु उपशमे, दमु ग्लानौ, स्तेभ्यः क्विप्, नो नोधातोरिति
नत्वम् । यङ्लुगन्तात्तासिति । तस्य सार्वधातुकमपिदिति ङित्वं, वस्तुकणनं चेतत्,
न त्वनेन निष्ठाशङ्कावायते ङिति सत्वपीत्युपक्रमात्, किं च निष्ठायाभिटा भवितव्यं

न चोदित्वाद्यस्य विभाषेति प्रतिषेधः एकाच इति तत्रानुवृत्तेः।

अंकनगमां सनि । अत्र यद्युपधाया इत्यनुवर्त्तते अजन्तेषु व्यंजनस्य दीर्घप्रसंगः तस्मान्निवृत्तं यद्वैषं इतिगम्योरलोन्त्यस्य दीर्घप्रसंगः तत्र । अवश्चेत्युपस्थानात् । न चैवमप्यासस्य प्रसंगः हन् स इति स्थिते परत्वादीर्घत्वे कृते पुनः प्रसंगविज्ञानाद् द्विवचनम्, अस्तु वा । अप्यासस्यापि दीर्घः ह्रस्व इति ह्रस्वो, भविष्यति । जिघांसतीति । अप्यासाच्चेति कुत्वम् । अधिजिगांसतइति ।

इडश्चेति गभिरादेशः । इह बह्वो गमयः गम्तु सप्तृ गताविति धातुः णी
 गभिरबोधने, सनि चैतीणादेशः इएवदिक इति वक्तव्यमितीक आदेशः इडश्चेती-
 डादेशश्चेति, तत्राविशेषात्सर्वत्र प्रसंगे सत्याह । गमेरिडादेशस्येति वक्तव्यमिति
 इणाइक इडश्चैक एवादेशः स इडश्चैव इडोफलदङ्गते, अतो धातुभेकं वर्तयित्वा त्रयाणा-
 मादेशस्य ग्रहणं, तथा च वदयति अजादेशस्य गमेरिति, एवं चैणिकोरादेशस्यापि
 गमेभाविकर्मणोरात्मानेपदइडमावे फलादौ सनि अ फो ति दीर्घो भवत्येव,

सज्जिगांस्यतइति । सज्जिगांसतइति । गमेः समो गमृञ्छीत्यात्मनेपदं विहितं
तत्र वाकर्मकादिति वक्ती तेन सनन्तादपि पूर्ववत्सन इत्यात्मनेपदमकर्मकादेव भवति
ततश्च मातरमित्यपपाठः मात्रेति तृतीयान्तं पठितव्यम् । सज्जिगांसदिति ।
सम्पूवादिगमेः सन् सकर्मकत्वात्परस्मैपदं हान्दसत्वादिडभावः । बहुलं कृन्दस्यमाङ्यो-
गेपी त्यडभावः प्रायेण तु वृत्तौ सादृकं पठ्यते । इहेत्यादिना गमेरिडादेशस्येति
वक्तव्यमित्येतत्प्रत्याचष्टे कथं पुनः सनि दीर्घइत्येतावति सूत्रे क्रियमाणे

गस्येति वक्तै, दीर्घश्रुत्या वा ऽ चश्चेत्युपतिष्ठते, तत्र विशेषणविशेष्यभावं प्रति
 कामचारादुत्तरत्र हनिगम्योर्दीर्घविधानाद्गृह्याणाणामंगमचा विशेष्यते, तेन
 त्वचांगं, विशेषणो न तदन्तविधिर्भवतीति, सिद्धमजन्तस्य दीर्घत्वं यथा कृत्सार्व-
 धातुकयोरित्यत्र तस्मादिहाज्जहणं न कर्तव्यं किमर्थं तर्हि क्रियतइत्याह । तत्क्रि-
 यतइति । प्रुत्तिभेदेन, व्यापारभेदेन, तमेव दर्शयति । अजन्तस्येति । एवं चाज्जहणं
 सामर्थ्यादावर्त्तइत्युक्तं भवति ॥

तनोतेविभाषा । उपसंस्थानेनेति । तनिपतिदरिद्राणामुपसंस्थान-
मित्यनेन ।

क्रमश्च क्लृव । अनुनासिकस्य क्विफलोः क्लृतीति नित्यस्य
दीर्घस्याप्वादोयं विकल्पः । उपधाया इति । यद्यप्युपधाग्रहणं पूर्वमेव निवृत्तं
तथाप्यवश्चेत्युपस्थानादन्यस्य चाचोसम्भादेवमुक्तम् । क्रमित्वेति । उदितो
वेति पक्षो इट् । बहि रंगोपि ल्यबादेश इति । एतच्चादो जग्धिर्त्यप्ति क्लीत्यत्र
त्यब्ग्रहणेन ज्ञापितम् ।

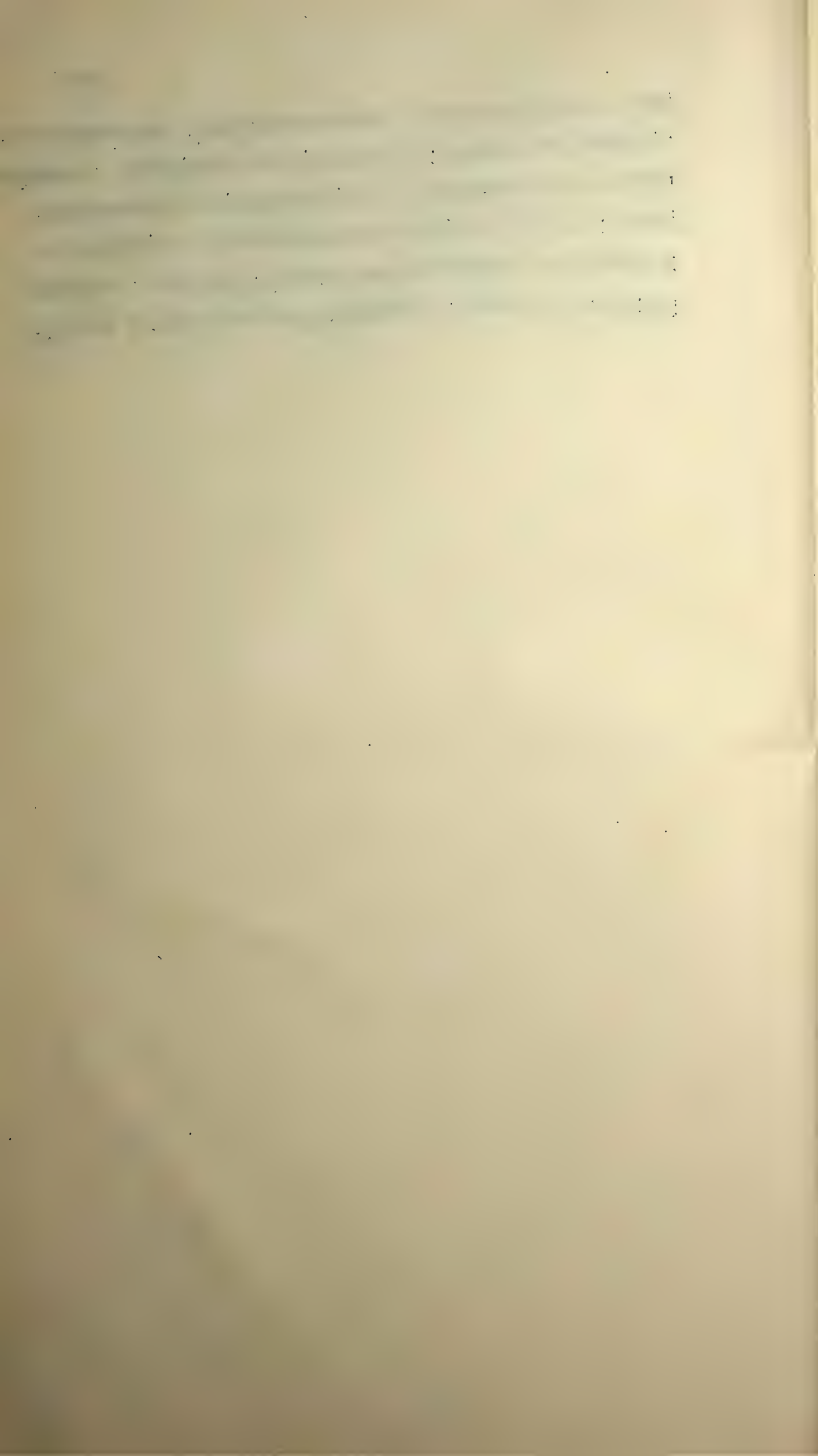
चक्षुः शूढनुनास्ति च । यद्यत्र केवलस्य ह्यस्य ग्रहणं स्यात्तदा पृच्छेरुपदेशानन्तरं
 तुकि कृते क प्रत्यये परतश्चकारमात्रस्य शादेशे षत्वे तुकः षट्त्वे गृष्टष्टइत्यनिष्टं
 रूपं स्यात् । न च निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति तुको निवृत्तिः नहीदं
 वचनं नापि न्यायः नहि कृतस्य निवृत्तौ कश्चिन्न्यायः कथं तर्हि स्थातेत्यत्र सत्त्वे
 कृते षट्त्वस्य निवृत्तिः नात्र कृतमेव षट्त्वं निवर्तते किं तर्हि तस्यासिद्धत्वात्पूर्वमेव
 सत्त्वं, तत्र षट्त्वस्य प्राप्त्यभावः तदेवं वितुक्कस्य ग्रहणो दोषः दृष्ट्वाह । च-

इत्येतस्य सतुक्कस्येति । कथं पुनर्ज्ञायते चैत्यस्य सतुक्कस्य ग्रहणमिति, यज्याचेति नडो डित्करणत्, तद्धि विश्व इत्यत्र गुणो मामूदिति, सतुक्कस्यैव शादेशे लघु-
 पधत्वाद्गुणप्रसंगः, वितुक्कस्य तु शादेशे तकार उपधा नकारः संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञाश्च, पृच्छेस्तु क्ङिति सम्प्रसारणार्थं नडो डित्वं न भवति, प्रश्ने चासन्नकाल इति निपातनात् तस्मात्सतुक्कस्य ग्रहणम्, एवं कृत्वा पृष्टप्रतिवचनइति निर्देशो-
 पपत्तिः । ननु सतुक्कस्य ग्रहणोऽप्यलोन्त्यस्येति कृमात्रस्य प्रसंगः नहनर्थकै लोन्त्यवि-
 धिरस्ति, अथ सतुक्केन चैत्यांगस्य विशेषणात्तदन्तस्यांगस्यालोन्त्यस्य प्रसंगः

तदापि निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति सह तुका भविष्यति अन्तरंगत्वादिति
उपदेशानन्तरं प्रसंगादन्तरगत्वं शस्तु बहिरंगं कथम् उत्पन्नै प्रत्यये गसंज्ञा, अंस्य
च शादेशः न च वाणादिगं बलीयः भिन्नकालत्वात् । औणादिके न प्रत्ययइति
साक्षात्सिखैरविहितोपि बाहुलकान्नप्रत्ययः । पुगन्तलघूपधगुणात्पूर्वमूट्क्रियते
इति । अन्तरंगत्वादिति वक्ष्यमाणो हेतुरिहाव्यपकृष्टव्यमः गुणो हि बहुपेक्षो
बहिर्मूर्तप्रत्ययापेक्षश्च, ऊट् तु विपर्ययादन्तरंगः तेन स एव पूर्व क्रियते, तत्र कृतान्तर-

गत्वाद्यणादेश इति, अन्तर्भूताजपेक्षत्वाद्यणो न्तरंगत्वं, गुणस्तु पूर्वदेव बहिरंगः
 नानाश्रयत्वाच्चेति । यत्रैकमेव निमित्तीकृत्यांगवर्णयोर्युग्यत्प्राप्तिस्तत्र वाणादांगं
 बलीयः तथा चो णि ति वृद्धेरवकाशो गोरिति, यणोवकाशो दध्यत्रेति, ककारेत्यत्र
 कृञ् इति स्थिते उभयप्रसंगे परामपि वृद्धिं बाधित्वान्तरंगत्वाद्यणि प्राप्ते वाणां-
 दांगं बलीय इति वृद्धिर्भवति । शब्दप्राडिति । वृश्वादिषत्त्वं, जश्त्ववर्त्त्वं गोविडिति
 विच्छ गतो गां विच्छायतीति विगृह्यव आयादय आर्द्धधातुके वै त्यायप्रत्ययाभावपक्षे

केवप् । अक्षधूर्हिरस्यष्टयूरिति । विविष्टिविध्यां क्विप्, सुव्यातुष्टिबुध्वर्त्ती-
 तां प्रतिषेध इति सत्त्वाभावः । ननु चान्तरे यणि बहिरंगस्योठो सिद्धत्वाद्य-
 णादेशेन नात्र भवितव्यमत आह । असिद्धं बहिरंगान्तरंगइति । नाजानन्तर्यइत्य-
 स्त्रेयायमर्थः यत्रान्तरे बहिरंगे वा चोरानन्तर्यमाश्रीयते तत्र बहिरंगपरिभाषा न
 प्रवर्तइति, एतच्च षत्वतुकोरसिद्ध इत्यत्र ज्ञापितम् । द्युम्यामिति । ऊठावकाशो
 द्यूतः द्यूतवान् उत्पस्यावकाशो हर्बिमतद्यु, द्युम्यामित्यादाबुमयप्रसंगे परत्वाद्वद्,

प्रसंगः तस्मात्कृडितीत्यत्रानुवर्तयितव्यमिति भावः । केचिदित्यादि । तेषां पक्षे हि दिविप्रभृतीनां यद्गुणान्तानां तिप्सिपोरीडमावपक्षो ऊठि सति देदिवीति देद्योति, देदिवीष्णि, देद्योष्णीति, पूर्वत्र तु पक्षो वलिलोपे देदेति देदेवीति । कथं द्युम्यां द्युमिरिति ऊठि कृतइति । कृडितीत्यस्याननुवृत्तत्वात्, अत्रापि परत्वादूठा भाव्यम् । ऊठि च कृते द्युम्यां द्युमिरिति भवितव्यमिति प्रश्नः । दिव उदि ति तपरकरणादित्यादि । अत्र हि तपरकरणं न कर्तव्यं यतोर्दमात्राकाल-

स्य व्यंजनस्य मात्राकालो ह्रस्व एव सिद्धस्तद्विक्रियते तदाणान्तरेणापि दीर्घो
माभूदिति, तेन परमप्यूठं बाधित्वा दिव उदित्यनेन मात्राकालो भविष्यतीत्यर्थः
अथ वा ऊठि कृतइत्यस्य परेण परिहारग्रन्थेन संबन्धः तत्रायमर्थः । क्रियतां
सामान्येन कृडिति चान्यत्र च ऊट् कृते तु तस्मिन्नेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्सर्वोठः
स्थाने तपरत्वान्मात्राकालो भविष्यति । तेषामित्यादि । कृडिद्ग्रहणी हि निवृत्ते
सति तृजादावपि शस्यानेन विधानाद्दृष्टादिसूत्रे कृग्रहणं न कर्तव्यं, शकारस्य षत्व-
विधानेनैव सर्वस्व सिद्धत्वात् ये तु कृडिद्ग्रहणमनुवर्तयन्ति तेषां तृजादौ

शत्वस्यामावाच्छस्यैव षत्त्वं विधातव्यं, तत्रापि सतुक्कस्य गृहणम्, ऊढ्यं यदि
 टित्स्यादाद्यन्तौ टकितावित्यादिः प्रसज्येत अस्तु वकारस्य वलि लोपे सति
 अक्षद्यूरित्यादि सिद्धं, न च नाप्राप्ते वलिलोपजारम्यमाण ऊढ्वलोपस्य
 बाधकः स्यादिति शङ्कनीयं, भिन्नजानीयत्वात् ऊडागमः लोप आदेशः न च भिन्न-
 जातीयं बाधकं भवति, नहि दधि ब्राह्मणोऽप्यो दीयतां कम्बलः कौण्डिन्यायेति
 दध्नः कम्बलो बाधको भवति । सत्यम् । उत्तरसूत्रे त्वागभिभेदाद् द्राबूढौ स्याताम्

एको वकारात्पूर्वो पर उपधायाः तस्मादूठष्टित्वमवश्यांगीकर्तव्यमिति मन्यमान-
 स्तदंगीकरणे प्रयोजनमाह । ऊठष्टित्करणमिति । एवं ब्रुवता एत्येधत्यूट्स्विति
 ठकारस्य चत्वेन निर्देशन इत्युक्तं भवति, यत्र ठकारो न क्रियते ततो वृद्धिविधावपि
 नोपादीयेत, ततश्च अऊहते प्रोह तद्वत्त्रापि स्यात् । वाह ऊढित्ययमपि
 ठिदेवेति । अन्यथा तस्य वृद्धिविधौ ग्रहणं न स्यात्, अत्रापि टकारस्यान्वणं
 जश्त्वचत्वाम्याम् ।

ज्वरत्वरष्ट्रिव्यविष्वामुपधायाश्च । वर रोगे, त्वरा संप्रमे,
स्रिवु गतिशोषणायोः अर रक्षणो, मव बन्धने । ज्वरत्वरेत्यादि । वस्तुकथनम् ।

राल्लोपः । मूर्हेति । मूर्हा मोहसमुच्चाययोः । हुर्हेति । हुर्हा
कौटिल्ये । ननु च पूर्वत्र सतुक्कस्य कृकारस्य ग्रहणं वितुक्कश्चायं तत्कथमत्र लोप
इत्याह । राल्लोपइत्यादि । ननु यदि नाम रेफात्परः सतुक्कश्चकारो न
संभवति किमेतावता प्रकृतस्यासंस्थितस्य केवलस्य कस्य ग्रहणं भवति, तस्मादेवं

व्याख्येयं, पूर्वत्र द्विच्छकारो निर्देशः तत्रैकः सतुक्के परस्तु केवलो गृहीतस्तत्र च
 रात्लोपे सतुक्कस्य कृत्यासंभवात्केवलो गृह्यतइति, यदि द्विच्छकारकः पूर्वत्र निर्देशः
 च्छ्वोरिति निर्देशो नोपपद्यते, कथं, समाहारद्वन्द्वे एकवचनप्रसंगः नैष दोषः ।
 पूर्व द्वयोश्छकारयोः समाहारद्वन्द्वं कृत्वा पश्चादकारेणोत्तरेतरयोगे द्वन्द्वः करिष्यते
 एवमपि द्वन्द्वाच्छुद्धहान्तात्समाहारइति समासान्तः । प्राप्नोति, तर्हि
 छकारवकारयोः समाहारद्वन्द्वं कृत्वा तेन सह सतुक्कस्य कृत्येत्तरेतरयोगे द्वन्द्वो भविष्य

यदि पूर्वत्र वितुक्को गृह्यते वाङ्मतेः क्वपि शत्त्वं प्राप्नोति इष्टमेवैतत्संभूतं
वांशी वांश इत्येव भवितव्यम् ।

असिद्धवदत्रा भात् । आ भादिति निर्देश आ कडारादित्यनेन व्याख्यातः
सिद्धशब्दो निष्पन्नवचनः न सिद्धोऽसिद्धो यः पुनः सिद्धोऽपि सिद्धकार्यं न
करोति । स तेन तुल्यं वर्तते इति । असिद्धवत्, किं पुनस्तत्, प्राधान्यात्कार्यमिति
प्राप्तं, शास्त्रं हि कार्यार्थत्वादप्रधानं, कार्यस्य चासिद्धत्वेऽपि आदेशलक्षणाप्रतिषेध
एव सिद्ध्येत, आगहिजहीति, न तूत्सर्गलक्षणास्य भावः एधि शाधीति, कार्यस्यासिद्धत्वे

हयमर्थं वा भाच्छास्त्रीयं कार्यं प्रवृत्तमपि प्रवृत्तकार्यं न करोतीति क्तः प्रवृत्तकार्य-
 निबन्धनस्यैव कार्यस्य प्रतिषेधः स्यात् च न एधि शाधीत्यत्र एत्वशाभावनिबन्धनं
 किञ्चित्कार्यं प्राप्तं यस्य प्रतिषेधो विज्ञायेत, आभीयं तु शास्त्रं स्वकार्यं कुर्यादेव,
 क्त एत्वशाभावशास्त्राम्यां स्वकार्ययोरेत्वशाभावयोः प्रवृत्तियोः स्थानिनोर-
 भावाच्च निबन्धनं धित्वं न स्यादेव । शास्त्रासिद्धत्वे त्वयमर्थः आभीयं शास्त्रं
 निष्पन्नमपि स्वकार्यं न करोतीति, क्त एत्वशाभावशास्त्राम्यां स्वकार्ययोरेत्वशा-

भावयोरप्रवृत्तत्वादनिवर्तितत्वाच्चैत्वधिमावशास्त्रस्य स्थानिबुद्धिरेव वक्तेरिति तन्नि-
 बनधनं कार्यं सिध्यति, अतो व्यापकत्वाच्चास्त्रस्यैवासिद्धत्वाम्, आ मादिति
 शास्त्रस्यैव विषयत्वेन निर्देशाच्च । यद्ययं स्वतन्त्रविधिः स्यात्तदा माद्ग्रहणं
 विषयनिर्देशार्थं वा स्यात्, आ माच्छास्त्रे ऽत्र कर्तव्ये ऽसिद्धवदिति, असिद्धवद्भवतो
 वा निर्देशार्थम्, अत्रग्रहणं तु विषयार्थम्, आ माद्यच्छास्त्रं तदसिद्धवद्भवति अत्रेवा-
 भीये शास्त्रे कर्तव्यमिति, तत्राद्ये पक्षे असिद्धवद्भवतो निर्देशाभावादयत्तिकं चनाष्टा-

ध्याय्यां कार्यं तत्सर्वमाभीयेकर्तव्ये असिद्धवत्, ततश्च धिन्विण्वोर चेत्यस्यासिद्ध-
 त्वादिनुते कृणुतइत्यतो लोपो न स्यात्, अक्रहणं चानर्थकं स्यात्, अपरिपूर्णात्वा-
 दध्याहारेणैवा भाद्यत्तत्र कर्तव्यइत्यर्थलाभात्, द्वितीये तु पक्षे समाना श्रयत्वं
 विशेषो न लभ्येत ततश्च प्रशमयेति मितो ङ्रस्वस्यासिद्धत्वात्लघुपूर्वो मकारो न
 भवतीति त्यपि लघुपूर्वादित्ययादेशो न स्यात्, प्रवेमिदयेति, मिदेर्यङन्ताद् णिचि
 यस्य हल इति यलोपस्यासिद्धत्वात्लघुपूर्वादितरो णिङ् भवति, यकारेण व्यवधाना-

दित्ययादेशो न स्यात् प्रस्तनय्येति, अन्तात्स्तनशब्दइत्यस्माद् णिच्चल्लोपस्या-
 सिद्धत्वाल्लघोरेव परो णिच् न तु लघुपूर्वादित्ययादेशाप्राप्तिः । पशुं सेनोतीति
 जनसनखनेति विट् विड्वनोरित्यात्वं, सनोतेरन इति षत्वं, पशुषाः ततः शसि पशु
 षो नवाजानित्यादावात्वस्यासिद्धत्वा दातो धातो रित्यालोपो न स्यात् ।
 चाखायितेति, खनेर्यङि द्विर्वचनात्परत्वा द्ये विभाषे त्यात्वे द्विर्वचने तृचि
 आत्वस्यासिद्धत्वा द्यस्य हल इति यलोपः स्यात् पपुष इत्यादौ च दोषो

वक्ष्यते अधिकारे आ माद्ग्रहणं चानर्थकं स्यात् अधिकारादेव तदर्थतामात् तथाहि
 शनान्नलोप इत्यत्रास्मिन्नुषस्थिते सति शनादुत्तरस्य नकारस्य लोपो भवति
 स चासिद्धवद्भवती त्ययमर्थो भवति, एवमुदात्तोपदेशेत्यादावपि तत्किमसिद्ध-
 वद्भवतो निर्देशार्थेनामाद्ग्रहणेन, न चासिद्धवद्भवत इत्यन्तावधारणार्थमामाद्ग्रहणम्
 अधिकारे सस्मिन्नवध्यनिर्देशाद्युवोरनाकावित्यादीनामपि असिद्धत्वं स्यादिति
 वाच्यं, इयाप्प्रातिपदिकादितिवदन्तरेणाप्यवधिनिर्देशमधिकारपरिमाणावगतेः

न न्वसत्याभाद्ग्रहणेऽधिकारेऽस्मिन्सति यत्रैतदधिकृतं तदेव सूत्रं तद्विहितं वा कार्य-
मत्रग्रहणेन परामृश्यते अन्यस्य संनिहितस्याभावात् ततश्च आन्नलोप इत्यस्यायमर्थः
स्यात् श्नादुत्तरस्य नकारस्य लोपो भवति, स चासिद्धवद्भवत्यत्रैव, आन्नलोपे
कर्तव्यइति, एवं सर्वत्र ततश्च चिणो लुगित्यत्रैवेष्टं सिध्येदकारितरामिति गतः
गतवानित्यादावन्यस्मिन्नाभीये ऽन्यस्याभीयस्यासिद्धत्वानापादनादतो
लोपादि स्यादेवाभाद्ग्रहणं तु कृत्वा विधावाश्रीयमाणो तस्मैव संनिहितस्यात्र-

ग्रहणौन परामर्शादीप्राप्यामीयेसिद्धवत्स्वस्मिन्नन्यस्मिन्वेत्ययमर्थो लभ्यते । उच्यते
 आधिकारेष्यस्मिन्सति अनुदात्तोपदेशेत्यादौ तत्रैव कर्तव्ये तस्यैवासिद्धवचने न
 किञ्चित्प्रयोजनमस्तीति तत्कार्यविशेषरूपपरित्यागेन ह्यदमसिद्धवद्भवति अत्र
 कर्तव्यव्यवहृत्यैवं सामान्यरूपेण परामर्शादन्यस्मिन्नप्यन्यस्यासिद्धत्वं मविष्यति,
 तदेवमात्राद्ग्रहणमतिरिच्यमानं विषयार्थं विज्ञायते अधिकाराच्चासिद्धवद्भवतो-
 वगतिः अत्रग्रहणौ तु समानाश्रयत्वप्रतिपत्त्यर्थः यद्युभे अप्यामीये एकमेव निमित्तमात्रि-

ग्रहणेन परामर्शादधीयमाधीयेसिद्धवत्स्वस्मिन्नन्यस्मिन्वेत्ययमर्थो लभ्यते । उच्यते
 अधिकारेऽप्यस्मिन्सति अनुदातोपदेशेत्यादौ तत्रैव कर्तव्ये तस्यैवासिद्धवत्त्वे न
 किञ्चित्प्रयोजनमस्तीति तत्कार्यविशेषरूपपरित्यागेन इदमसिद्धवद्भवति अत्र
 कर्तव्यइत्येवं सामान्यरूपेण परामर्शादन्यस्मिन्नप्यन्यस्यासिद्धत्वं भविष्यति,
 तदेवमामाद्ग्रहणमतिरिच्यमानं विषयार्थं विज्ञायते अधिकाराच्चासिद्धवद्भवतो-
 वगतिः अत्रग्रहणे तु समानाश्रयत्वप्रतिपत्त्यर्थः यद्युभे अप्याधीये एकमेव निमित्तमात्रि-

त्य प्राप्तुः स्वमन्योन्यस्मिन्सिद्धवद्भवति, किमत्रग्रहणमतिरिच्यतइत्यतः
 समानाश्रयत्वप्रतिपत्तिः नैत्याह, अत्रारार्थेवायं, तथाहि । अनुदात्तोपदेशेत्यत्रा-
 स्मिन्नुपस्थिते सत्ययमर्थो भवति, अनुदात्तोपदेशानां लोपो भवति फलादौकित्य-
 परतः स चासिद्धवद्भवति, कुत्र कर्तव्ये, अत्र यदा भातरेति, कोर्थः किङ्कृत्यनुनासि-
 केलोपो भवतीत्युक्तम्, अत्रैव किङ्कृति निमित्ते सति यदामीयं प्राप्नोति तत्र
 कर्तव्यहति, एवं सर्वत्र एवं च विस्पष्टमक्षरैरेव समानाश्रयत्वं प्रतिपादितं भवति ।

यद्यमधिकारस्ततो यत्रास्योपस्थानं तत एवारम्य यदा मात्रैव तस्यासिद्धत्वं
 स्यात् न तु स्वस्मात्पूर्वेष्वितरेषु, यद्देशस्थेन हि वक्ता आहुञ्चायते तत एवारम्य
 मयादाभिविधिप्रतिपत्तिः यथा आ पाटलिपुत्रादृष्टो देव इति, एवं च ध्वसोरे-
 द्धावित्यस्यायमर्थो भवति, अस्तेहो एकारः स चेत् एवारम्य यदा मात्रासिद्धव-
 दिति ततश्च पूर्वत्र धित्वे नासिद्धवत्स्यात् स्वतन्त्रे तु विधौ अत्रैव प्रदेशे आङर्थे
 प्रतिपादयन् अत एवारम्य यदा मात्रासिद्धवद्भवत्यत्रैव कर्तव्यइति, शनान्नलोप-

इत्यारम्य कृत्यवास्तव्येवमन्तानां सर्वेषामेवान्योन्यस्मिन्नसिद्धत्वमापादयति
 उच्यते । द्वौ पदौ शब्दाधिकारश्चायाधिकारश्च, ततश्च शब्दाधिकारे स्यादेव
 दोषः, अयाधिकारे त्वस्मिन्नेव प्रदेशे वाडर्थं प्रतिपादयन् पूर्ववत्प्रतिपादयति,
 स च प्रतिपादितायादुत्तरत्रोपतिष्ठते, अपस्थितश्च तत्रोपस्थितेनाग्रहणेन
 विशेष्यतइति सर्वमिष्टं सिद्धं, तदनेन सूत्रेणायमर्थः सम्पादितः श्रान्नलोप इत्या-
 रम्यापादपरिसमाप्तेर्यानि सूत्राणि तान्यन्योन्यस्मिन्नसिद्धवद्भवन्ति, तानि

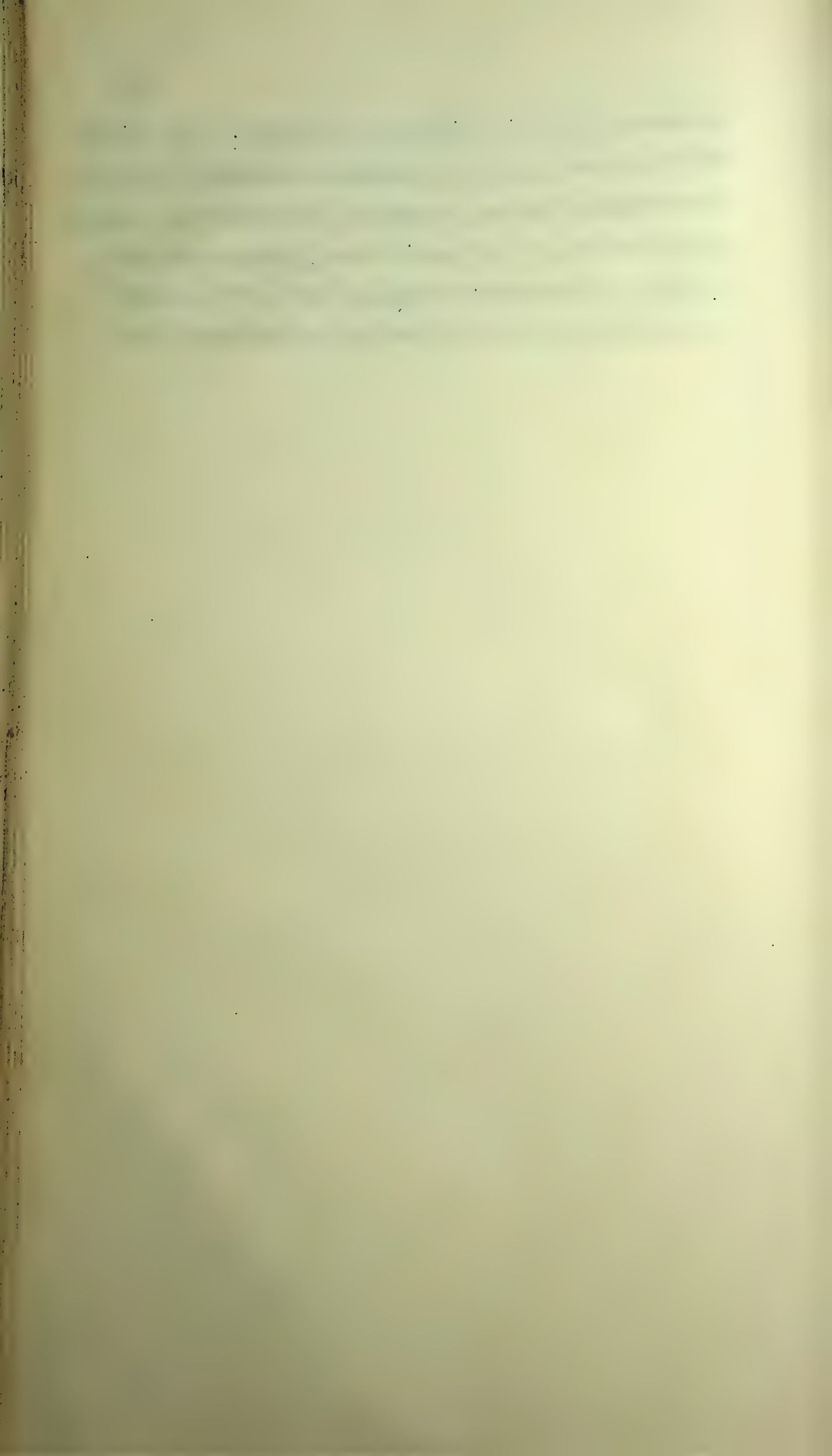
चेषुत्यनिमित्तानीति तदेतत्सर्वं वृत्तं यथास्थानं योज्यं, तदाश्रयमेव भवतीत्यत्रा-
 सिद्धवदिति वक्ष्यमाणमपक्वष्टव्यं, विभिन्नाश्रयं व्याश्रयं विभिन्ननिमित्तमित्यर्थः
 असिद्धवचनमित्यादि । उत्सृज्यते आदेशेन निवर्त्यत इत्युत्सर्गः स्थानी, स लक्षणं
 निमित्तं यस्य तदुत्सर्गलक्षणं तस्य भावः, प्रवृत्तिर्यथा स्यात् एतच्च शास्त्रा-
 सिद्धत्वाश्रयणाल्लभ्यत इत्युक्तम् । आगहीति । बहुलं हृन्दसीति शपो लुक्,
 अनुदाचोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । जहीति । हन्तेर्जः । अमाजीति ।

भज्जेश्च विणित्यनुनासिकलोपः रागः रज्जेश्च । घञि च भावकर्णयोरित्यनु-
 नासिकलोपः । अत्रग्रहणं किमिति । यद्यपि समानाश्रयत्वप्रतिपत्त्यर्थमिति
 पूर्वमेवात्रग्रहणास्य प्रयोजनमुक्तं तथापि समानाश्रयत्वप्रतिपत्तेः किं फलमिति
 प्रश्नावसरोस्त्येव । पपुष हति । पा पाने, आतो लोप इटि च । विच्युष
 हति । चि चयने, एरनेकाच इति यणादेशः । लुलुविष हति । लू ह्वेदने, कथं
 पुनरत्र व्याश्रयत्वमित्याह । आलोपादीनि हीति । नन्वेवमपि नैवात्रात्तोपादी-

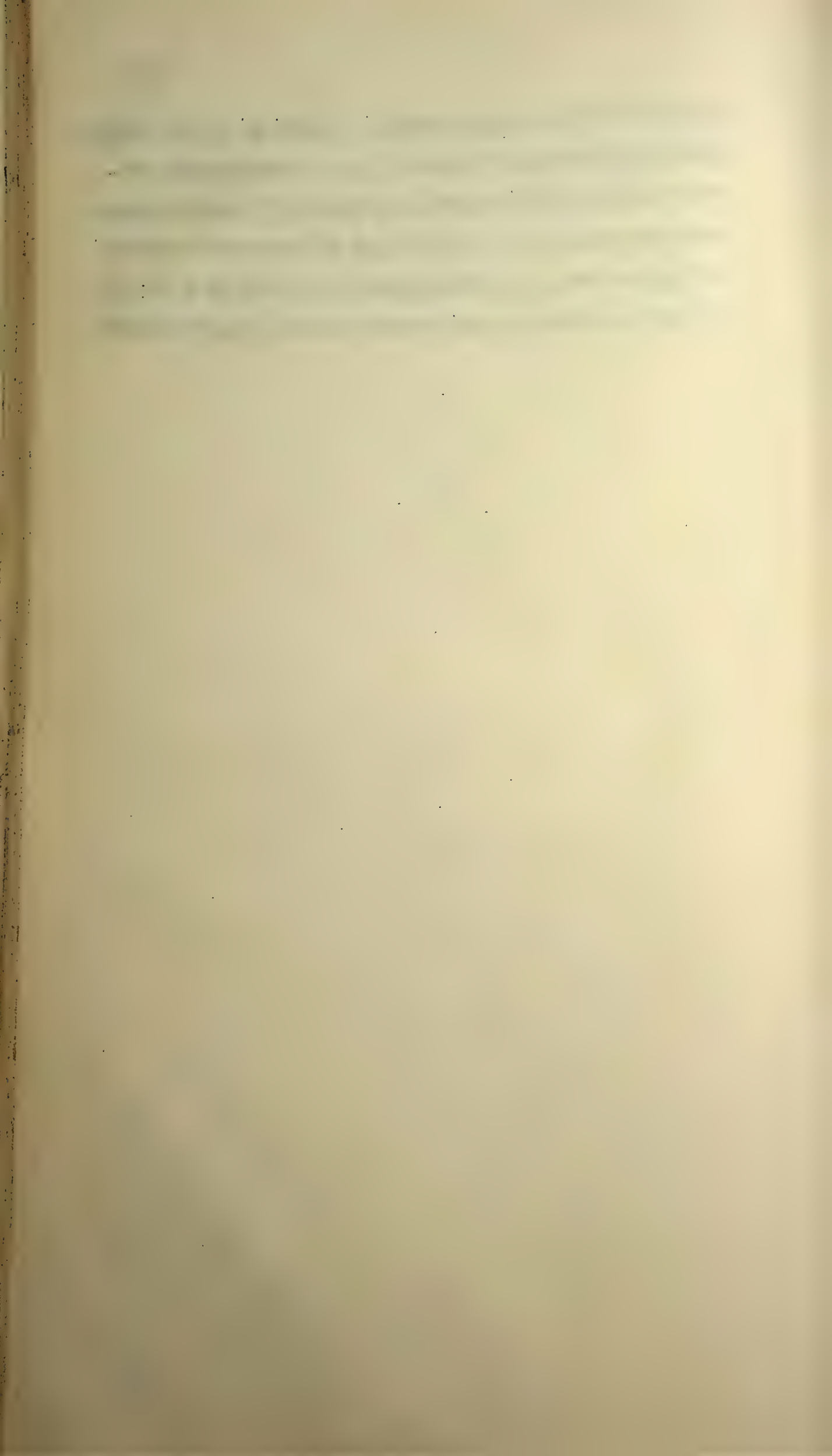
1. The first part of the paper is devoted to a general
 introduction of the subject and to a brief review of the
 literature. The second part is devoted to a detailed
 study of the properties of the system. The third part
 is devoted to a study of the stability of the system.
 The fourth part is devoted to a study of the
 asymptotic behavior of the system. The fifth part
 is devoted to a study of the numerical solution of the
 system. The sixth part is devoted to a study of the
 physical interpretation of the results.

नि हीति । नन्वेवमपि नैवात्राल्लोपादीनि सिध्यन्ति, अन्तरंगाणि हि तानि
 अन्तर्भूतसम्प्रसारणापेक्षात्वात् बहिरंगं सम्प्रसारणं बहिर्भूतविभक्त्यपेक्षात्वात्, ततः
 किम् असिद्धं बहिरंगमन्तरंगे, तत्राह । असिद्धं बहिरंगमन्तरंगइत्यादि । एतदिति
 वचनापेक्षां नपुंसकत्वं, किमिति न प्रवर्त्तते इति आह । एषा हीति । आ माच्छ-
 तस्त्रीयेति । बाह ऊहित्यत्र ज्ञापितत्वात् ततः किमित्याह । तस्यामिति ।
 अन्तरंगबहिरंगयोर्युगपत्सन्निधानं नास्तीति, परिभाषया सह यौगपद्यमेष्टव्यं

परिभाषासन्निधावन्तरंगबहिरंगयोरवस्थानाभावादित्यर्थः । वसुसम्प्रसारणं
 चैकं परिभाषाया आलोपादीनां चाश्रय इति समानाश्रयत्वमप्यस्ति, एतच्च
 नाजानन्तर्यहेत्याश्रित्योक्तम्, आलोपादयो ह्यवोरानन्तर्यमाश्रित्य प्राप्नुवन्ति
 वग्युटाविति । तत्र युटा तावत्सिद्धत्वं न वक्तव्यं, युड्विधानसामर्थ्यात् यण न
 भविष्यति, तत्र यकारद्वयश्रवणार्थं युड्विधानं, यणो मयो द्वे भवत इति
 द्विर्वचनविधानात्, हलो यमां यमि लोपे इति पक्षे लोपविधानाच्च पक्षे

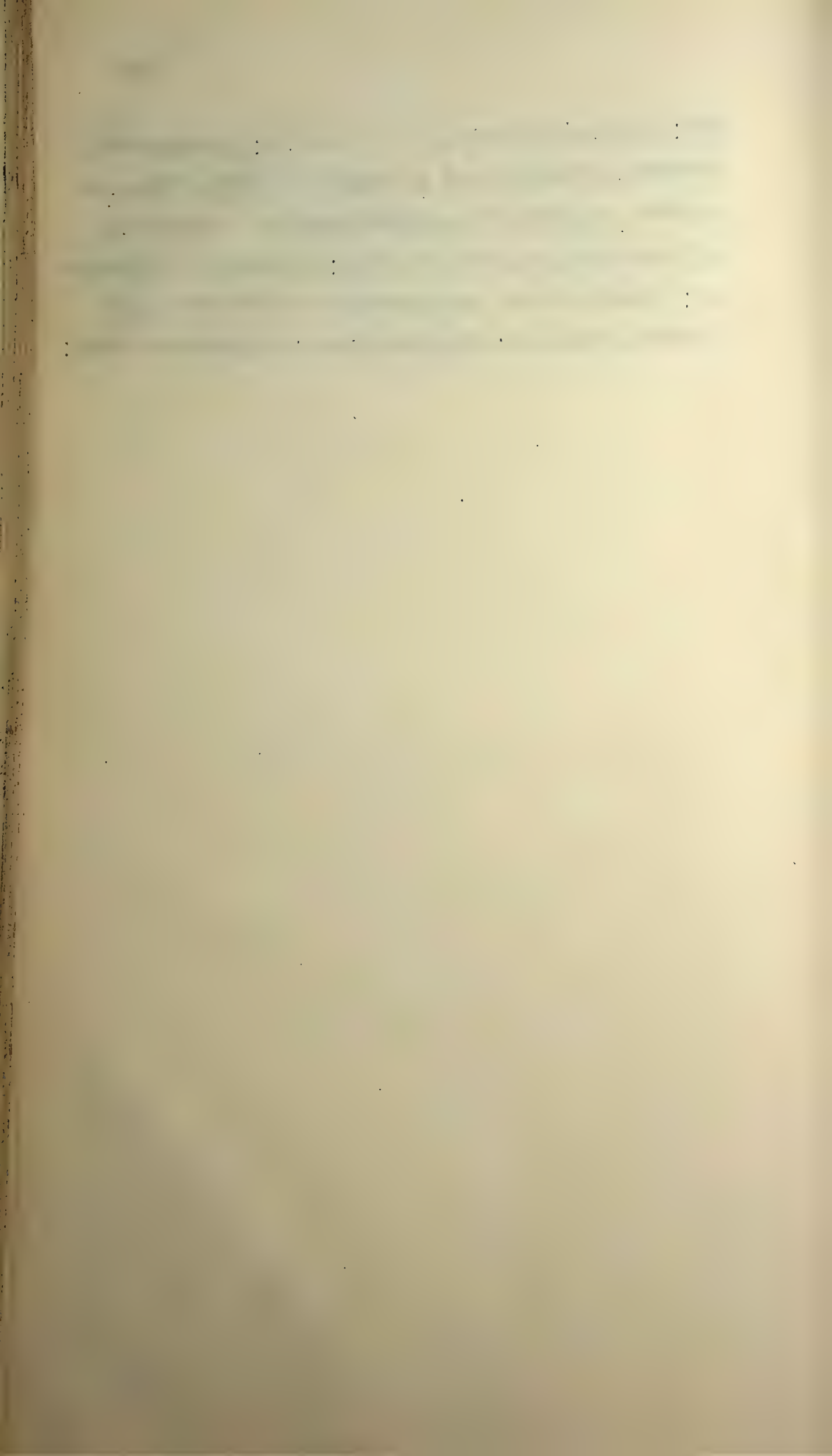

यकारस्य श्रवणस्य सिद्धत्वात्, वुकोऽपि सिद्धत्वं न वक्तव्यं कथं नाप्राप्ते उवह्या-
 रम्यमाणो वुक् तस्याप्वादो भविष्यति । ननु च बाधकप्रवृत्तौ लायां यद्वि-
 रुध्यते तद्बाधकेन निवर्त्तिं न प्रवर्त्तते, उवह्निर्वकाशे वुकि प्रवर्त्तमाने सिद्धत्वा-
 त्स्वमात्मानमदर्शयन्नशक्यो बाधितुमिति वुकि कृते तस्या सिद्धत्वात्स्यादेव एवं
 तर्हि वुड्भ करिष्यते, मुवो लुलिटोरुदुपधाया इति सूत्रमस्तु, तत्र च ओः सुपी-
 त्यत ओरित्यनुवर्त्तिष्यते, तेन मुवोऽङ्गस्योपधाया उकारस्य ऊदुमवतीत्याश्रयणो

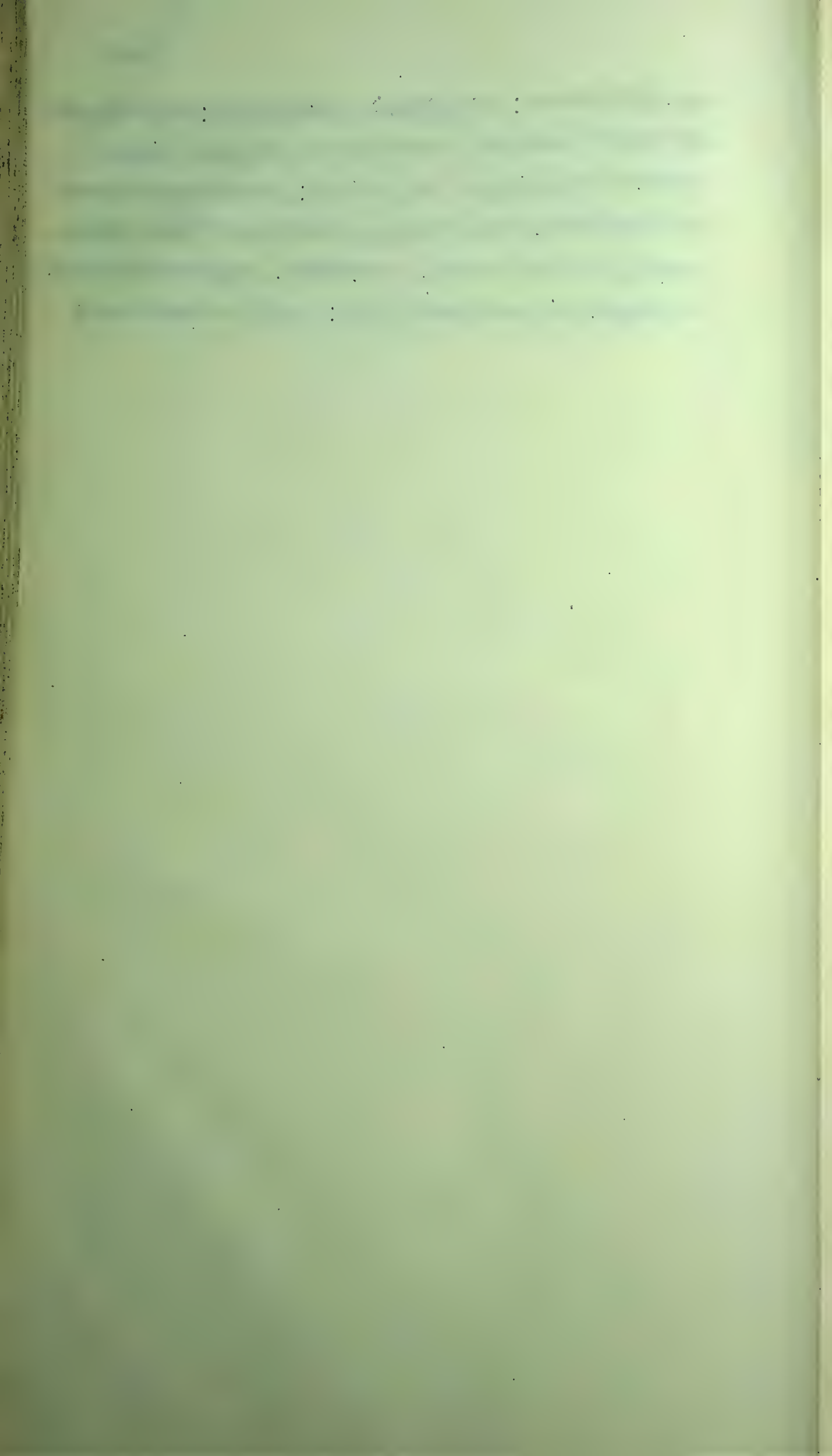

उवडि कृतरुकारो भविष्यति, यद्येवं बभूव बभूविथेति गुणवृद्धयोवावोश्च कृतयो-
 रुवर्णरूपधा न भवतीत्युत्वं न स्यात्, तत्रापीन्धिभवतिभ्यां चेति पितोपि
 लिटः कित्वाद्गुणवृद्धयोरमावे उवडि रुद्रुमविष्यति, यद्येवमिन्धिभवतिभ्यां
 चेति सूत्रं कर्तव्यं स्यात्, वुकि पुनः क्रियमाणो इन्धेश्कन्दोविषयत्वाद्भुवो वुको
 नित्यत्वादिति न्यायात्तन्न कर्तव्यं भवति, अश्वं च वुको नित्यत्वमाश्रित्य
 बभूवेति साधयितव्यम्, अन्यथा चो णिणतीत्यत्रैक इत्यनुपस्थानादनिग्लक्षणा

वृद्धिः स्यादेव, एवं तर्हि नार्थो बुका नापि कित्त्वेन, ओः सुपीत्यत्रावर्णमपि
 प्रश्लिष्यते, अकारोकारयोराद्गुणो कृते ङसिङसोश्चेति पूर्वकादेशेन निर्देशात्, तेन
 बभूविथेति गुणवृद्धयोर्वावोश्च कृतयोर्वर्णस्याप्युपधाया ऊद्मविष्यति, बभू-
 वतूरित्यादावुवङि कृते उवर्णस्यापि यद्येवमोः सुपीत्यवर्णस्यापि निर्देशात्कीला-
 लपः पश्येत्यादावपि यण् स्यात्, परत्वादातो धातोरिति लोपो बाधको
 मविष्यति, लोपस्यावकाशः संयोगपूर्वाकारान्तोधातुः अकारप्रश्लेषस्योत्तरत्रावकाशः

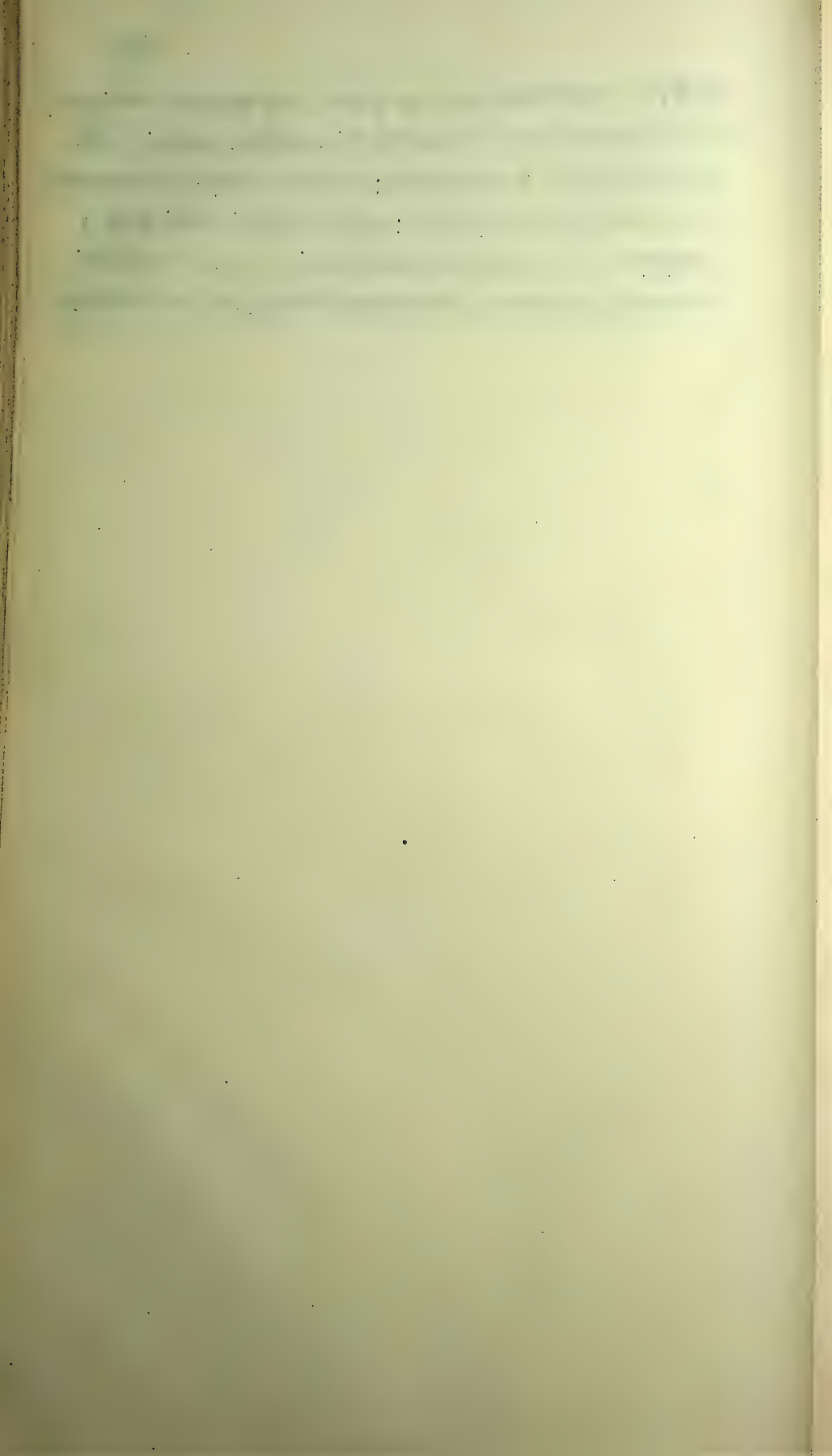
बभ्रूव, बभ्रूविथ कीलालपः पश्येत्यत्रोभयप्रसंगे परत्वादाकारलोपः विप्रतिषेधे हसि-
 द्धत्वं नास्तीति ज्ञापयिष्यते । स्वमपि कीलालपो सर्वनामस्थाने भसंज्ञाया
 अभावादाकारलोपाप्रसंगादयण् स्यात्, एवं तर्होः सुपीत्यत्राचि श्रुधात्त्वित्यतो
 य्वोरित्यनुवर्तिष्यते, ततश्चाकारोकारसमुदायनिर्देशोऽपि य्वोरित्यनेन विशेषण-
 सामर्थ्यादुकारस्यैवयण् भविष्यति, न त्ववर्णस्येति, सामर्थ्याद्वर्णग्रहणमुत्तरार्थ-
 मेव सम्पद्यते, तदेवं सत्यप्यस्मिन्योगे वुग्युटोः सिद्धत्वं न वक्तव्यमिति भाष्ये

स्थितम् । ये त्वाहुः भुवो बुग्लुडलिटोरित्यत्र ओरित्यनुवर्तीयम्, उवणान्तिस्य
 भुवो बुग्यथा स्यात् ओभाव ओमविधेति यद्भुकि पिति लिटि इन्धिभवतिभ्यां
 चैन्यत्र शितपा निर्देशादसति कित्वे गुणवृद्धयोः कृतयोरनुवणान्तिस्य भामूदित्येवमर्थम्
 एवं च बभूव वभूविधेत्यत्रापि गुणवृद्धयोः कृतयोः वुक्कोऽप्रसंगादनित्यत्वादिन्धिभव-
 तिभ्यां चेति कित्वमारम्भणीयं तत्र च ङिदित्यधिकारात्कित्वङित्वयोरुभयोरपि
 विधानाद्भूवेत्यनिग्लक्षणापि वृद्धिर्न भवति, एष एव च कित्वे शितपा निर्देशं

वुकि च तदमावं कुर्वन्ः सूत्रकारस्याभिप्राय इति तेषां वुकः सिद्धत्वं वक्तव्यमेव,
 न च वत्करणं स्वाश्रयमपि यथा स्यादिति वुकः सिद्धत्वं लभ्यते, सत्यसति
 वा वतावतिदेशेष्वतिदेशिका विरुद्धस्वाश्रयकायान्वितौ तिसिद्धत्वा सिद्धत्वयोस्तु
 विरोधात्कथं वतिना सिद्धत्वप्रापणं कथं वा विषयविभागो लभ्येत स्थानिव-
 दित्यादौ तु वतिगन्तरेण संज्ञा स्यादिति वत्करणमतिदेशार्थं सत् स्वाश्रयप्रति-
 पत्यर्थं वस्यति, एवं तर्हि शनसोरलोप इति तपरकरणाल्लिङ्गात्त्वचित्सिद्धत्वमनु-

मीयते, तद्धि वास्तामित्यादावाटो मा मूदिति । यदि वेदमसिद्धत्वं नित्यं स्यात्
 आटोऽसिद्धत्वादेव लोपो न भविष्यतीति किं तपरकरणेन, कृत्करणं तु प्रति-
 पत्तिलाघवाथमिव, तथा च षत्त्वतुकोरसिद्धः, गोतोणिदि त्यादौ वलिमन्तरेणापि
 परत्र परशब्दप्रयोगादेवातिदेश आश्रितः तत्रापि चाविरुद्धं स्वाश्रयं भवत्येव ।
 अत्राड्यादायां यदि स्याद्माधिकारीयस्यासिद्धत्वं न स्यात्, न चाभाद्ग्रहणं
 विषयार्थम्, असिद्धवद्भवतस्तु परिज्ञानमधिकारादेवेत्युक्तम्, अतो मयिदार्थेप्याडि

माधिकारेऽप्यस्योपस्थानं न विहन्यते, तस्मादेवं वक्तव्यं माधिकारीये कर्तव्ये
 माधिकारीयस्य पूर्वस्यैव प्रकरणस्याप्यसिद्धत्वं नोक्तं स्यादिति । सत्यम् ।
 अयमेव दोषः, तत्र सूर्येणोक्तदिगिति अणि कृते यस्येति लोपः ङीप्,
 पुनरणो यस्येतिलोपः, अत्रेदानीं, सूर्यतिष्ठेति यलोप इष्यते सौरी बलाकेति
 स न प्राप्नोति, माधिकारीये यलोपे यस्येति लोपस्यासिद्धत्वाभावाद्यकारस्य-
 अनुपधात्वात्, स्थानिवद्भावश्च यलोपविधिं प्रति निषिद्धः तस्मिन् पर्यादापदो

दोषं वृष्ट्वाह । आ मादित्यमपिविधावाडिति । माधिकारेप्यसिद्ध-
वद्भवतीति । माधिकारेपि यदवस्थितं तत्रापि कर्तव्ये तत्रत्यमन्यच्चासिद्ध-
वद्भवतीत्यर्थः । एवं व्याख्याता वृत्तिः । कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि,
इह पादोस्यास्तीति क्त इनिठनौ, पादिकः उदकं वहतीत्यण्, संज्ञायामुदभावः
उदवाहस्पापत्यमत इन्, औदवाहिः सारप शब्दाम्यां ल्युङन्ताम्यामत इन्
सारणिः, वारणिः, शातनपातनशब्दाम्यां टित्वान्डीप्, शातनी पातनी,

1. The first part of the book is a

general introduction to the subject.

2. The second part is a detailed

description of the various

forms of the disease.

3. The third part is a

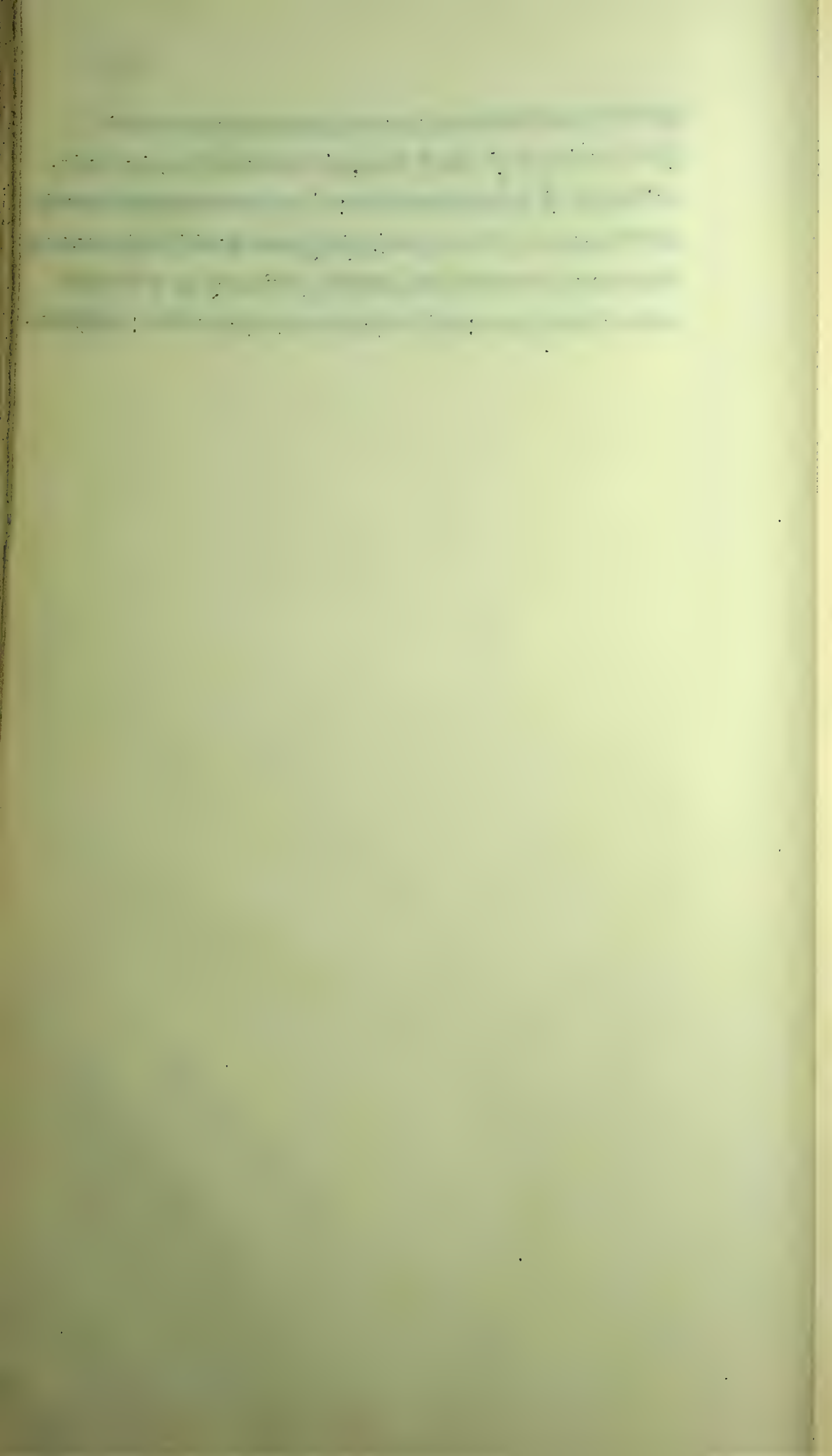
स्रसैध्वसैर्यन्तादयकि स्रंस्यते ध्वंस्यते, अत्र यस्येतिलोपे णिलोपे च कृते पदमाव
ऊठ्, नस्तद्धिते अल्लोपोनः अनिदिनामित्येते विधयः प्राप्नुवन्ति, लोपस्या-
सिद्धत्वान्नभवन्ति, तन्न । अवः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावेनाप्येतानि सिद्धा-
नि, शाहा वित्यत्र शास् हाविति पदच्छेदः शासः शासित्ययमादेशो भवति,
किमर्थमिदम्, इतववाधनार्थं, ततो हुक्लृप्य इति धित्वं, यि चेति सलोपः
शाधीति सिद्धं, धि सकारे शिवो लोप इति नाश्रीयते चकाधीत्येव भवितव्यमिति

निर्णोष्यते, ध्वसोरेद्वावभ्यासलोपश्चेत्यत्रापि श्वसोरलोप इत्यक्तो विषया-
 र्थमलोप इत्यनुवृत्तेरलोपविषयत्वं भवदकारस्यैव मविष्यति, ततः पूर्ववद्-
 ध्रस्वसलोपयोरेधीति सिद्धम्, इह च कुरु इति कृउहि इति स्थिते हिलुक्च
 प्राप्नोति गुणश्च, परत्वाद्गुणो कृते क्त उत्सार्वधातुके इत्युक्त्वं च प्राप्नोति
 हि लुक्च, नित्यत्वादितुकि कृतेपि सार्वधातुकग्रहणासामर्थ्यादिपूतपूर्वेपि तस्मि-
 न्नुत्वं सिद्धम् । लुङ्लङ्लृङ्क्चहुदा च इत्यत्रोपदेश इत्यनुवृत्तेर्द्वितकारकनिर्देशाश्रयणाद्वा

Handwritten text in a cursive script, likely a letter or document. The text is faint and mostly illegible due to fading and bleed-through from the reverse side. It appears to be organized into several lines of prose.

लुडादिषु लावस्थायामेवाडाटी भवत इति ऋकारि ऐक्षीत्यत्र चिणो
 लुगिति नित्ये लुकि कृते ऋडाटी सिद्धौ, एवं चासन्नित्यत्रापि प्रागेव श्नसोर-
 ल्लोपादाटि कृते तपरकरणात्लोपाभावः एवं चायन्नित्यत्रापि हणो यणिति
 यणादेशात्प्रागाटि सति सिद्धमिष्टं, यद्येवम्, ऐज्यत औप्यतेति लडो लावस्थायाम्
 यज्विप्योरनजादित्वादटि सति आटश्चेति वृद्धिर्न स्यात् अत्र परिहारनाड
 जादीनामित्यत्र वक्ष्यामः। ऋतो हेरित्यत्र च उतश्च प्रत्ययादित्यतः प्रत्ययग्रहणा-

लुडादिषु लावस्थायामेवाडाटो भवत इति अकारि ऐक्षीत्यत्र चिणो
 लुगिति नित्ये लुकि कृते ङाटो सिद्धो, एवं चासन्नित्यत्रापि प्रागेव शनसौर-
 ल्लोपादाटि कृते तपरकरणाल्लोपाभावः एवं चायन्नित्यत्रापि हणो यणिति
 यणादेशात्प्रागाटि सति सिद्धमिष्टं, यद्येवम्, ऐज्यत्त औप्यतेति लडो लावस्थायाम्
 यज्विप्योरनजादित्वादटि सति आटश्चेति वृद्धिर्न स्यात् अत्र परिहारनाड
 जादीनामित्यत्र वक्ष्यामः। अतो हेरित्यत्र च उतश्च प्रत्ययादित्यतः प्रत्ययग्रहणा-

नुवृत्तेरुपदेशे यदकारान्तं तस्य लोप इति गतः गतवानित्यत्रानुनासिकलोपे
 कृते संप्रत्यकारान्तत्वेऽपि तदभावः इहापि तर्हि न स्यात् धिन्विक्कृष्णोर च
 धिनुतः नोपदेशग्रहणो नांगमभिसम्बध्यते यदंगमुपदेशकाले ऽकारान्तमिति, अपि
 तु आर्द्धधातुकमभिसम्बध्यते, आर्द्धधातुकोपदेशे यदकारान्तमिति, एतदुक्तं भवति
 यदार्द्धधातुकमुत्पन्नं न मुहूर्तमात्रमप्यनकारान्तात्परं तत्र तदन्तस्य लोप इति
 धिनुत इत्यत्र चोप्रत्ययसन्नियोगेनाकारविधानादुप्रत्यय उत्पन्नो न कदा

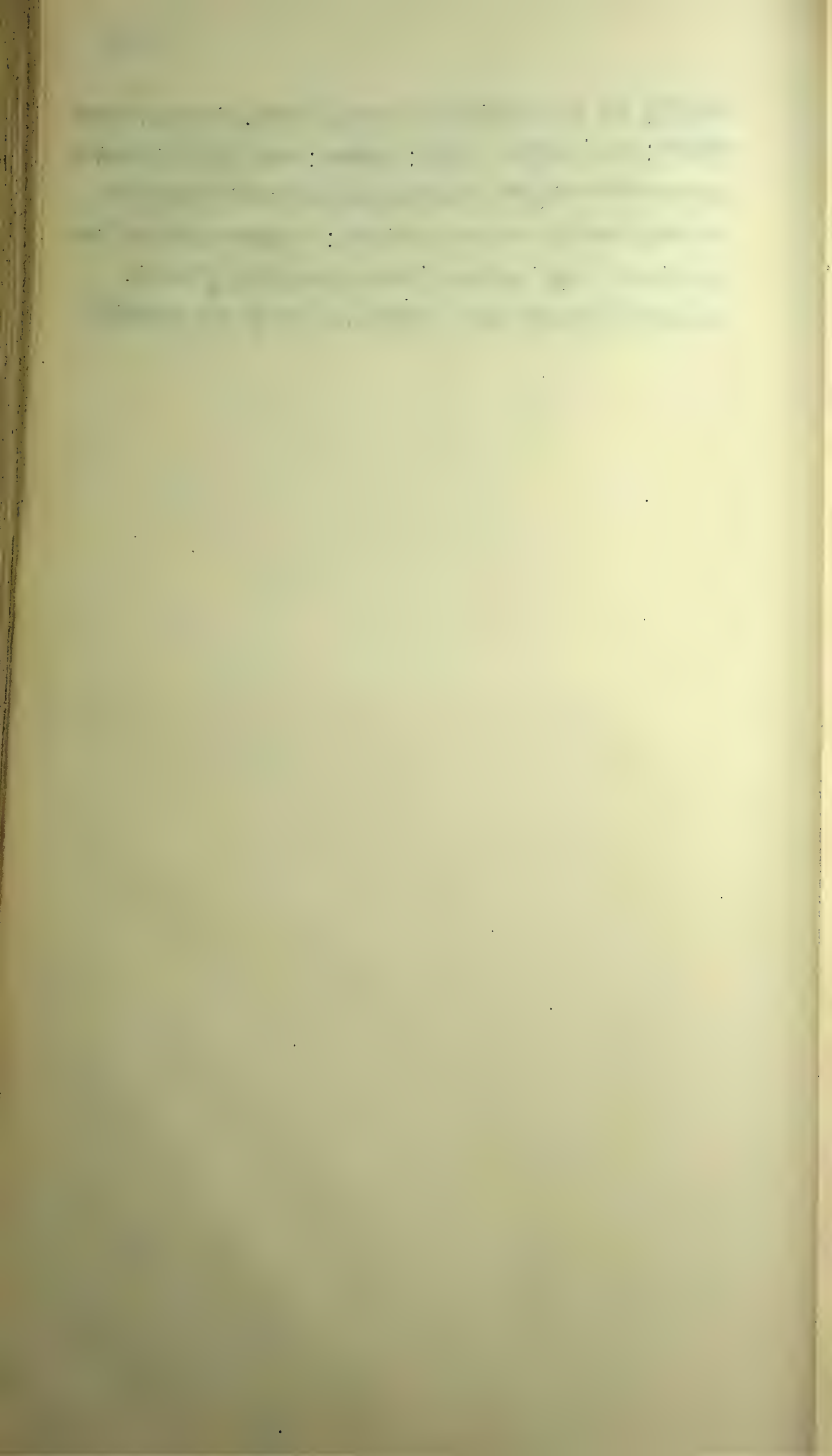
चिदपि अतःपर इति इह च मधमस्यास्तीति ह्रन्दीवनिपी चेति वनिबन्ता-
 च्छ्वयुवमघोनामिति सम्प्रसारणं, मघ उत् ऋ इति स्थिते सम्प्रसारणमात्रि-
 त्ययस्येति लोपः प्राप्तस्तस्यासिद्धत्वान्न भवति, नात्रासिद्धत्वं लभ्यते, व्या-
 श्रयत्वात्शसि सम्प्रसारणं, सम्प्रसारणो यस्येति लोपः तस्मान्मघवच्छब्दो व्युत्पन्न
 ततश्च तद्धिताभावादेव लोपाभावः इह च कं स्विद्गर्भं प्रथमं दघञाप इति,
 दघातेर्लिटि घा हरे इति स्थिते नित्यत्वादिरयोरे इति ह्रान्दसो रैभावः

लिट् क्न्दसि सार्वधातुकमपीति शप्, शपः श्लुः द्विवचनम् हल्यधो रिति प्रतिषेधात्
 शनाभ्यस्तयोरात् इति सिद्धो लोपः घुव्यतिरिक्तेषु माप्रभृतिषु क्न्दसत्त्वाद्भ्य-
 थादर्शनं भविष्यति, इह तर्हि कुर्वः कुर्मः कुर्यादिति, कृउवस् कृउमस् कृष्यात् इति
 स्थिते नित्यं करोतेः ये चैति लोपश्च प्राप्नोति करोतेर्गुणाश्च, तत्रोभयो-
 र्नित्ययोः परत्वाद्गुणो कृते अत उत्सार्वधातुकवृत्त्युत्वं बाधित्वा नित्यत्वाद्गु-
 णारलोपे कृते सार्वधातुकपरउप्रत्यये विधीयमानमुत्वं न स्यात्, न च सार्वधातुकवृ-

परतः शक्यमुत्त्वं विधातुं, तथाहि सति कुरुत इत्यादौ विकर्णव्यवायेऽपि न स्यात्, क्व तर्हि स्यात् यत्र विकर्णस्य लोपः कुर्यात् कुर्म इत्यादौ, यद्यप्यत्रापि स्थानिवद्भावाद् व्यवधानं तथापि वचनादीदृशं व्यवधानमाश्रीयते तस्माद्भवतीदं प्रयोजनं न प्रयोजनं सत्यप्युकारलोपे तस्य स्थानिवद्भावात्प्रत्यक्षेण वा अत उदित्यत्र म्बोर्य इत्यनुवृत्तेर्वा उत्त्वं भविष्यति । इह तर्हि कारिष्यतइति चिण्-वदिटौ सिद्धत्वादिणालोपो भवति, अन्यथा अनिटीति प्रतिषेधः स्यात्, तत्र

Handwritten text in a cursive script, likely a letter or a page from a manuscript. The text is faint and mostly illegible due to fading and bleed-through from the reverse side. It appears to be organized into several lines of prose.

चिखदिट् चैति चकारःसमुच्चये,इट् च यच्चान्यत्प्राप्नोति,किं चान्यत्प्राप्नोति
 णिलोपः अवश्यं चकारेणैव णिलोपः समुच्चैतव्यःअन्यथा चिखदिटोसिद्धत्वेपि
 वलादिलक्षणनेटा सेदुद्विरेव णिलोपशास्त्रस्यास्मिन्विषये वर्ततेइति लोपो
 नैव स्यात्,चिणोलुगि त्यत्र चानुदातोपदेशेत्यतः क्खिद्ग्रहणमनुवर्त्य तस्य चिण
 इति पंचम्या षष्ठ्यां प्रकल्पितायां चिण उत्तरस्य क्खितो लुग्विधीयते,
 तेनाकारितरामित्यादौ तरपो न भविष्यति,इह तर्हि शुन इति स्वयुवमयोना

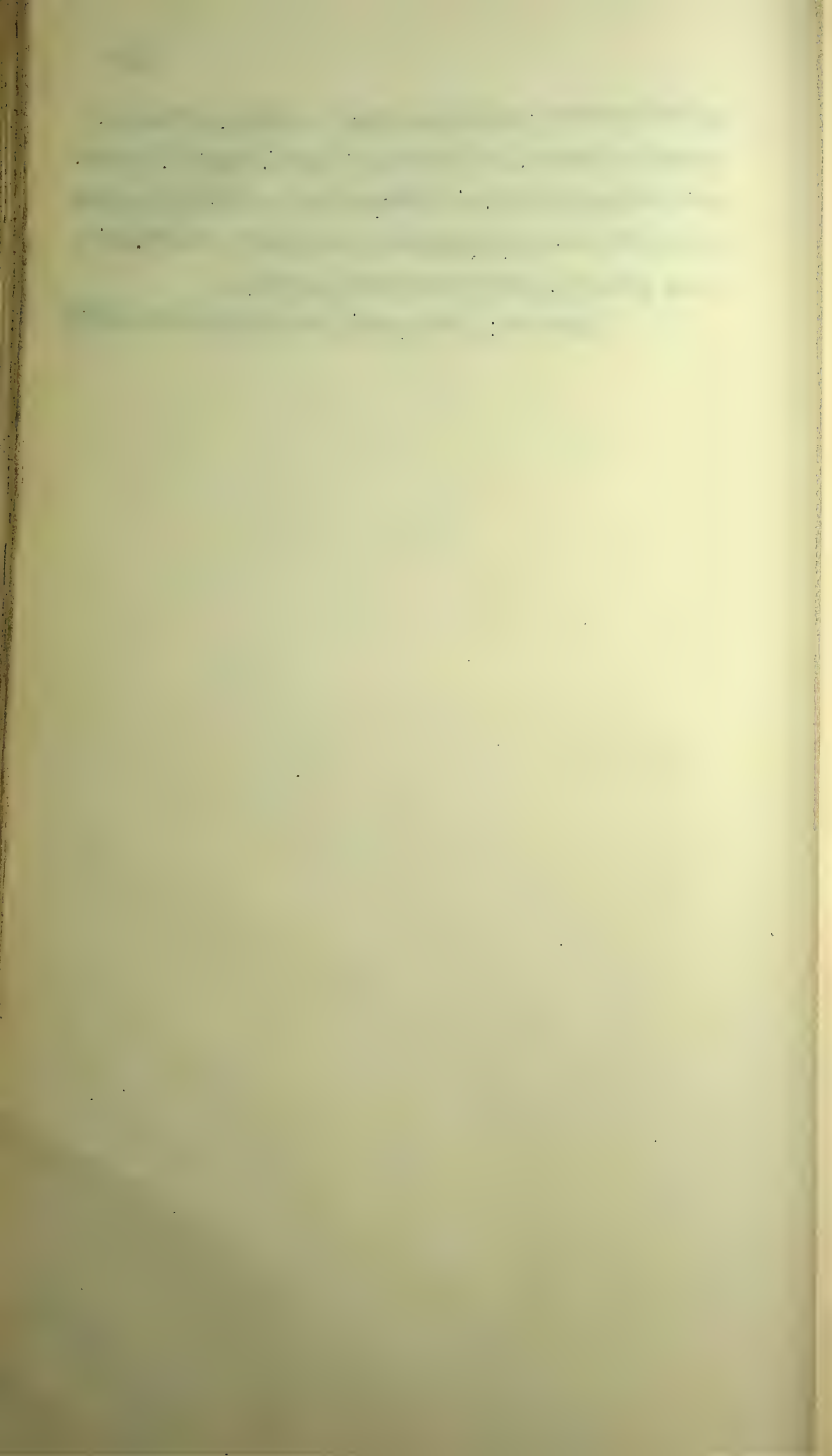
मिति संप्रसारणे शुक्लं अस् संप्रसारणपूर्वत्वं वाधित्वा अलोपोन इत्यकारलोपे
 सति विभक्तेरनुदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति, कृतेस्मिन्योगे संप्रसारणस्यासिद्ध-
 त्वान्न संयोगाद्व्यमन्तादिति प्रतिषेधादलोपे सति संप्रसारणपूर्वत्वे सति
 एकादेश उदात्तेनोदात्तहत्याद्युदात्तं पदं भवति, नात्रालोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरस्य
 प्रसंगो न गोश्वन्सावर्णोति प्रतिषेधात्, नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः
 कस्य तर्हि, तृतीयादिस्वरस्य, स च श्वभ्यां श्वभिरिति ह्लादौ विभक्तावुदात्तो-

पामावे चरितार्थः एवं तर्हि न लक्षणाप्रतिषेधं शिष्यः किं तर्हि येन केन चित्प्रा-
 प्ताप्तस्य तृतीयादिस्वरस्य, यत्र तर्हि तृतीयादिनास्ति शुनः पश्येति, तत्रोदात्त-
 निवृत्तिस्वरः प्राप्नोति, एवं तर्हि तृतीयादिग्रहणमपि निवर्त्तिष्यते, अविशेषेण
 विभक्तिस्वरमात्रस्य प्रतिषेधः ज्ञापकाद्वा सिद्धं, यदयं स्वन्शब्दं गौरादिषु
 पठति तज्ज्ञापयति नोदात्तनिवृत्तिस्वरः शून्यवतरतीति । एवमपि विद्यते
 विशेषः अल्लोपेन वा निवृत्तौ सत्यां पूर्वत्वेन वा अल्लोपे सति बह्वः स्वगगने

यस्याभिति बहुव्रीहेरुपधागोपित्वाद न उपधालोपिन इति ङीप् भाव्यं
 बहुव्रीहीति, तदभावे तु बहुश्चेति भवति, गौरादिङीषोऽप्यनुपसर्जनाधिकारादत्रा-
 प्रसंगः किंच ज्ञापकात्सामान्येन वा निषेधादुदात्तनिवृत्तिस्वराभावेऽपि कथमा-
 द्युदात्तं पदं भवति, नललोपे सत्येकादेशस्वरोस्ति, ततश्च सवर्णुदात्तं पदं स्यात्
 तदेतद्भवति प्रयोजनं, न प्रयोजनम्, अन्तरंगत्वात्पूर्वत्वं भवति, न च वाणादिगंस्य
 बलीयस्त्वं व्याश्रयत्वात् विभक्तिरलोपस्य निमित्तं, पूर्वत्तस्य तु श्वन्शब्दाकारः

इह तर्हि भूयानिति भूमावस्यासिद्धत्वादोर्गुणो न भवेदिति, दीर्घोच्चारण-
सामर्थ्यान्न भविष्यति, अस्ति दीर्घोच्चारणो प्रयोजनं, किम्भूमेति, निपातना-
दप्येतत्सिद्धमुत्तरपदभूमीति, ह्रदं च सूर्येणैकदिक् सोरी बलाकेति द्वयोरकारयोर्य-
स्येति लोपेपि वचनसामर्थ्यादिभूतपूर्वगत्योपधाश्रयणाल्लोपो भविष्यति, तदेवं न
सन्ति प्रयोजनानि, प्रतिपत्तिगौरवपरिहारार्थं सूत्रमारब्धम् ॥

शनान्न लोपः । नैति पृथक्पदं लुप्तषष्ठीकं, तेनोत्तरत्रोपधाग्रहणो न

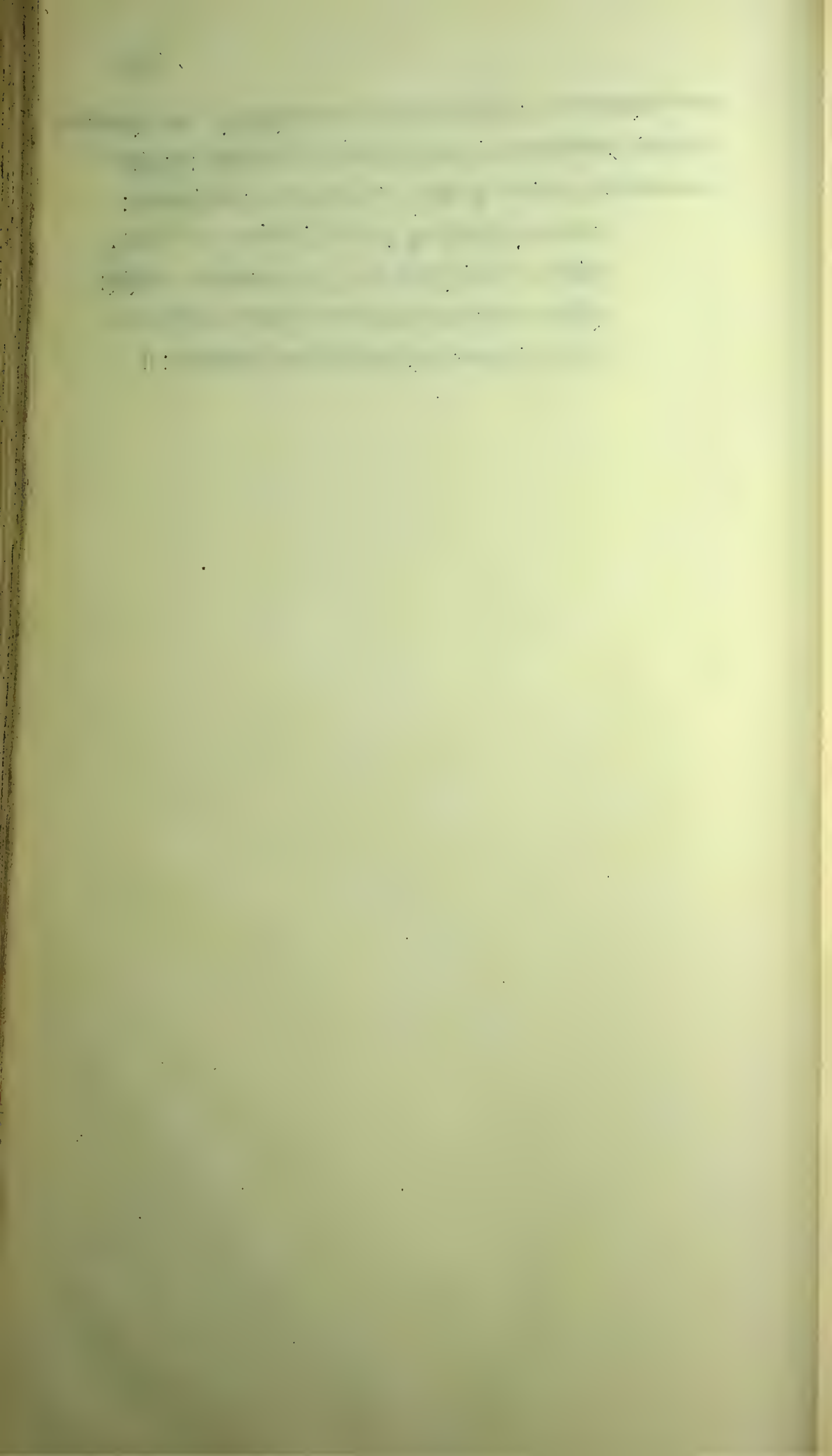

नकारो विशेष्यते । शनमयमुत्सृष्टमकारो गृह्यतइति । अन्यस्य शनस्यासंभवात् ।
 अनकीति । शज्जू व्यक्तिप्रज्ञाणकान्तिगतिषु भज्जो आमदने, हिसि हिंसायां
 शकारवतोग्रहणं किम् । इह माभूत् नन्दिता नन्वकः एवं वदयामि नाक्रोपो ऽ
 निदितामिति, ततो हल उपधायाः कुडितीति, अनिदितामित्येव, इहापि न
 स्यात् हिनस्तीति, पामादिभ्यो नः अस्य च ग्रहणं स्यात्, एवं तर्हि कुडितीति
 वर्तते, सत्सप्तमी चैषा कुडिति सतीति, तेन हिनस्तीत्यत्र तिपः पित्वादङित्वेपि

इवमेव ङितमाश्रित्य लोपो भविष्यति, इहापि तर्हि प्राप्नोति नन्दमान
 इति, चानशो ङित्वात् एवं तर्हि नशब्दमेव किङ्त्वेन विशेषयिष्यामः, कृडितो
 नशब्दादिति, तस्मान्नान्नलोप इति वक्तव्यमिति पुच्छति । शकारवतो ग्रहणं
 किमिति । यज्ञानामिति । यज्याच्चेत्यादिना नङ्, श्रुत्वं, तस्यासिद्धत्वान्नशब्द
 स्वायम्, ननु यद्यपि नामि दीर्घादियं लोपः परः सुपि चेत्येतद्दीर्घत्वमस्मात्परं
 तत्र कृते नादिति व्यपदेशाभावादेव लोपो न भविष्यत्यत आह सुपि चेत्यादि ।

स्थानिवद्भावादिति । पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावात् । अथ गृह्यमाणोऽपि
शकारवतो ग्रहणो विश्नानां प्रश्नानामित्यत्र कस्मान्न भवति । ननु संप्रति
शरूपत्वादत्रैव प्राप्नोति अत आह । विश्नानामिति । अत्र संग्रहश्लोकः ।

नान्नस्यायं विधेयो ननु लुबनिदितां नन्दिता चापि सिध्ये,
द्विसेनं प्राप्तिरेवं कृडिति सति तु तथा नन्दमानो न सिद्ध्येत् ।
कुडिन्नाच्चेच्चाथ यत्नाद्बहुवचनविधौ दुष्यति स्थानिवत्त्वा-
द्विश्नानां लक्षणोक्तप्रतिपदवचनात्सिद्ध एवेत्यदोषः ॥

लोपनं लुप्, लोप इत्यर्थः । राल्लोप इति प्रकृते लोपसङ्ग्रहणं विस्पष्टार्थम् ।

अनिदितां हल उपधायाः कृडिति । इकार इत्संज्ञको येषां ते इदितः
ततोन्थे अनिदितः, तेषां विशेषणं हल इति, व्यत्ययेन त्वेकवचनम् । सनीप्तस्यत-
इति । नीग्वज्ज्चित्यादिना ऽम्यासस्य नीगागमः । नानन्द्यतइति । टुणादि
संमृद्धौ, यद्दीर्घोक्तिः । नलत्इति । कित्परत्वेन नकारो विशेष्यते, येन ना-
व्यवधानमित्येकेन व्यवधानमाश्रीयतइत्येतत्तु दुर्ज्ञानमिति भावः । लगिकम्प्योरिति

इदित्वाद्धवनं, कृच्छ्राप्तिरत्रोपतापो न रोगः शरीरवि-कारइत्येव सिद्धत्वात्
 शरीरविकारोत्र व्याधिरुच्यते, न स्वाभाविकः स्थौल्यादिः । विलगितः विक-
 षितइति । गत्यर्थाकर्मकित्यादिना कर्त्तरि कः । भित्वादुपधाद्वस्त्वमिति । एत-
 देव भित्त्ववचनं ज्ञापकं रज्जेरकृडित्यप्युपधातोपो भवतीति । रज्जरजनरजःसूप-
 संस्थानमिति । कित्वात्सिद्धं कित एते औणादिकाः प्रत्ययाः क्कुन् शिल्पिसंज्ञयोः
 रज्जः पुंयोगान्डीष् रज्जो अपुंयोगे तु नैव डीष्ठा भवितव्यं, रज्जेःक्युन्, रजनः

स च बाहुलकाद्विदित, रजनी शूरज्जिम्यां किञ्चेत्यसुन्, शिरः रजः ॥

दंशसंज्ञस्वज्जां शपि । परिष्वजतइति । ष्वज्ज परिष्वगे, अनुदात्ते,
उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वम् ॥

रज्जेश्च । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थमिति । उत्तरत्र रज्जेरेवानुवृत्तिर्यथा
स्यात् दंशिप्रभृतीनां माभूत् ॥

घि च भावकरणायोः राग इति । ह्लश्चेति करणाधिकरणयोर्घ्

चजोः कुधिएस्यतोरिति कुत्त्वम् ॥

स्यदो ज्वे । ज्वो वेगः । गोस्पदहति । गार्गतिविषयो वेग इत्यर्थः
तैलस्यन्दहति । तैलस्य स्रवणमित्यर्थः ॥

अवोदेषोद्मप्रश्रयहिमश्रयाः । उन्दी क्लेदने, इन्धी दीप्तौ, अथ
मोचनहर्षयोः ॥

नाचैः पूजायाम् । उदाहरणो मतिबुद्धिपूजार्थेत्यादिना वर्तमाने कः
कस्य च वर्तमान इति कर्त्तरि षष्ठी, अथ नाचैरिटीत्येव कस्मान्नोक्तं, नैवं

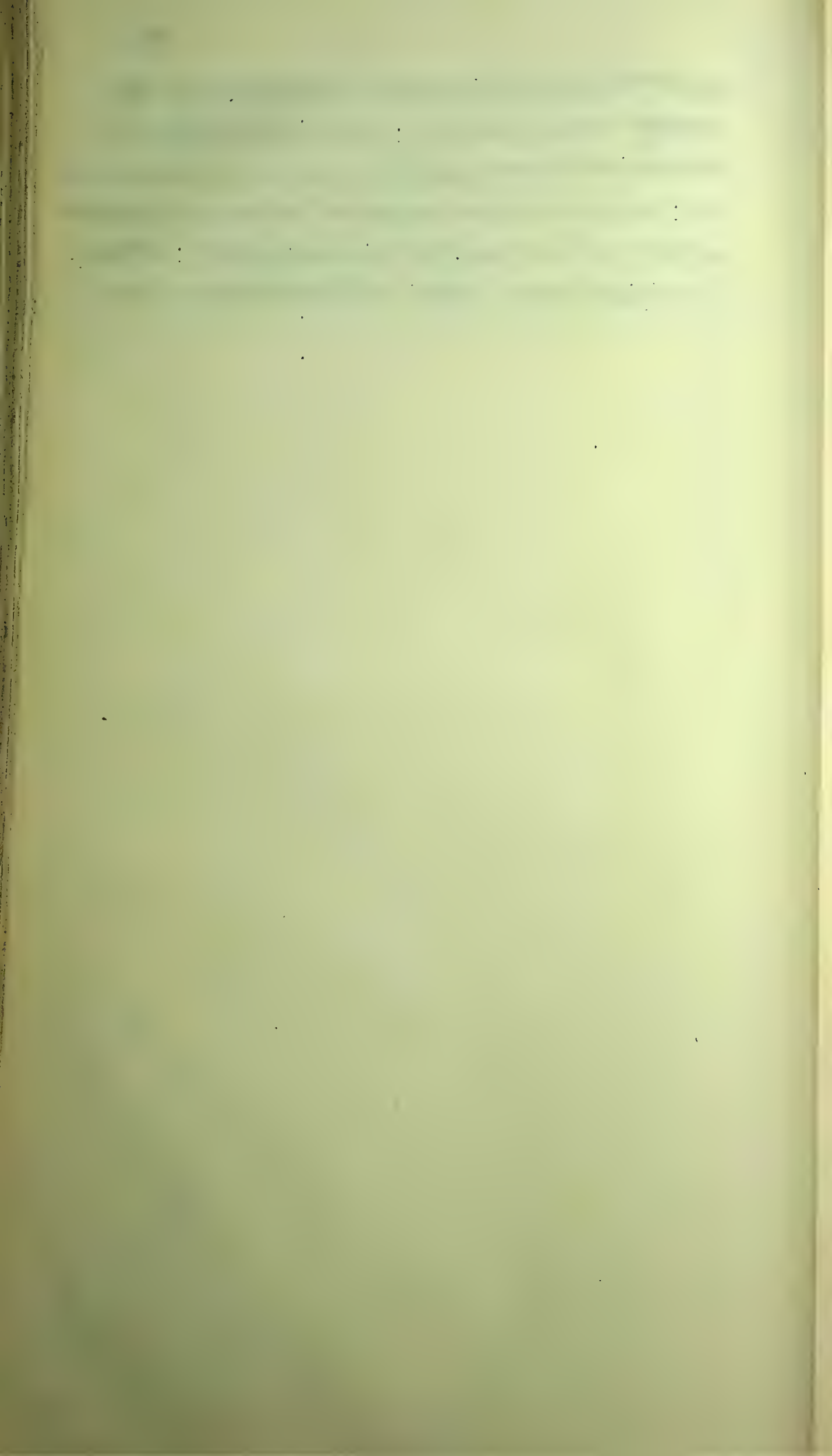
शक्यं वक्तुम्, इह हि न स्यात् समञ्जते गुरुः गुरुं समश्वागत इति, इद्विधौ
 वृत्तिगारो वक्ष्यति, निष्ठायां यस्य विभागेतिप्रतिषेधे प्राप्ते त्वायां तथा
 उदितो वैति विकल्पे प्राप्ते पूजायां नित्यमिद्विधीयते इति तेन गुरुमइत्वेति
 पूजायामसाधुरेव ॥

किं स्वस्तिस्पर्शः । न क्वा सेडिति कित्वप्रतिषेधादेवेति ।
 तेन सेटः क्वाप्रत्ययस्योदाहरणं न प्रदर्शितमिति भावः ॥

जान्तनशां विभाषा । मक्त्वा मङ्त्वा नष्ट्वा नष्ट्वा, मस्मिन्शो-
मर्लीति नुम् । अन्तग्रहणं विस्पष्टार्थं, वर्णग्रहणादेव तदन्तविधिलाभात् ।

शासद्वदह्लोः । अङादिप्तस्य प्रत्ययस्य ह्ला विशेषणात्ता-
दिविधिरित्याह । ह्लादौ च कृडितीति । क्वौच शस इति । नित्यत्वात्क्वपो
लोपे ह्लादेरभावाद्भवनप्रत्ययलक्षणो न तु सिद्धः, यत्र कार्ये वर्णरूपमेव निमित्तत्वे-
नाश्रीयते तद्वर्णाश्रितत्वात्प्रत्ययलक्षणो न भवति यथा रायःकुलं रेकुलमित्यायादेशः ।

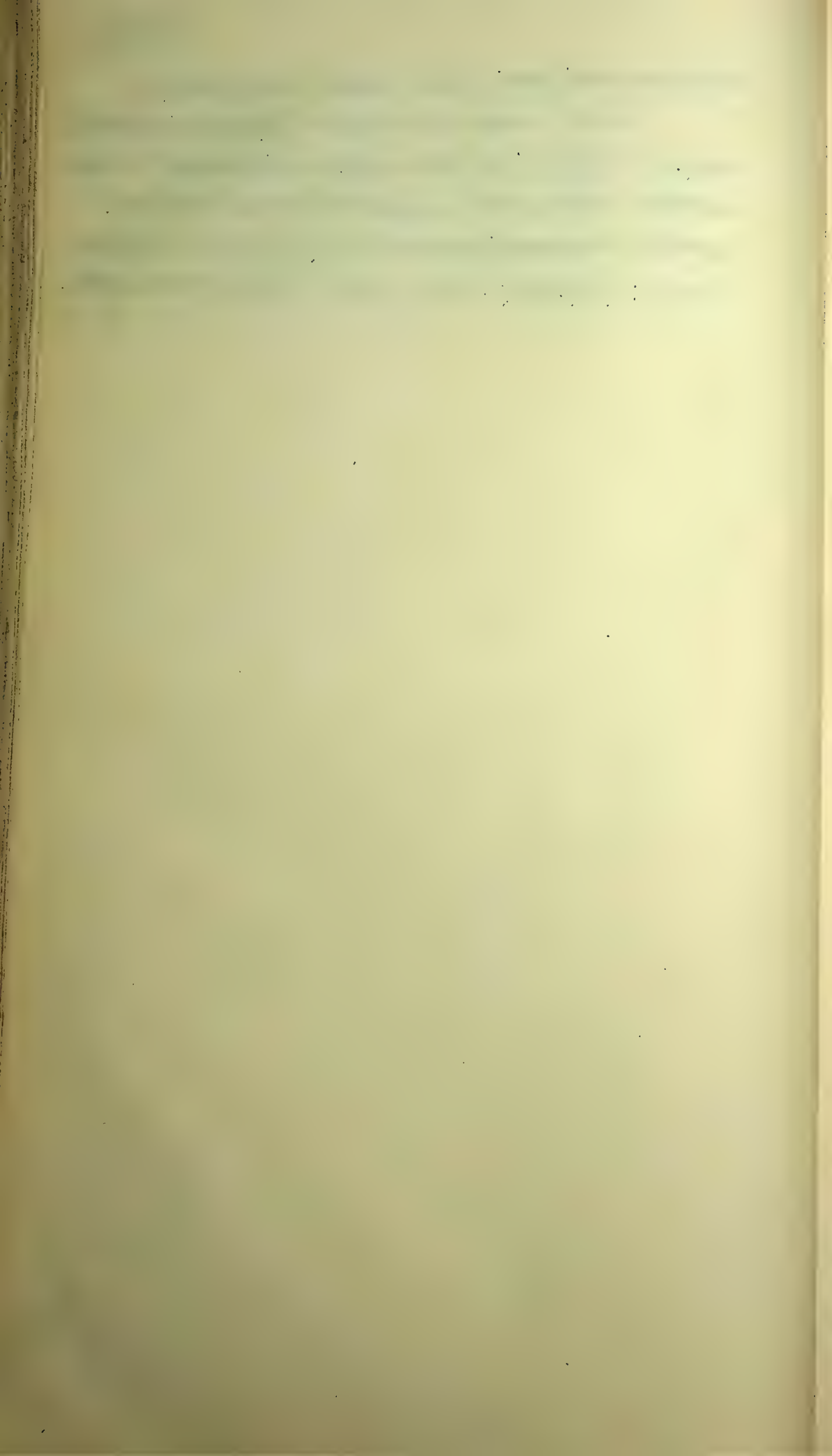
यत्तु वर्णाविशिष्टप्रत्ययनिमित्तं तदुपवत्येव यथा ऋणोडिति, ह्लादौ पिति
 सार्वधातुके विधीयमानस्तृणाह इमागमः इदमपीत्वं ह्लादौ कृडिति प्रत्यये
 विधीयमानं लोपेपि भवति । आशीरिति । सकारस्य रुत्वे वोरूपधाया इति
 दीर्घः । अथाशास्ते आशास्यमान इत्यत्र कस्मान्न भवतीत्याह । यस्माच्छासेरिति
 अङ्विधौ तावत्परस्मैपदिभ्यामर्त्तिसर्तिभ्यां साहचर्यात्परस्मैपदिनः शासेर्ग्रहणम्,
 इहाप्यङ्संर्गाद्विशिष्टस्य शासेर्ग्रहणं संसर्गस्य विशेषावगतिहेतुत्वात् यथा

सवत्सा धेनुरानीयतां सकलमा सकिशोरेति गवादिर्धेनुः प्रतीयते ननु च मात्राद्
 केवलो निमित्तमपि तु ह्लादिरपि स चात्मनेपदिनोपि संभवति तत्कुतःसंसर्गाद्विस
 शिष्टस्य प्रतीतिः नैष दोषः साधारणासाधारणसंबन्धिसंनिपाते यस्यासाध-
 र्णाः संबन्धी संनिहितस्तस्यैव ग्रहणं भवति, यथा वृद्धानां किशोरीणां च
 मध्ये धेनवो बध्यन्तामित्युक्ते बहवा धेनवो बध्यन्ते, तस्मादङ्गुलीर्द्वयोः प्युपादाने
 यस्माच्छासेरङ्गुलिं विहितस्तस्यैव ग्रहणं, शासिवसिघसीनां चेति षत्वविधौ

शासिमात्रस्य ग्रहणं द्रष्टव्यं आशिषि लिङ्लोटो वित्यादिनिर्देशात् ॥

शा हौ । उपधाया इति निवृत्तमिति । तदुपधाग्रहणं कृडितीत्यनेन संबद्धम्, इह च कृडिद्ग्रहणं निवृत्तमिति वक्ष्यति, तेन तत्संबद्धमुपधाग्रहणं च निवृत्तमस्थानेयोगा षष्ठी भवतीति । एतच्च शब्दाधिकारपक्षस्याश्रयणात्त्वम्यते, अर्थाधिकारे त्विहाप्यवयवसंबन्धान्न सर्वस्य स्यात् । कृडितीत्यपि निवृत्तमिति उत्तरत्र पुनः कृडिद्ग्रहणात् । तेनेति । अन्यथा सार्वधातुकमपिदिति वचनात्पि-

त्वपक्षे ङित्वाभावाच्चाभावो न स्यात् मामृत्पित्वपक्षे, दृश्यमानस्तु प्रयोगो-
 पित्वपक्षेऽप्युपपद्यते त आह । शाधीत्याद्युदात्तमपीति । यदि तु पिति
 शाभावो न स्यात् तदा शाधीत्येतत्सति शिष्टेन प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्त एव
 स्यात्, आद्युदात्तमपि दृश्यते, तस्मात्पित्यपि शाभाव एव द्रष्टव्यः इहाहाविति
 वक्तव्यम्, उपधाया इत्येव, आकारस्याकारवचनमित्ववाधनार्थं ततो हुक्लृप्यो
 हेर्द्विरिति धित्वं, धि चैति सकारलोपः येषां तु धि सकारे सिचो लोप इति

पक्षस्तेषां शाभाव एव विधेयोऽन्यथा उपधाया इत्यस्य निवृत्तावपि सकार-
स्याकारै तस्यासिद्धत्वादयद्यपि धित्वं लभ्यते, उपधायास्तु पूर्वेणोत्वमाशङ्क्ये-
ताविरोधात् ।

हन्तेर्जः । शितपा निर्देशो यङ्लुङिभृत्यर्थः ।

अनुदातोपदेशनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो ऋ लि कृडिति ।
उपदिश्यन्तइत्युपदेशाः अनुदात्ताश्च ते उपदेशाश्च, उपदिश्यमानावस्थायामनुदात्ता

हत्यर्थः । अनुनासिकैति पृथक्पदं लुप्तषाष्टैकमनुदात्तोपदेशानां विशेषणं,
 तेन तदन्तविधिः । यमिरमीत्यादि । यमिर्यमन्तेष्विति श्लोको वक्ष्यते । वनते-
 रिति । वन षण्ण संमलो सनोतेरात्वं वक्ष्यतीति । जनसनसनां सन्धलोरित्यनेन
 अतत अतथा हति । तनादिभ्यस्तथासी रिति सिचो लुक् । इह च यथा
 स्यादिति । अन्यथा किं नि नित्स्वरेण संप्रत्युदात्तत्वात् न स्यात् । इह च मा
 भूदिति । अन्यथा प्रत्ययस्वरे कृते शेषानिघाते संप्रत्यनुदात्तत्वाच्छान्तहत्यादावपि

The first of these is the fact that the
 system is not a simple one. It is a
 complex one, and it is not possible to
 describe it in a few words. It is a
 system of many parts, and it is not
 possible to describe it in a few words.
 It is a system of many parts, and it is
 not possible to describe it in a few words.
 It is a system of many parts, and it is
 not possible to describe it in a few words.

स्यात् ।

गमः कौ । अव्यगत इति । अव्यनो गन्तार इत्यर्थः । अनुनासिकलोपे कृते ह्रस्वस्य तुक् । संपदिति । संपूर्वाद्यमैः क्विप् । परीतदिति । तनोतैः क्विप् नहिवृत्तिवृणीत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः । ऊ चेति । चकारादननुनासिकलोपश्च । अग्रेगूरिति । अनुनासिकलोपे कृते अकारस्य ऊकारः क्वचिद् ऊ ङिति ङकारः पठ्यते, न तस्य प्रयोजनमस्ति, वोः सुपीति यणादेशो घातुत्वाद्भवति

अग्नेर्वा, अग्नेर्वः । अग्नेर्मूरिति । स्वं च कृत्वा वचि श्रुधात्वित्यत्र मूर्ण्णं न कर्तव्यं धातुत्वादेव सिद्धम् ।

विह्वनोरनुनासिकस्यात् । अग्नेर्वा इत्यादि । यद्यप्यकारविधानेपि सवर्णदीर्घेण सिद्ध्यति अतो गुणादिति पररूपत्वे हि अतो लोपमेव विद्ध्यत्, ये त्वकारोपधा न भवन्ति तदर्थं दीर्घाच्चारणं घुणा घूर्णं घ्रमणो अन्यैर्म्योपि दृश्यन्त इति वनिष् ह्रवा वा, घूरावा, क्षिणु जावा, दाणु रावा, ओष्ट

अवावा ।

जनसनसनां सन्कलोः । कलशब्देनात्र कलादिर्गृह्यते औनादिप्तस्य
प्रत्ययस्य कला विशेषणत्वात्, कृडिद्ग्रहणं तस्य विशेषणं प्रकृतं तु कलग्रहणं
सनो विशेषणम् । तदिहेति । वाक्योपन्यासे । विप्रतिषेधादिति । सनोते-
स्तनोत्यादिपाठस्यावकाशोन्यत्नादि कार्यं, तनादिकृम्य उः तनादिम्यस्तथासौ
रिति, इह त्वात्वविधौ सन्ग्रहणास्यावकाशः सन् सिष्ठासति, स्यतः सातवानित्यत्रो-
भयप्रसङ्गे परत्वादात्वं भवति । ननु चासिद्धकाण्डे वदयति, पूर्वत्रासिद्धे नास्ति

विप्रतिषेधोऽभावोऽदुत्तरस्येति, यत्र क्लृप्तस्याप्यसिद्धत्वे विप्रतिषेधभावस्तत्र का
 कथाद्वयोरप्यसिद्धत्वव्यत्ययत वाह । घुमास्थागापाजहातीत्यादि । विप्रतिषेधो
 भवतीति । विप्रतिषेधेन व्यवस्थायां क्रियमाणायाप्यसिद्धत्वं न भवतीत्यर्थः ।
 कथं कृत्वा ज्ञापकं हल्लग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं हलादां यथा स्यादिह माभूत् गोदः
 कम्बलद इति, यदर्थं यदि चात्र विप्रतिषेधो न स्यादल्लग्रहणमनर्थकं स्यात्,
 अस्त्वत्रैतत् तस्यासिद्धत्वादियदादेशे असत्यालोपे तत्सिद्धं स्यात्, सति विप्रतिषेधे

आलोपस्यावकाशः पाष्णित्रमंगुलिमिति, ईत्वस्य दीयते मीयते, गोदहत्यादावसति
हलग्रहणो परत्वादीत्वं स्यादिति हलग्रहणमर्थवद्भवति नैतदस्ति ज्ञापकं व्यवस्था-
र्थमेतत्स्यात्, असति हि तस्मिन्नीत्वस्यासिद्धत्वादालोपः तस्यासिद्धत्वादीत्वमि-
चक्रकमव्यवस्था प्राप्नोति नास्ति चक्रकप्रसंगः नह्यव्यवस्थाकारिणा शास्त्रेण
भवितव्यं, शास्त्रतो नाम व्यवस्था, तत्र पूर्वमीत्वं तस्यासिद्धत्वादालोपः लोपेना-
वस्थानं भविष्यति, स्वमपि कुत एतत् ईत्वास्यासिद्धत्वादालोपः लोपेनावस्था-

नमिति, न पुनर्विपर्ययः स्यात् पूर्वमालोपः तस्यासिद्धत्वादीत्वमीत्वेन व्यवस्था-
 नमिति । स्वन्तर्हि यदि व्यवस्थार्थमेतत्स्यान्नेवायं हल्लङ्घणं कुर्वीत, अविशेषोणा-
 यमीत्वं कृत्वा तस्याजादौ लोपमवादं विदधीत् कथं मिदमस्ति आतो लोप इति
 च, ततो घुमास्थागापाजहातिसां लोपो भवति इति चाजादौ च कृडितीति,
 किमर्थं पुनरिदमित्वं वक्ष्यति, तस्य बाधनार्थं तत्, ईद्भवति घ्वादीनां, तत रलिङि
 वान्यस्य संयोगादेः न त्यपि मयतेरिदन्यतरस्यां, ततो यति च, यति च ईद्भवति,

वात इत्येव, सोयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यति यद्वलग्रहणं करोति
 तद्गरीयांसं यत्नं मारभते, तज्ज्ञापयत्याचार्या भवतीह विप्रतिषेध इति, इह
 फलग्रहणं शक्यमकर्तुं कथं योगविभागः कर्तव्यः जनसनसनामनुनासिकस्याकारादेशो
 भवति, फलिकृडिति ततः सनि च जनसनसनामाकारादेशो भवति फलीत्येव ।

ये विभाषा । जायतइति । यक् । नित्यजादेशो भवतीति । तस्यानवकाश-
 त्वात्, तेन श्यनि जायतइत्येव भवति न तु कदाचिज्जन्यतइति ॥

सनः ऋचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् । अस्यग्रहणामनन्तरस्य ऋचो मा
 भूद्यवहितस्यापि घातोरेव यथा स्यात्, क्रियमाणो हि तस्मिन्कार्यित्वेन
 प्राधान्याद्यवहितस्यापि घातोरेव परामर्शो भवति । अन्यतरस्याग्रहणामनर्थकं,
 विभाषेति प्रकृतत्वादत आह । अन्यतरस्याग्रहणामिति । ननु नैतद्विस्पष्टनीयं
 प्रकृतमनुवर्त्ततेति, तदाह । ये संबद्धा इति ॥

आर्द्धधातुके । चिकीर्षितेति । सन्तात्तृ भवतीति सथैत्रातो लोपे कृते अतो
 दीर्घा यतीत्यस्य कोवकाशवचनात्पचाव इत्यादी लोपं बाधित्वा दीर्घास्तु
 तत्र चरितार्थमदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वमिति तदपि न ज्ञापकं सार्वधातुके । तो
 लोपाभावस्य, यत्तदिप्रभृतिभ्यः शपो लुक् शास्ति तज्ज्ञापयति न शपो ३ तो लोप
 इति तत्राह । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति । ये तर्हि न गुणवृद्धिमानो अदिप्रभृतयस्तैषा
 मदादिषु पाठोनर्थकः सत्यम् । वृद्धात्वं वृद्धातेत्यादावतो लोपे आर्द्धधातु-

काधिकारस्य प्रयोजनं वैमिष्यते हत्यत्र शपि सार्वधातुके न भवति, यहाँ यकारोपदे-
 शस्तु हलन्तैषु चरितार्थः । कायतीति । णिज्विधानं प्रत्ययलक्षणाथमियदर्थं
 च स्यात् । यान्तोति । ननु शनाम्यस्तयोरात हत्येन्नियमार्थं भविष्यति
 सार्वधातुके शनाम्यस्तयोरेवेति । नैतदस्ति । विपरीतोऽपि नियमस्स्यात्
 शनाम्यस्तयोः सार्वधातुकत्वेति तदा च यय तुरित्यादौ न स्यात्, शनाम्हणं
 तूत्तरार्थं स्यात् । अदातामिति । लुङ् गातिस्थाञ्चित्यादिना सिचो लुक् ।

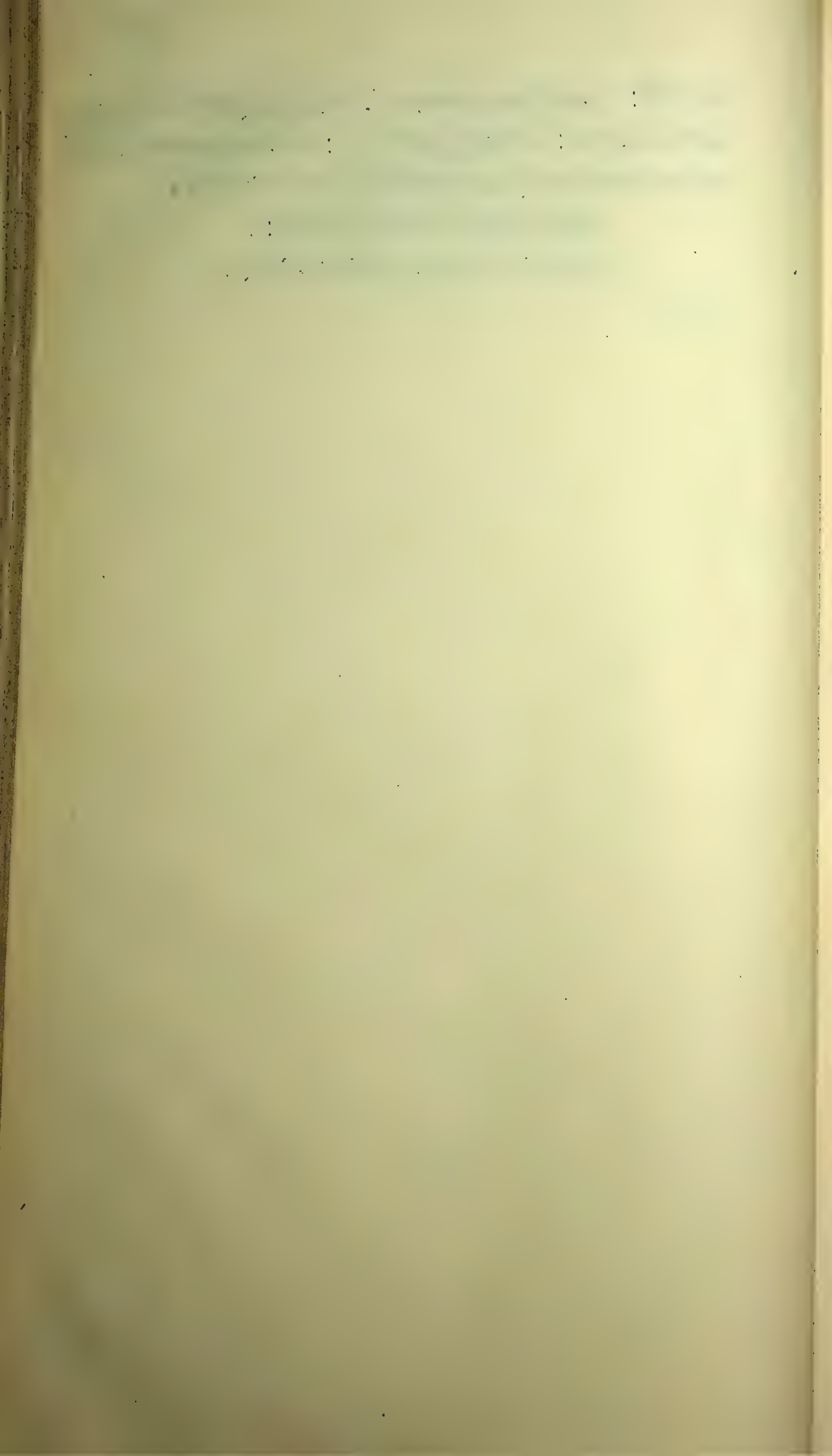
चिस्वद्भावे सति वृद्धिः स्यादिति । नन्वतो लोपो वृद्धेः पूर्वविप्रतिषेधेन,
तद्यथा चिकीर्षकहति, अदिहनिमावाप्रभृतिभ्यः श्यो लुग्विधानेन सार्वधातुकेतो
लोपाभावस्य ज्ञापितत्वात्स्वाश्रयोतो लोपो मामृच्चिस्वद्भावात्तु चिणि
तस्य दर्शनात्स्यादेव, वृत्तिकारेण तु प्राप्तिमात्रमाश्रित्य वृद्धिः स्यादित्युक्तं,
दोषोपलक्षाणां वा वृद्धिग्रहणं, लोपेपि रूपासिद्धिरेव । ततो युक् प्रसज्येतेति ।
आङ्गुणास्तु वाणित्वान्न लभ्यते, हृदप्रसंगस्तु विशेषाभावान्नोक्तः प्रयोजनसंग्रहश्लो-

को गतार्थः । प्रस्नोरोपघयोर्मन्यतरस्यां, दीढोयुडचि कृहिती त्यत्र तु नास्य
 प्रयोजनं, कथं, भृज्जतेः सार्वधातुके तुदादित्वाच्छः तत्र ग्रहिज्यादिसूत्रेण संप्रसारणं
 दीढोपि दिवादित्वान् श्यना माव्यमित्युक्तान्येव प्रयोजनानि ॥

असिद्धत्वनिवृत्त्यर्थं द्वितीयाध्यायगोचराः ।

आदेशा नैह विहिता, वुगाल्लोपो प्रयोजनम् ॥

अन्यथा

अस्त्यादेशस्य ष्यतेरसिद्धत्वान्न वुग्मवेत् ।

न चावस्थतुरित्यादावालोपः स्यादसिद्धितः ॥

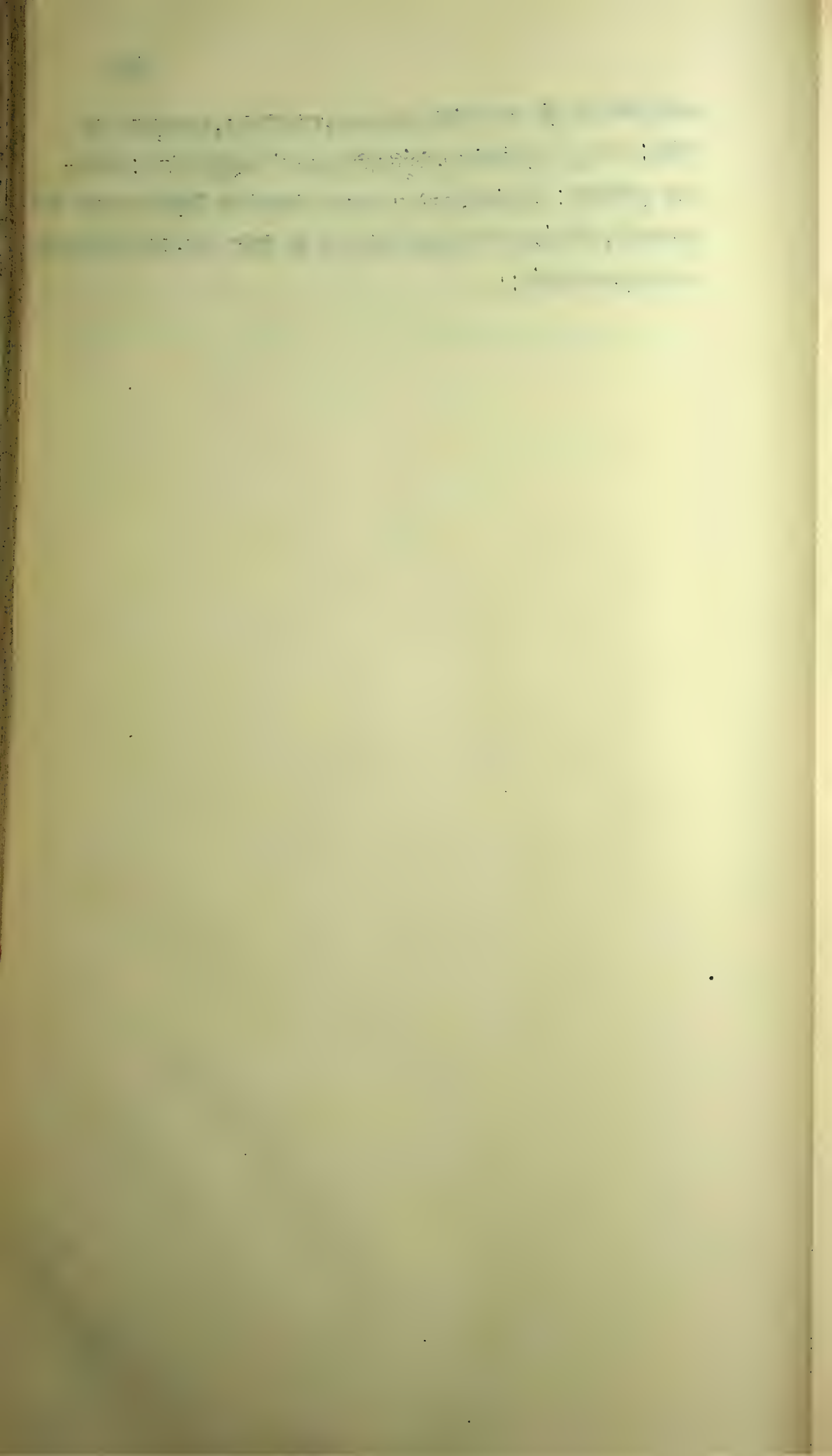
प्रसृजो रोपघ्योरमन्यतरस्याम् । रमित्ययं रोपघ्योर्यदि स्थाने ष्यति
मित्त्वमस्थानर्थकं स्यात्, अथावोन्त्यात्पर आगमो रोपघ्योः श्रवणं प्राप्नोति
तत्राह । रोपघ्योरिति । स्थानणष्ठीनिर्देशादिति । रोपघ्योरिति ताव-
त्स्थानणष्ठी, स्थानं च प्रसृजः रोपघ्योः प्रसृजो रम् प्रयुज्यते, रोपघे न प्रयुज्यते

इत्यर्थः । प्रयुज्यमानश्च रम् मित्वादन्त्या दचः परः प्रयुज्यते, यस्य तु देशान्तरे
विधानं नास्ति स स्थानिदेश एव भवति, तत्प्रसौ हि तस्य विधानं विशिष्टदेशश्च
स्थानिनः प्रसंगः इह तु मित्वेनायं न्यायो बाध्यते, स्थानषष्ठीनिर्देशसामर्थ्यात्
देशान्तरे प्रयुज्यमानोपि रोपधे निवर्त्यतीति सर्वमवदातम् । भारद्वाजीयास्तु सनः
किंकीत्यतो लोपग्रहणमनुवर्त्य रोपधयोर्लोपं रमागमं चान्यतरस्यां विदधति ।
भज्जनमिति । ल्युटि सकारस्य जश्त्वं दकारस्तस्य चुत्वं जकारः । पूर्वविप्रतिषेधेनेति

रमोवकाशः प्रष्टा प्रष्टुं संप्रसारणास्यावकाशः मृज्जति, सार्वधातुकत्वादत्र रमो ऽ
 प्रसंगः मृष्टः मृष्टवानित्यत्र पूर्वविप्रतिषेधः अथैवं कस्मान्नोक्तं माजोरस कन्दवस-
 रस्यामिति, प्रसुजेः संबन्धी रसिति यो ऽयं संघातस्तस्य क इत्ययमादेशो भवतीत्यर्थः
 तस्याक्डिति गुणो कृते भर्जनमित्यादि रूपं भवति, ककाराभावपक्षो तु मृज्जनमिति,
 कडिति ककारपक्षो मृष्टमिति तदभावपक्षो तु ग्रहिण्यादिसूत्रेण संप्रसारणो सति
 तदेव रूपं भवतीति पूर्वविप्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति । उपदेशग्रहणामपि नानुवर्त्य

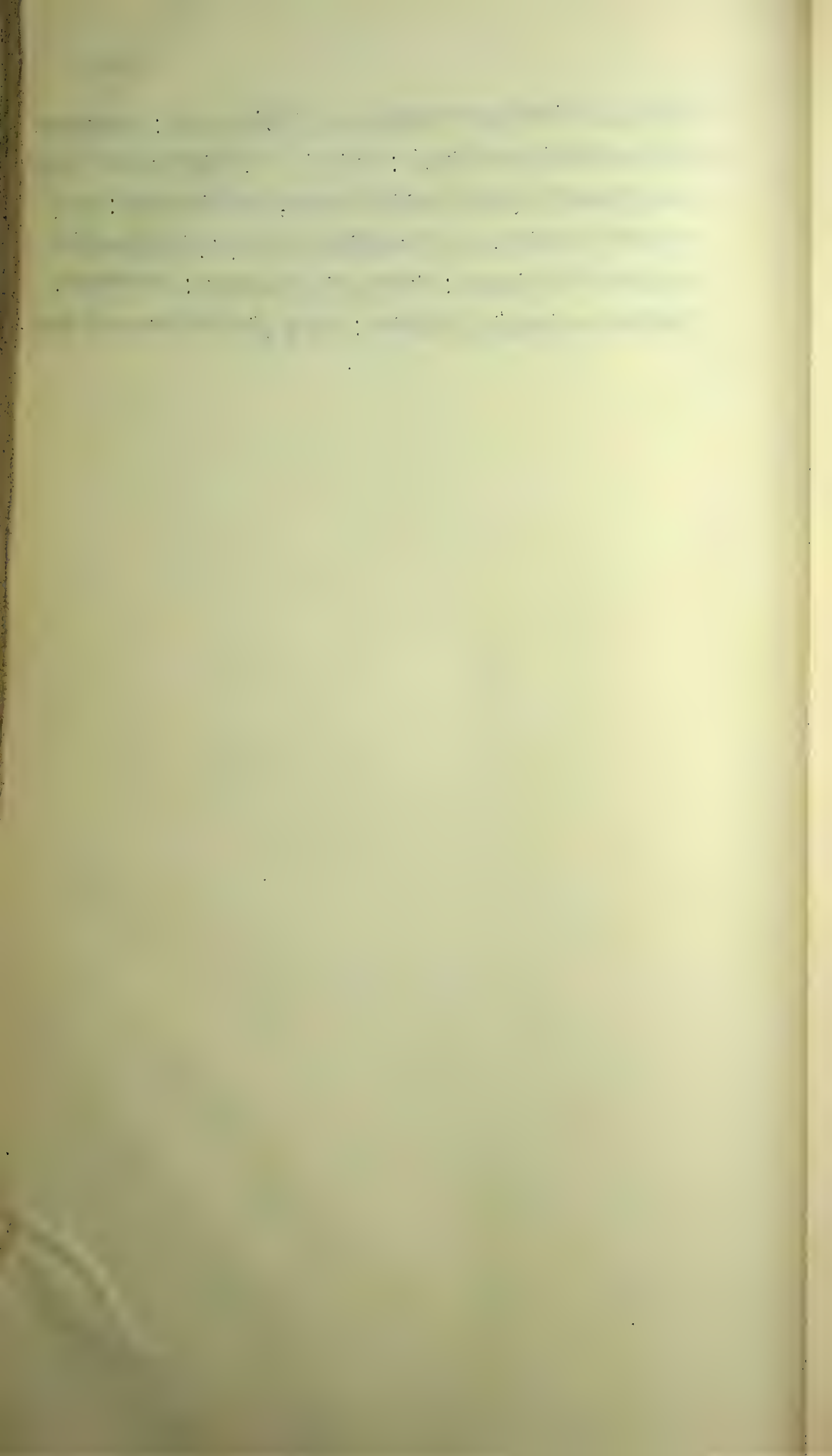
नस्तत्र पदो रीकः प्रसंगोस्ति, अत्रापि पदो पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः क्वःसिचि
 वृद्धावभादार्त्तदिति, अन्यथा क्लृप्ताविकल्पं बाधित्वा परत्वादलन्तलक्षणा वृद्धि-
 र्भित्यं प्राप्नोति, रम्भावे तु क्रियमाणो परत्वादृद्धौ कृतायामपि पुनः प्रसंगविज्ञान-
 मिति सिद्धमभादार्त्तदिति । न चान्तरंगत्वात्पूर्वमृकारः न सिच्यन्तरंगमस्तीति
 वक्ष्यमाणात्वात् । स्वं तर्हि नित्यत्वादृभावः स हि कृतायामपि वृद्धौ प्राप्नोत्य-
 कृतायामपि एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् शब्दान्तरप्राप्तिरपि नास्ति, वृद्धिस्तु कृते

कभावै ककारस्याकृते त्वकारस्येति शब्दान्तरप्राप्तेरनित्या, तस्मादृकार स्व
विधेयः तथा तु न कृतमित्येव भ्रस्मेमृज्जिरित्युच्यमाने यद्भुकि दोषः साम्या-
सस्य मृज्जिभावः प्राप्नोति, दृष्यते तु तत्रापि रोपधयोरेव निवृत्तीरम्भावश्च बरी
भृज्यतइति, यदि संप्रसारणी रीगृत्वत इति वक्तव्य मिति रीक्, तस्य तन्मध्यपति
तस्य तद्ग्रहणात्प्रसंगः ॥

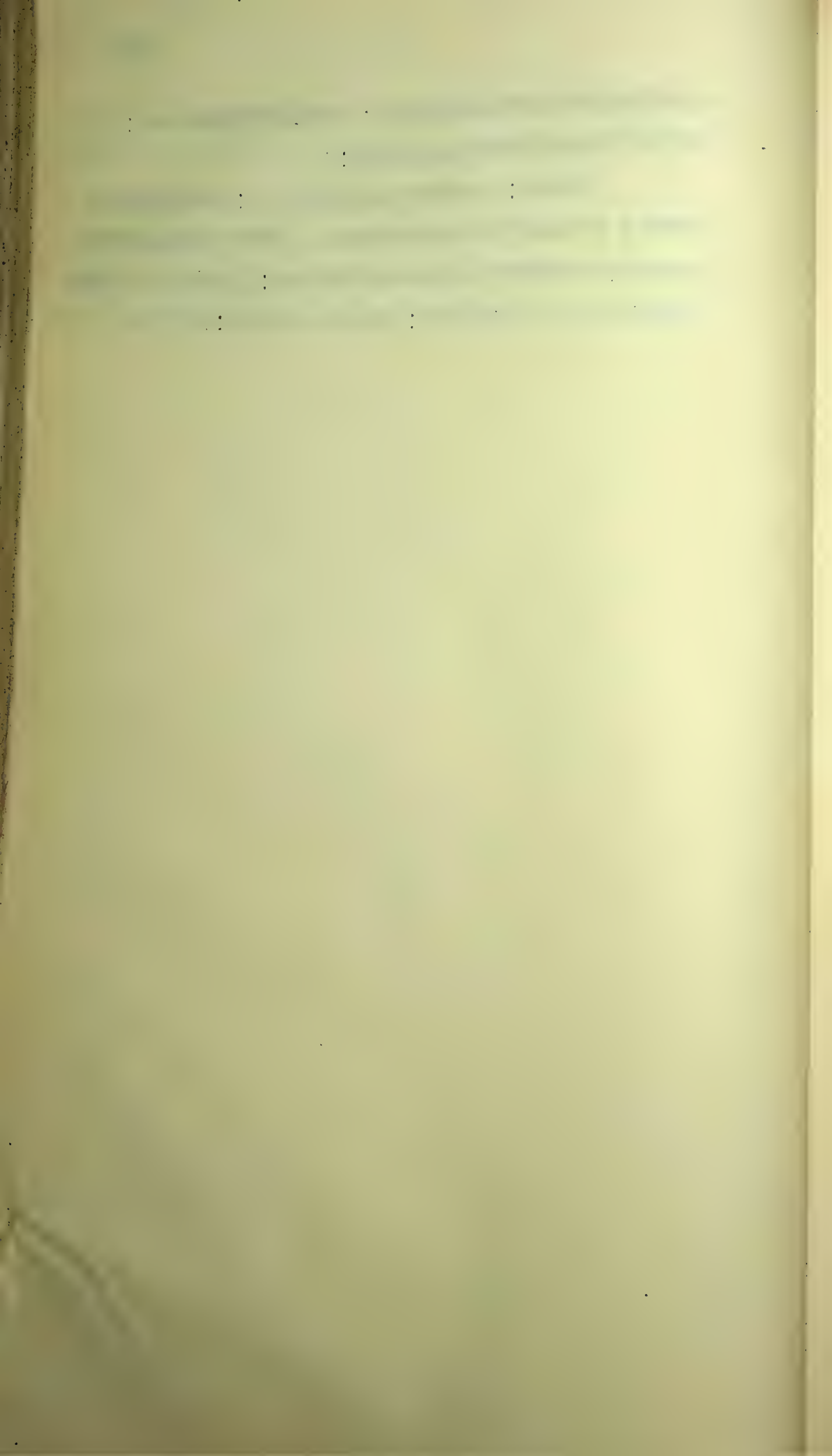
ञतो लोपः । धिनुतः कृणुतइति । इधि दिवि धिवि प्रीणानार्थाः कृवि
 हिंसाकरणयोः लृट् तस्य तस्, धिन्चिकृष्वोर चैति उपत्ययोऽकारोन्तादेशश्च
 तस्य चोप्रत्ययेऽतो लोपः एकवचने त्वन्तरेणातो लोपमुपत्ययस्य गुणो कृते ऽ
 तो गुणइति पररूपेणापि सिद्धिः । वैतास्तोतेति । तपरकरणास्य पृथग्व्यावर्त्यस्य
 दर्शयिष्यमाणा त्वाक्कृतस्याकारमात्रस्यैदं प्रत्युदाहरणम् । स्वं च गुणवृद्धयोर्दीधि-
 णु चरितार्थत्वादस्वैणु लोपप्रसंगः ननु च परत्वाद्गुणो भविष्यति, तस्मात्कुटा-

दिष्णु गु पुरीणोत्कर्षं ध्रुव गतिस्थिर्ययोरित्यत्र लोपप्रसंगं उदाहार्यः । याता वाता
 हति । असतितकारेऽत्रापि लोपप्रसंगः जातो लोप इति चेत्येतन्नियमार्ण भविष्यति
 जात हृदयेवाजादौ चकृडिति नान्यत्रेति । नैतदस्ति, निपरीतोपि नियमः स्यात्
 जात स्वेति नान्यस्येति, तथा च चिकीर्षितेत्यत्र न स्यात् । वृद्धिदीर्घाभ्यामिति
 अत्रो ऽप्याती ति वृद्धेरवकाशः गौरिति अतो लोपस्यावकाशः चिकीर्षितेति,
 चिकीर्षक इत्यत्रोभयप्रसंगे पूर्वविप्रतिषेधः वृद्धौ तु युक्ति चिकीर्षायक इति स्यात्,

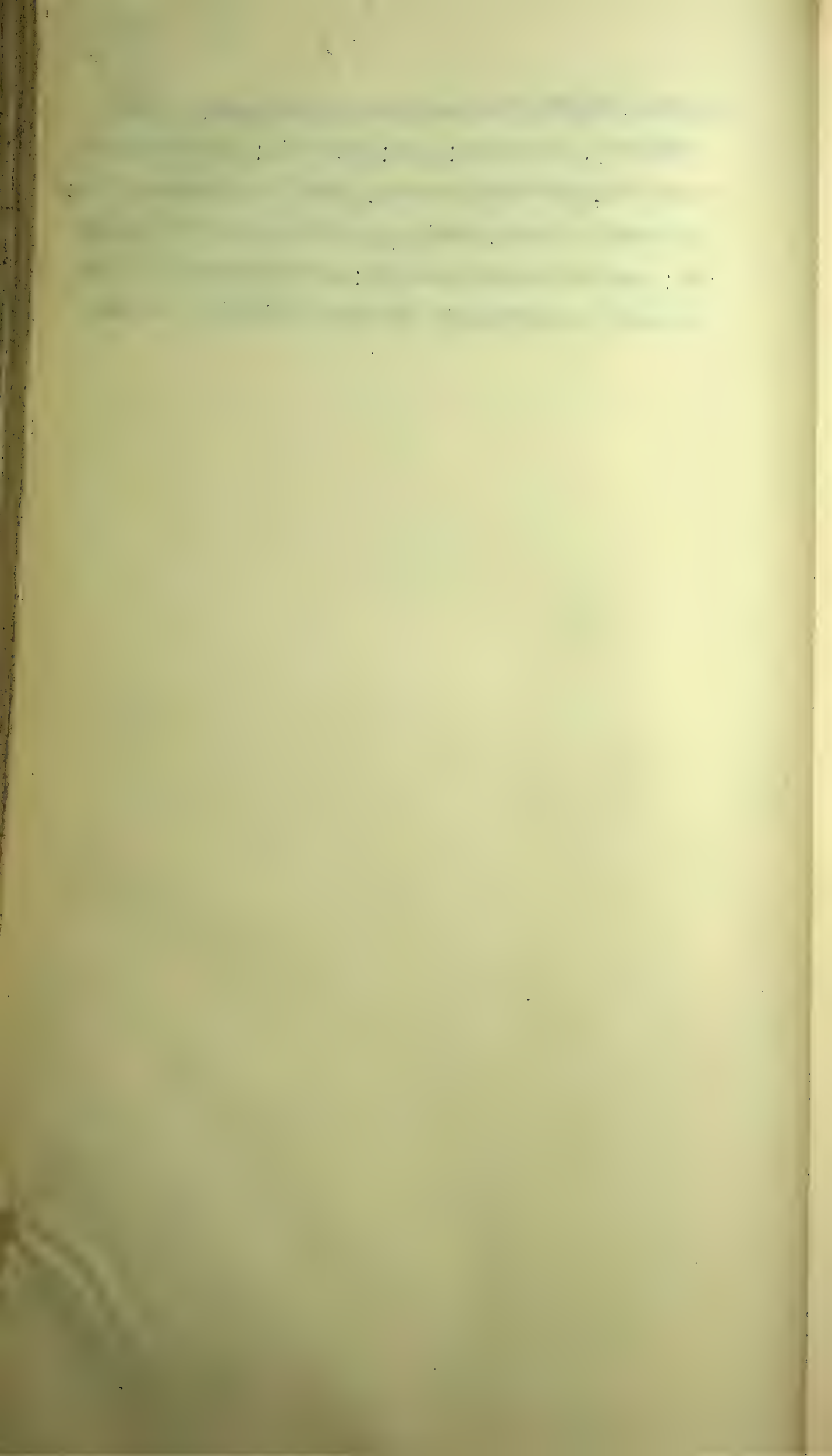
अकृत्सार्वधातुकयोरित्यस्य दीर्घस्यावकाशः चीयते, अतो लोपस्यावकाशः स
एव, चिकीर्ष्यतइत्यत्रोभयप्रसंगे पूर्वविप्रतिषेधः ॥

यस्य हलः । यस्येति यद्यागन्तुकौ ऽकारः ततो वर्णग्रहणम्
अन्यथा तु सघातग्रहणमिति पक्षाद्वयसम्भवादाह । यस्येति सघातग्रहणमिति
श्रुतस्याकारस्याविवक्षायां कारणाभावादिति भावः । अतो लोप इत्यनेनैव
सिद्धत्वादिति । अस्तु तर्हि नियमः यस्य हल एव नान्यतः, लोपयिता

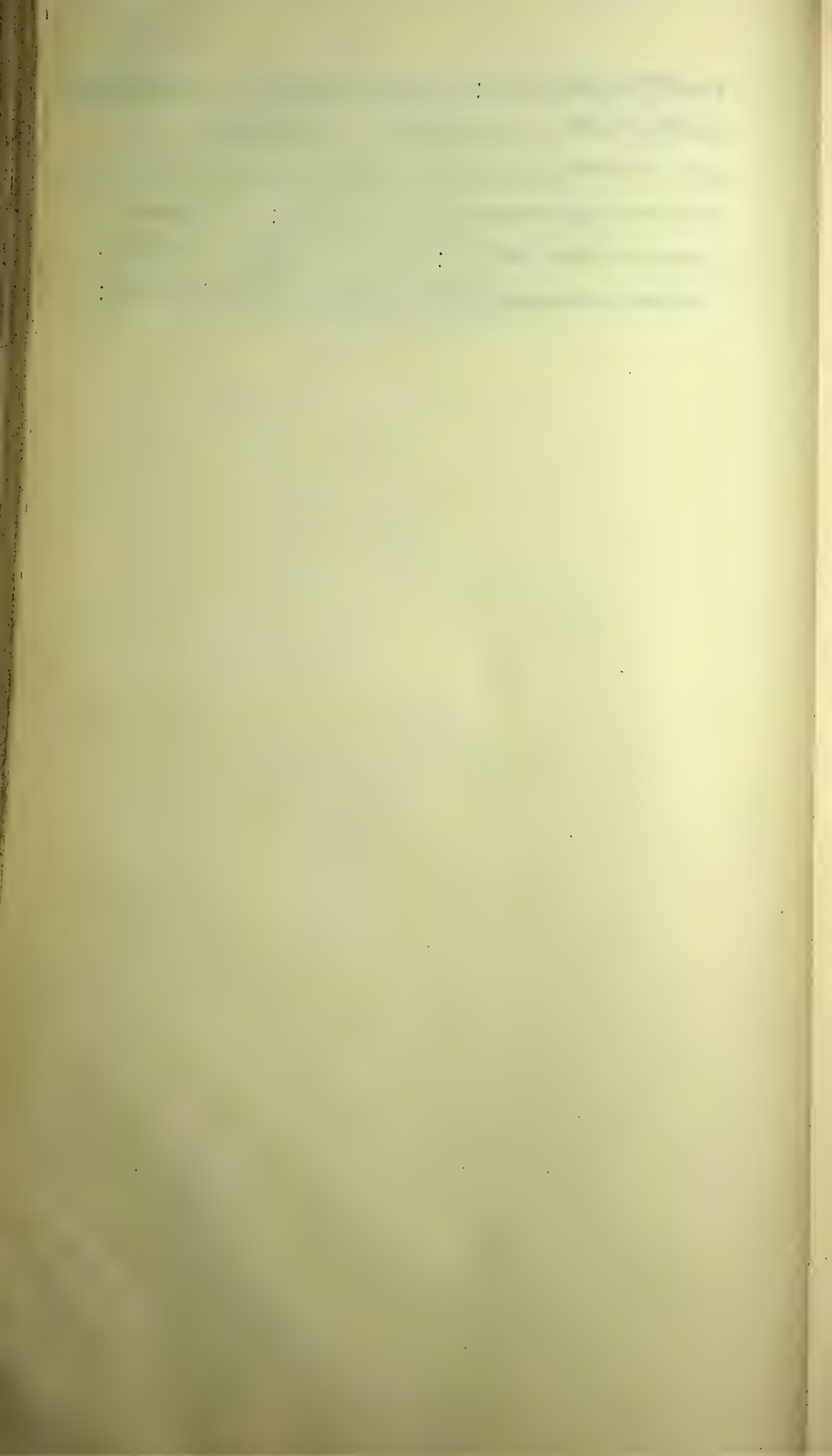

पौपूयिता, केमथ्यादि नियमो भवति विधेय नास्तीति कृत्वा, इह चास्ति

विधेयं किम्, अन्त्यस्य लोपः प्राप्तः सर्वस्य विधेयः तत्रापूवो विधिरस्तु
नियमो वैति, अपूवो विधिरेव भविष्यति, स्वमपि क्यस्य विभाषायां दोषः
समिधमिच्छति समिध्यति, समिध्यतेस्तृच्, इट् समिधिता, यदा लोपस्तदा सर्वस्य
लोपः यदा त्वलोपपदास्तदा सर्वस्यालोपः प्राप्नोति, सघातग्रहणे हि यस्य
हल हत्यनेन येन नाप्राप्तिन्प्रायेण अतो लोपो बाध्यो यलोपो ऽपि क्यस्य

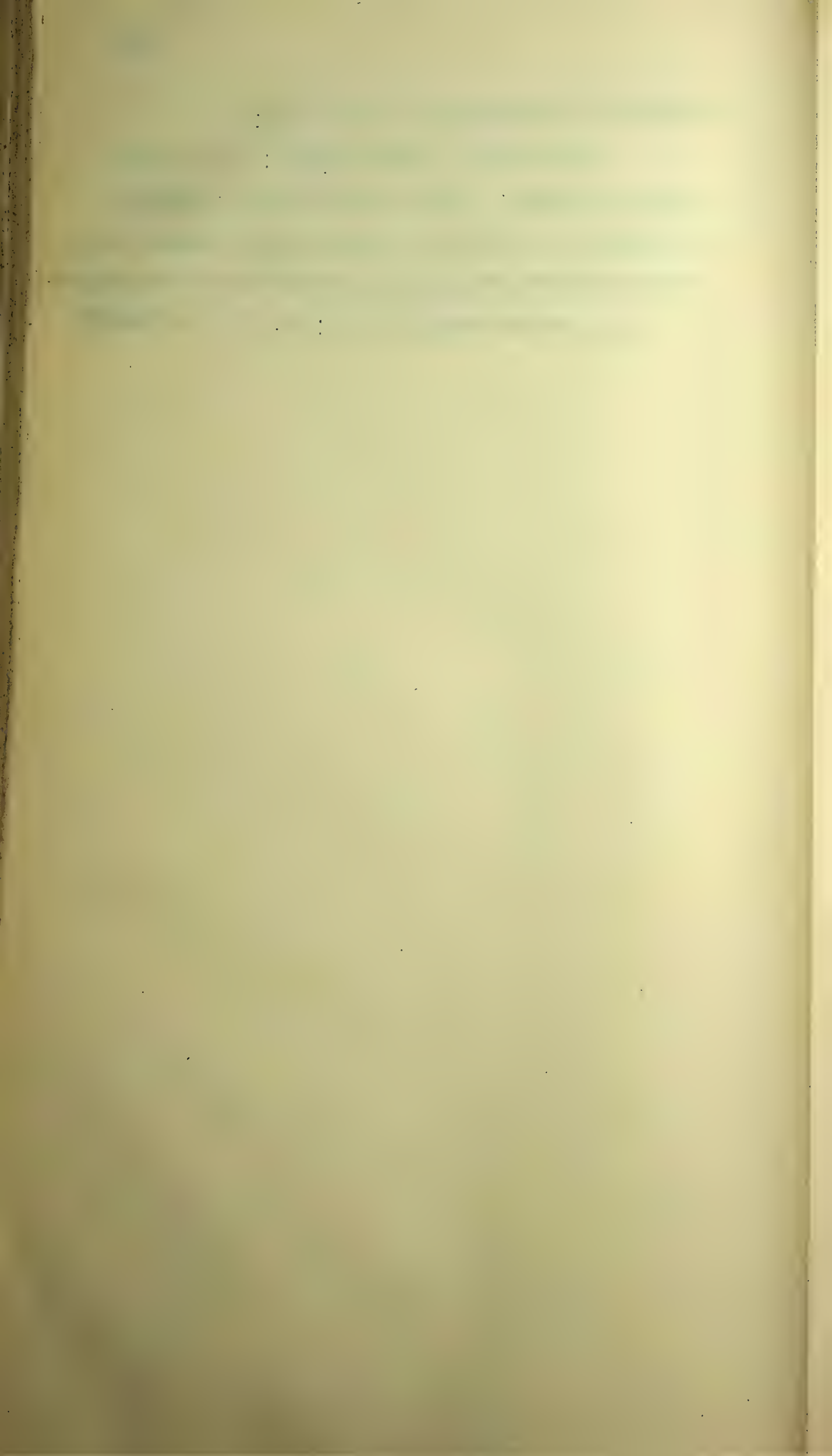

विभाषेति विकल्पेन बाध्यः ततश्च पक्षो सघातस्येव श्रवणं स्यात्, यलोपवदलो-
 पस्यापि विकल्पेन बाधनादित्यत आह । हल इति वैत्यादि । एवं च
 क्यस्य विभाषेति यकारस्येव विकल्पेन लोपो ऽकारस्य त्वतो लोप इत्यनेन
 नित्यमिति, सिद्धमिष्टमवश्यं चातो लोप एवात्रैष्टव्यः अन्यथा पापक
 इत्यादावत उपधाया इति वृद्धिः स्यात् स्थानिवद्भावात् न भवति, तस्मा-
 त्सघातस्य ग्रहणमवयवशस्तु लोप इति, तदेव युक्तम् । अत्रैवेति मव्यतिः

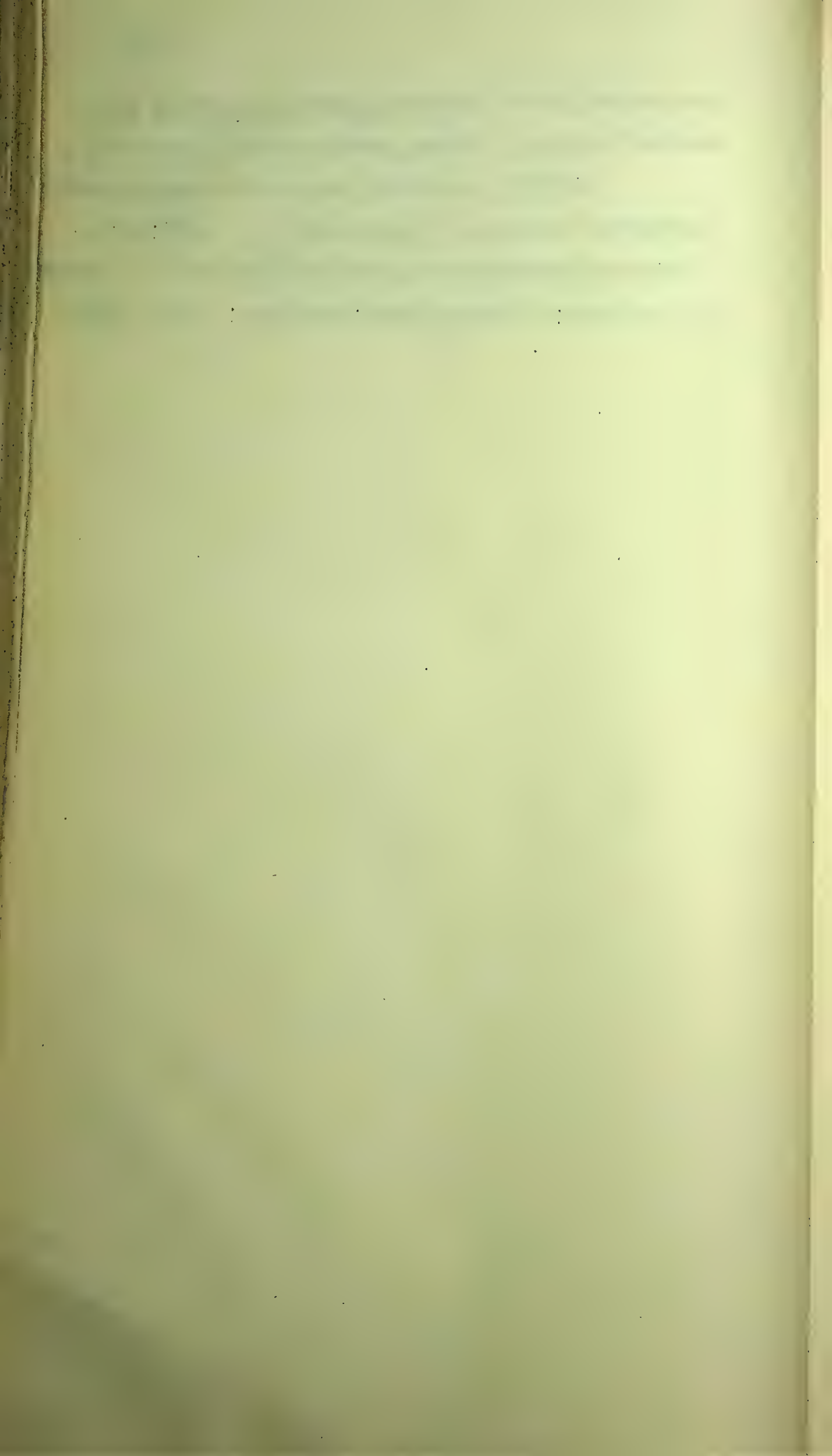
संयोगान्तोस्ति, ज्वरत्वेरादिसूत्रे तु वकारान्त उदाहृतः ।

क्यस्य विभाषा । क्यस्येति क्यक्क्यङोः सामान्येन ग्रहणं,
 क्यषस्तु हलन्तादसम्भवः । समिधमिवात्मानमाचरतीति । अपपाठोऽयम् ।
 एवे हि क्यङो वाक्यं न प्रदर्शितं स्यात्, क्यञश्च द्वितीयं वाक्यपदार्थकं स्यात्
 विधिभेदान्नानर्थकमिति चेत्, यद्येवमधिकरणाच्चेति वक्तव्यमित्यस्यापि प्रदर्श-
 नीयं स्यात्, तस्मात्समिदिवाचरतीति पाठः अत्र केचित्तरूपादिक्योऽपि

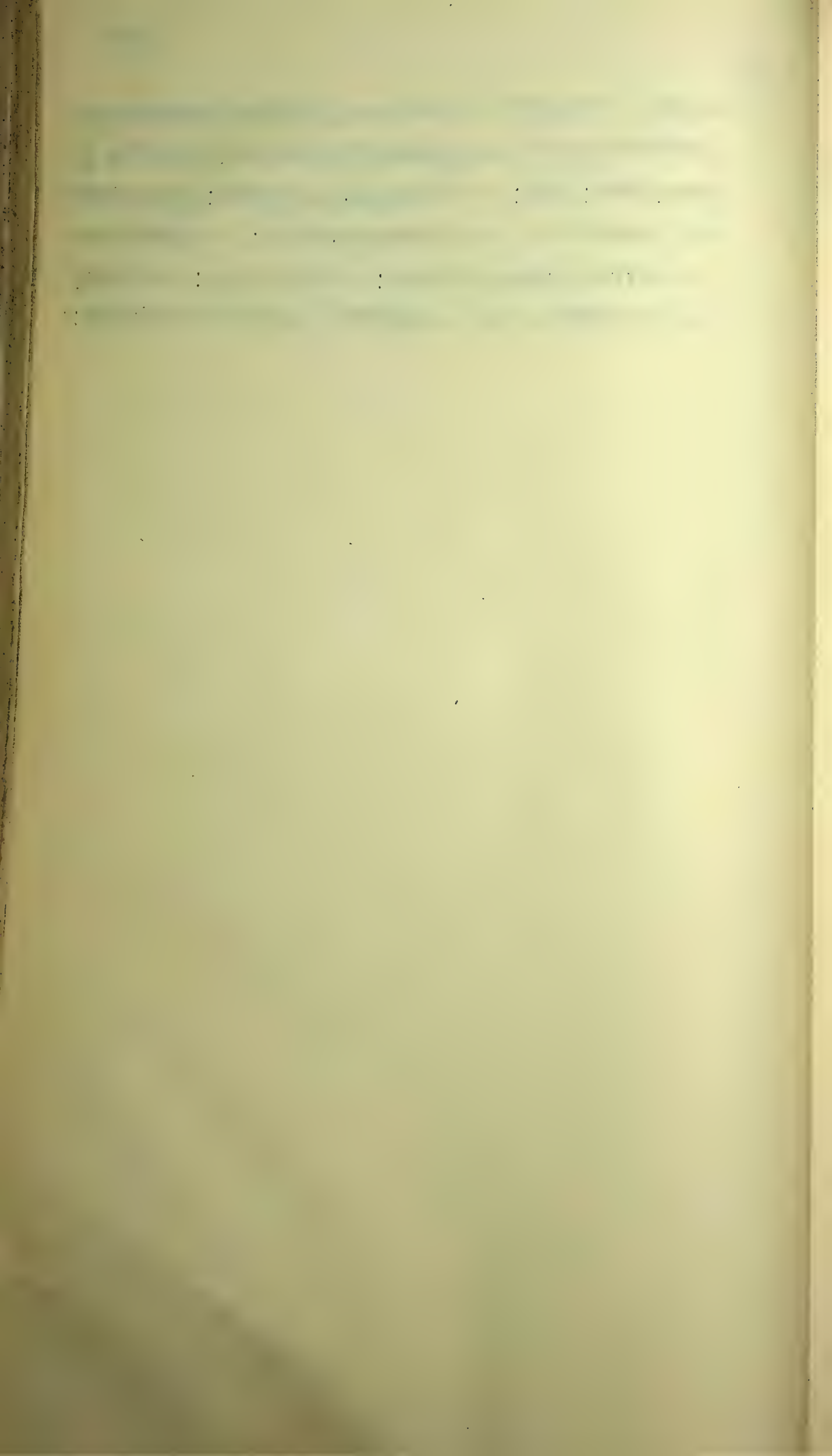

ग्रहणमिच्छन्ति, क्ययेति कितो यकारस्य ग्रहणे तात्पर्यम्, आदित्वं ककार-
स्यादिवक्षितं वदन्ति । नैति वयम् । आदित्वाविवक्षाया प्रमाणाभावात् ।

णोरगिति । इच्छादिभिरेव सर्वस्य विषयस्यावष्टव्यत्वादनवकाशो
णिलोपस्तेषां बाधक इत्याह । इच्छयणित्यादि । ननु पाचयतेः पाकि-
यजियतेयांष्टिरित्युदाहरिष्यति, एयासन्नन्थो युजिति युजि प्राप्ते किन्नजादिभ्यः
इति किन्प्रत्ययः किज्वापुनरय द्रष्टव्यः तत्कथमनवकाशः । उच्यते । यद्गैता-

वत्प्रयोजनं स्यादिति न वक्तव्यं स्यात्, अतोऽनिटीति वचनादाद्धेयातुकमा-
त्रविषयतास्यावसीयते, ततश्च युक्तमिषडादीन्प्रत्यपवादत्वं, वार्तिककारेण तु
पूर्वविप्रतिषेधः पठितः एतन्मोपाविश्यन्गुणवृद्धिर्दीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेने-
ति । अततदादिति । अत्र ऋडौ द्वित्वाद्गुणस्याप्रसंगः संयोगपूर्वत्वादेरनेकाच
इति यणोप्यप्रसंगः इष्ट एवायं विषयः । अत्रैयद्वि सति पुनः प्रसंगविज्ञानात्
भवन्नपि लोपोऽन्यस्य स्यात् । आशिश्चदिति । एरनेकाच इति यणोत्र प्रसंगः ।

अत्र सत्यपियणि असिद्धत्वात्पुनः प्रसंगविज्ञानेन वा णिलोपे सति सिद्धमिष्टम्
 एवं गुणवृद्धिदीर्घविषयैपि द्रष्टव्यं, न च गुणवृद्धयोरयादेशप्रसंगः वाणादागं
 बलीय इति णिलोपः । जीप्सतीति । आप्ज्ञप्यधामित् । अज्जनगमां सती
 ति दीर्घप्रसंगः अनिटीति शक्यमर्तुं, कथं कारयिता, निष्ठायां सेटीत्येतन्नियमार्थं
 भविष्यति, सेटि यदि भवति निष्ठायामेवेति, विपरीतस्तु नियमो न भवति
 निष्ठायां सेट्येवेति, अनिटोनिष्ठाया असम्भवात्, असम्भवश्चोत्तरसूत्रे वदन्ते, अथ

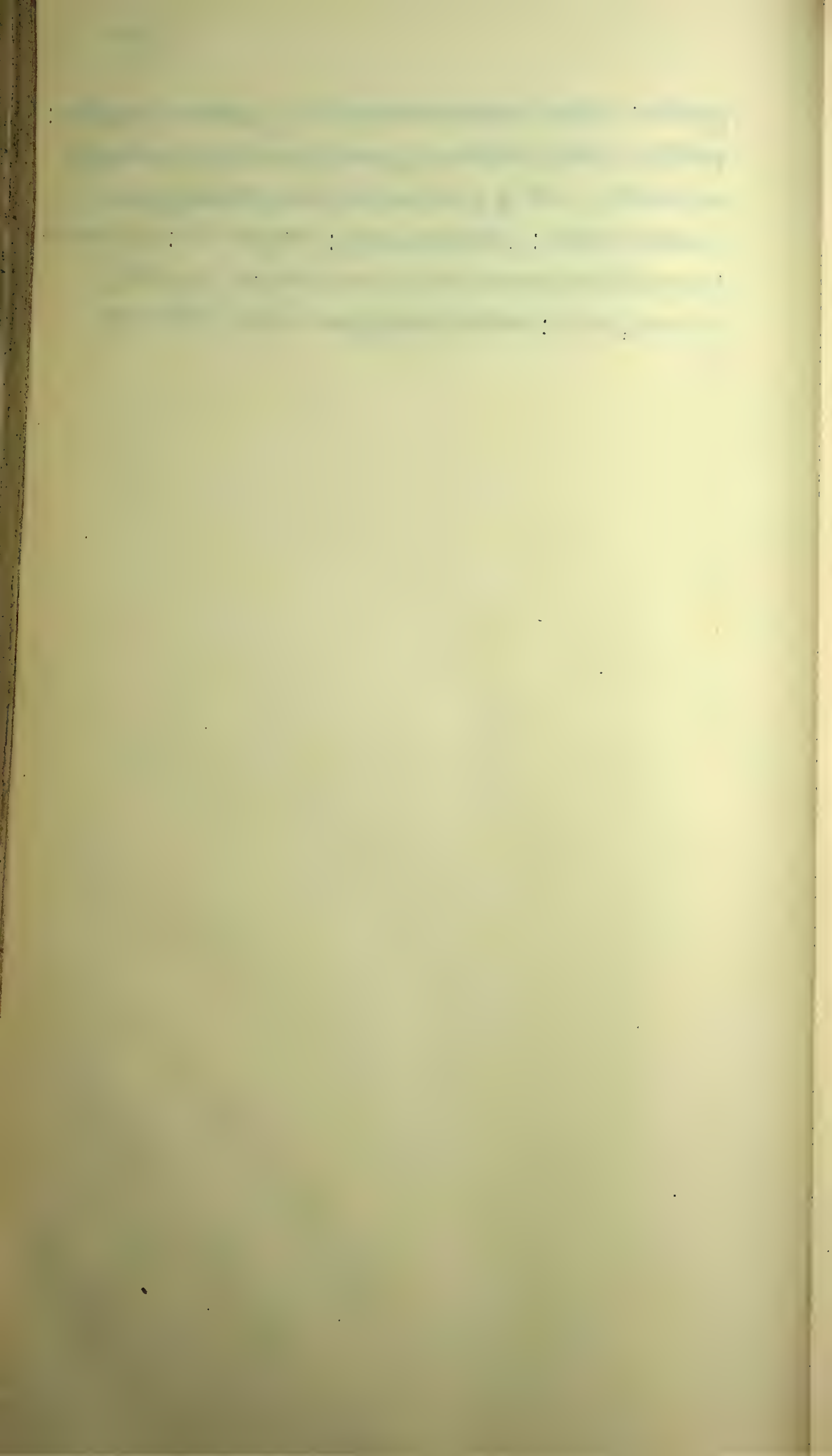
अत्र सत्यपियणि असिद्धत्वात्पुनः प्रसंगविज्ञानेन वा णिलोपे सति सिद्धमिष्टम्
 एवं गुणवृद्धिदीर्घविषयैपि द्रष्टव्यं, न च गुणवृद्धयोरयादेशप्रसंगः वाणादागं
 बलीय इति णिलोपः । शीप्सतीति । आप्ज्ञप्पुधामित् । अज्फनगमां सनी
 ति दीर्घप्रसंगः अनिटीति शक्यमर्तुं, कथं कारयिता, निष्ठायां सेटीत्येतन्नियमार्थं
 भविष्यति, सेटि यदि भवति निष्ठायामेवेति, विपरीतस्तु नियमौ न भवति
 निष्ठायां सेट्येवेति, अनिटोनिष्ठाया असम्भावात्, असम्भवश्चोत्तरसूत्रे वक्ष्यते, अथ

वा 'अयामन्तात्वाय्येत्विष्णुष्वि' त्यत्र णोरिति योगविभागः क्रियते, सेट्याद्वधा तुके णोरयादेशो भवति लोपस्यापवादः ।

निष्ठाया सेटि । सेटीति किमिति । अनिटि पूर्वेण सिद्ध-
त्वात्सेढर्थमेवैदं सूत्रं भविष्यतीति प्रश्नः सामर्थ्यात्पूर्वसूत्रप्राप्तेरेव व्यावृत्तिरि-
त्युत्तरम् । सज्ञपितइति । वा दान्तशान्तपूर्णं त्यत्र ज्ञपेर्निपातनमाश्रीयते ज्ञप्तः
ज्ञपित इति । अथ पुनरिति । प्रतिपत्तुविप्रतिफत्या संदिग्धाभिधानम् ।

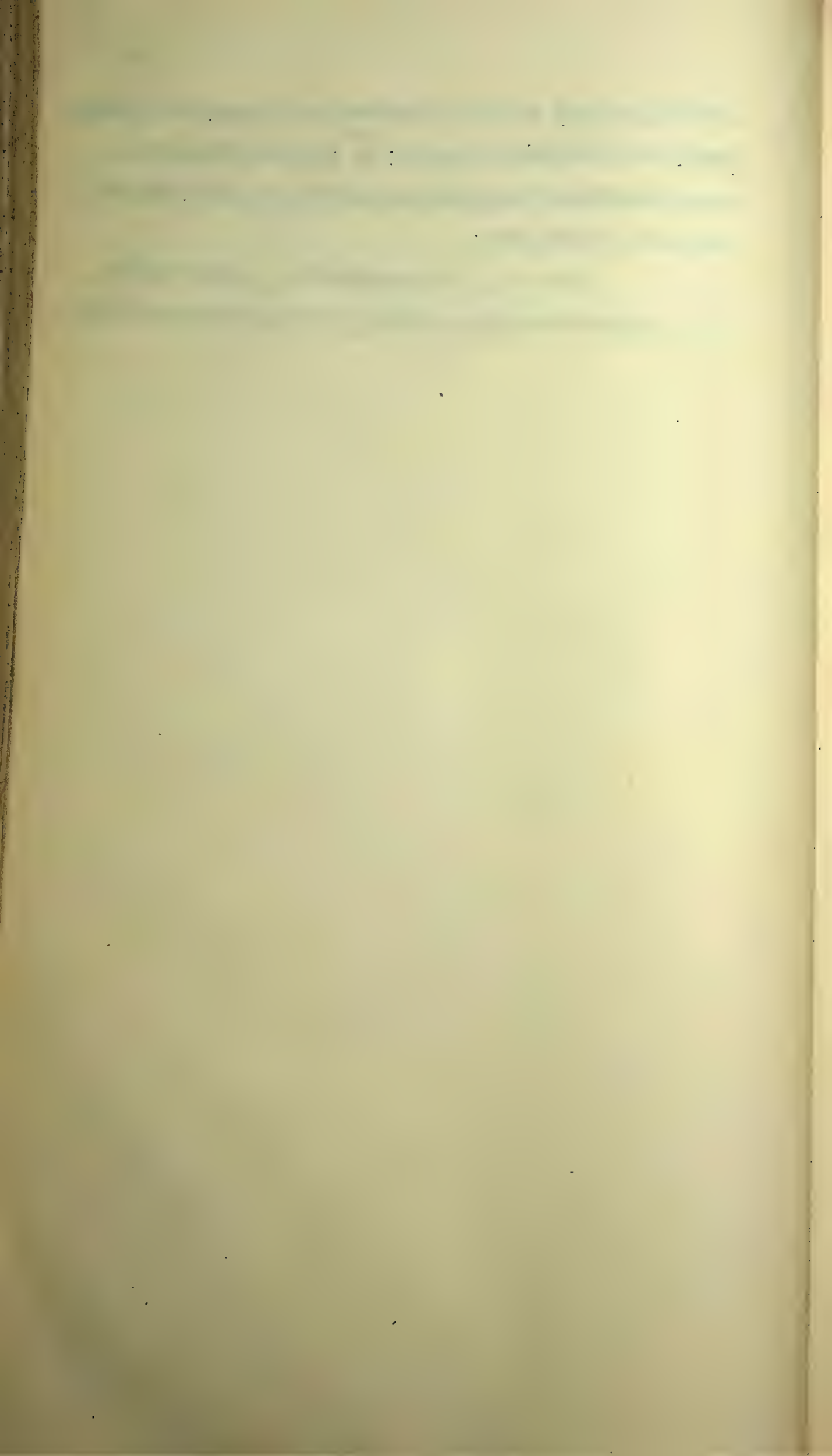
कालावधारणार्थमिति । सेङ्ग्रहणं क्रियमाणं यदा निष्ठा सेङ्भवति तदा लोपो
भवति न प्रागिति कालावधारणं लभ्यते, किं पुनः स्याद्यद्येवमर्थं सेङ्ग्रहणं न
क्रियेत तत्राह । अकृतं हीति । णिलोपे सतीति । नित्यत्वात् स हि कृतेपीटि
प्राप्नोत्यकृतेपि इट् पुनरनित्यः णिलोपे सत्येकाच इति प्रतिषेधात् यस्य
च निमित्तं लक्षणान्तरेण विहन्यते न तदनित्यं नहि वालिसुग्रीवयोर्युध्यमान-
योर्भगवता रामेण बालिनि हते सुग्रीवापेक्षया बालिनो दौर्बल्यं मन्यन्ते ।

शूरमानिनः । सत्यं, कार्यगतमावाभावविवक्षायां तु तत्राश्रीयते । इट्प्रतिषेधः
 प्रसज्येतेति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्, एतच्च पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव
 मनाश्रित्योक्तं, भाष्ये तु सूत्रमिदं प्रत्याख्यातं सप्तमै, णेरध्ययने वृत्तमित्ययं
 योगस्त्रेधा विभक्तव्यः क्रमविपर्ययश्चाश्रयणीयः णेरित्येको योगः तत्र निष्ठायां
 नैहिति वर्तते, एयन्तादुत्तरस्या निष्ठाया इत्यन भवति, ततो वृत्तं वृत्तमिति
 निपात्यते, णिलोपः किमर्थमिदं नियमार्थम्, अत्रैव निष्ठायां णोर्लोपो भवति

नान्यत्रैति, क्व माभूत् कारितं डारितं कैमथैक्यान्नियमौ भवति, विधेयं नास्तीति
कृत्वा, इह चास्ति विधेयं किं गुणभावः एवं तर्हि तन्त्रावृत्यैकशेषाणा-
मन्यतमाश्रयणादेकस्य नियमार्थत्वमपरस्य गुणनिषेधार्थत्व भवति, ततोऽध्ययने,
वर्तैरध्ययनएव णिलोप इति ॥

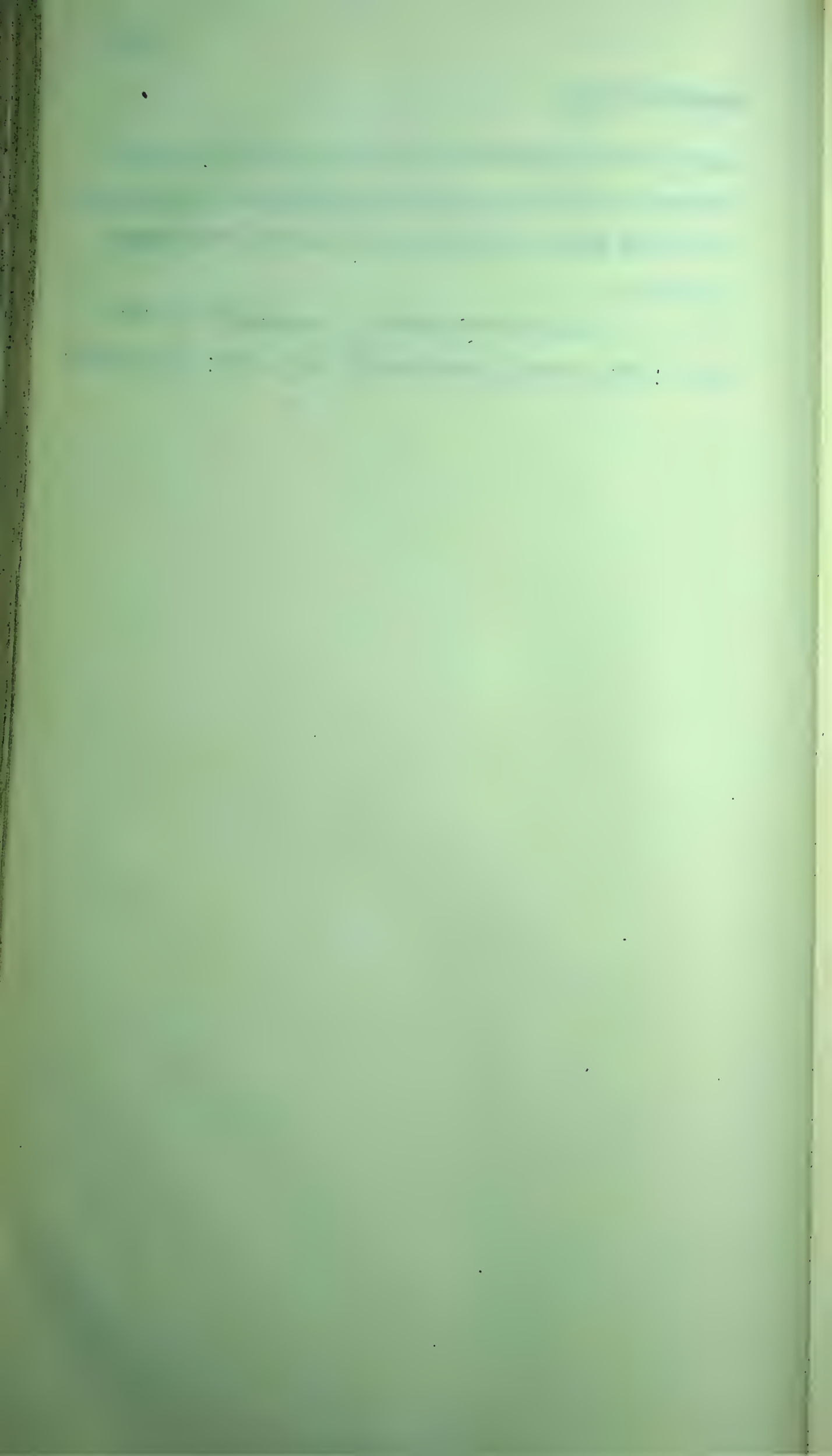
शमिता यज्ञे । तृचि सबुध्यन्तमेतदिति । उदाहृताभिप्रायमेतत्,
सूत्रे तु शुद्धप्रथमैकवचनान्त, सर्वासु च विभक्तिषु निपातनं प्रथमैकवचनस्याविवक्षा--

सकृद्यवेति० कस० चतुष्टु

तत्त्वात् तथा च सूत्रार्थकथनसमये इडादौ तृतीति सामान्येनोक्तं, प्रयोगोपि
तथाविध एव शमितारौ यदत्र सुवृत्तमिति, शमितृम्यश्चैव नन्तन्निगृहितृम्यश्चेति च
शामित्रमिति तद्धितेति भवति, सूत्रे च संबुध्यन्त विवक्षितं चेच्छमितर्यज्ञइति
प्राप्नोति ॥

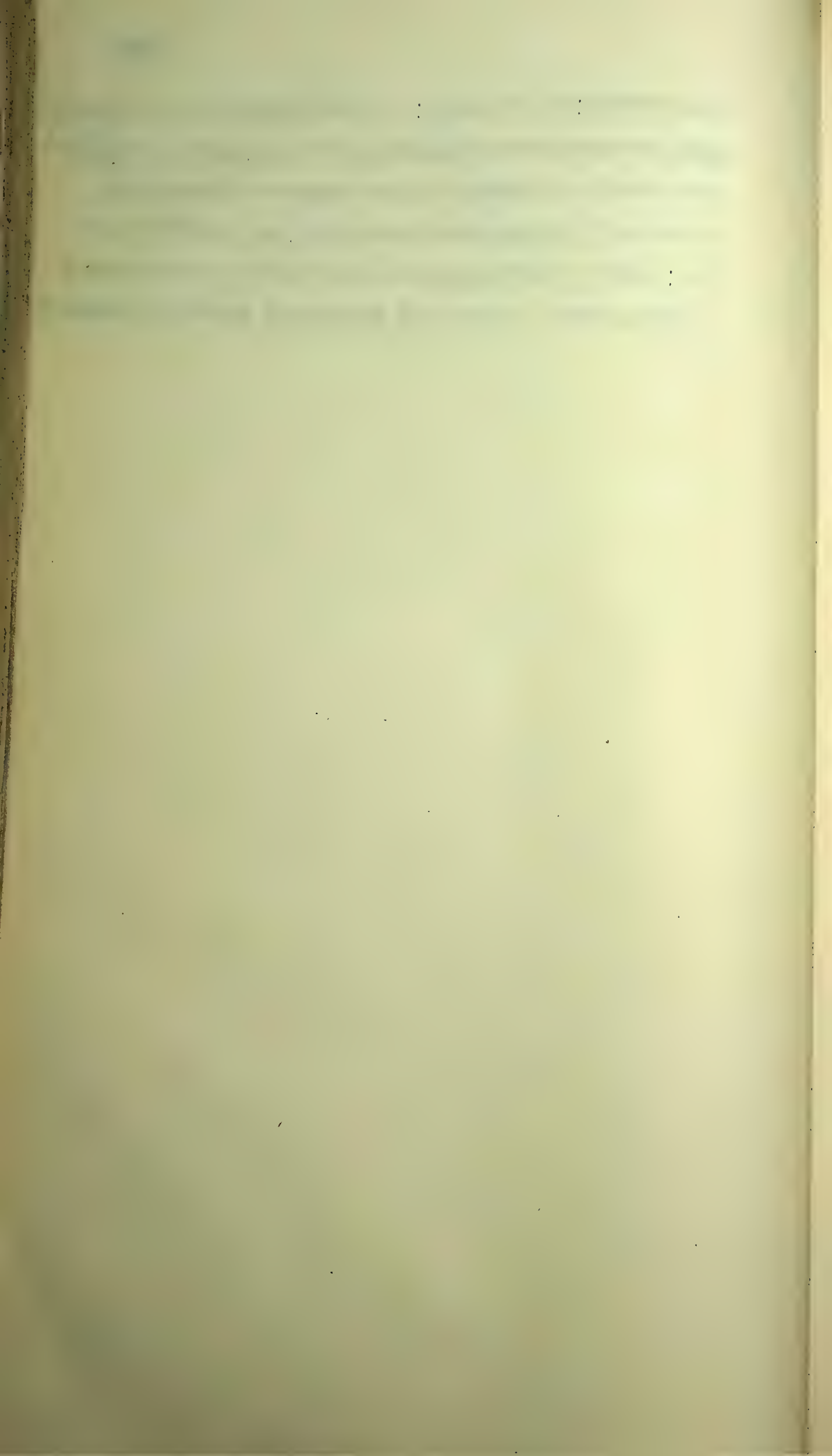
अयामन्तात्वायैतन्निष्पुषु । गण्डयन्तइति । गडि सैचनै
घटादिः मडि मूषायाम्, आम्यामोणादिकौ फच्, फीन्तः । स्पृह्यालुरिति ।

स्पृहिगृहीत्यादिना आलुच् । स्पृहयाय्यइति । मृदक्षि स्पृहिभ्य आय्यः । स्तन-
 यित्त्वरिति । ओणादिकङ्वुःच् । पारयिष्णावइति । णोश्छन्दसीति इष्णुच्
 नैति वक्तव्ये इति । णिलोपे हि प्रतिषिद्धे गुणो सत्ययादेशः सिद्धः मात्रालाघवं
 च भवति । उत्तरार्थमिति । ल्यपि लघुपूर्वादित्यत्र न गुणो नाप्ययादेशः ।

ल्यपि लघुपूर्वात् । अत्र केचिदाचार्येण ल्यपि लघुपूर्वस्येति षष्ठ्या
 न्तमध्यापिताः अन्ये पचम्यन्त तत्राद्यपक्षौ प्रशम्येत्यादौ व्यञ्जनान्ते न स्यात्

नसत्र णिलघुपूर्वः किं तर्हि व्यजनपूर्वः न चाव्यवहिते समवति व्यवहित पूर्वमात्रयुत
युक्त प्रचकाश्व षत इत्यादावतिप्रसंगश्च, क्व तर्हि स्यात्, प्रणस्य प्रस्तय्येत्यादौ
यद्यप्यत्राल्लोपे कृते णिलघुपूर्वो न भवति व्याश्रयत्वादल्लोपस्यासिद्धिरपि
नास्ति तथापि भूतपूर्वलघुपूर्वतामाश्रित्यात्रैव स्यात्, तथा प्रचिकीर्ष्येत्यादावपि
प्रसंगः सप्रति गुरुपूर्वत्वेपि भूतपूर्वगत्या, तस्माद् द्वितीयं पदमाश्रित्य व्याचष्टे
लघुपूर्वाद्धर्णादिति । नन्वत्रापि पक्षे प्रशमय्येत्यादौ ह्रस्वादीनामसिद्धत्वादयादे-

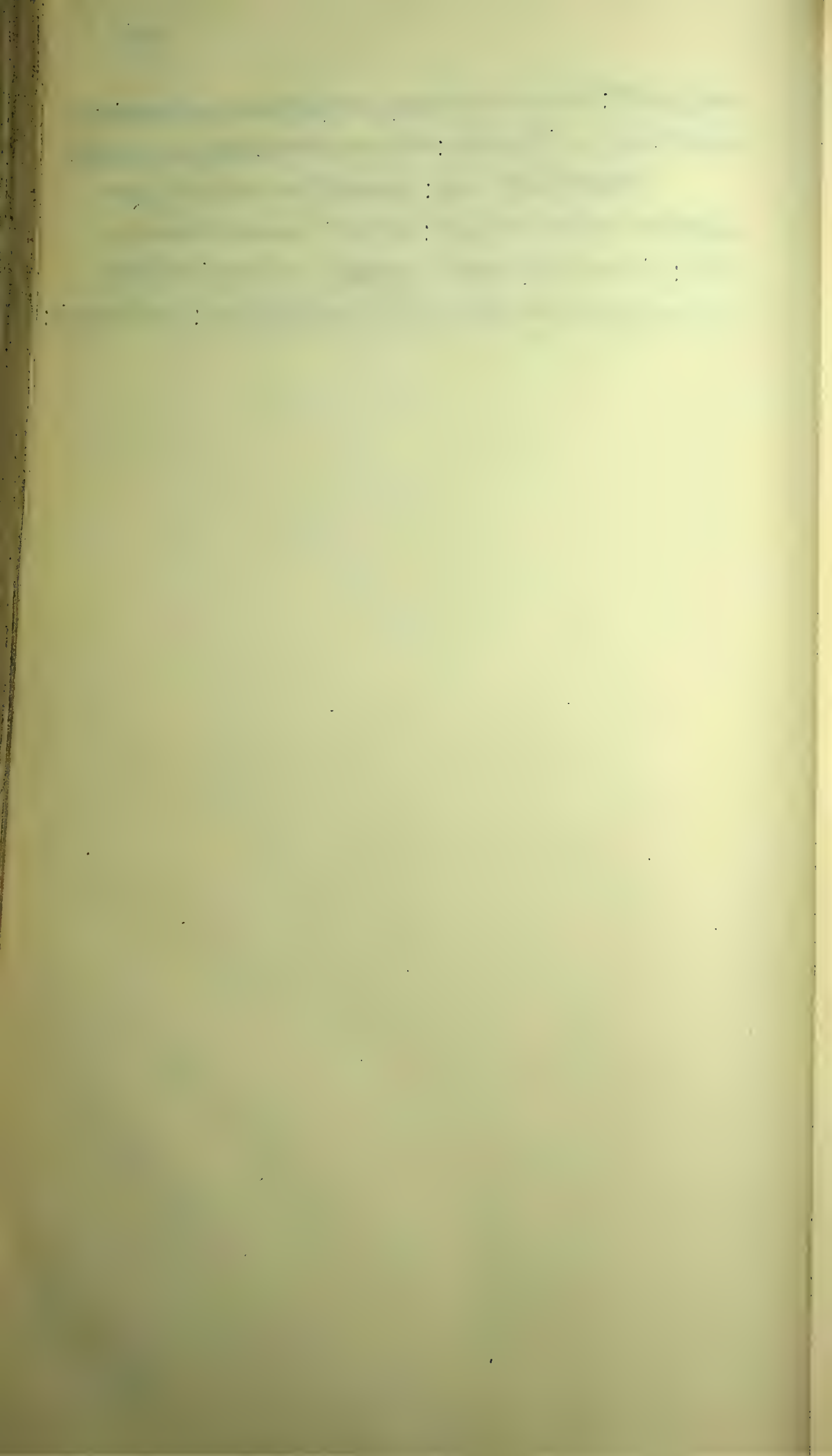

शाप्रसंगः क्व तर्हि स्यात् मृदमाचष्टइति णिचि' प्रकृत्येकाजि'ति प्रकृतिभावा-
ट्टिलोपाभावे प्रमृदय्य गत इत्यादौ स्यादत आह । इस्वयलोपाल्लोपानामिति ।

विभाषायः । आप्लृ लप्पने चुरादिः आप्लृ व्याप्तौ स्वादिः
द्वयोरपि ग्रहणाप् । इह इह् अध्ययने, णिच्, ग्रीड्जीनां णा वित्यात्वम्, अर्चि-
ह्रीत्यादिना पुक्, अध्याप्य गत इत्यत्रापि प्राप्नोति आप्लृपस्य भावात्,
तस्मात्सानुबन्धको निर्देश्यः आपुलिति पठितव्यम्, आप्लृशब्दान्दभिः

क्कारलृकारयोः सवर्णत्वादत उदित्युत्वम्, उरण्इपर इत्यत्र रप्रत्याहारग्रहणा-
ल्लपरत्वं, सकारस्य संयोगान्तलोपः ततर्हि तथा पठितव्यं, नेत्याह । इडादेशस्येति ।

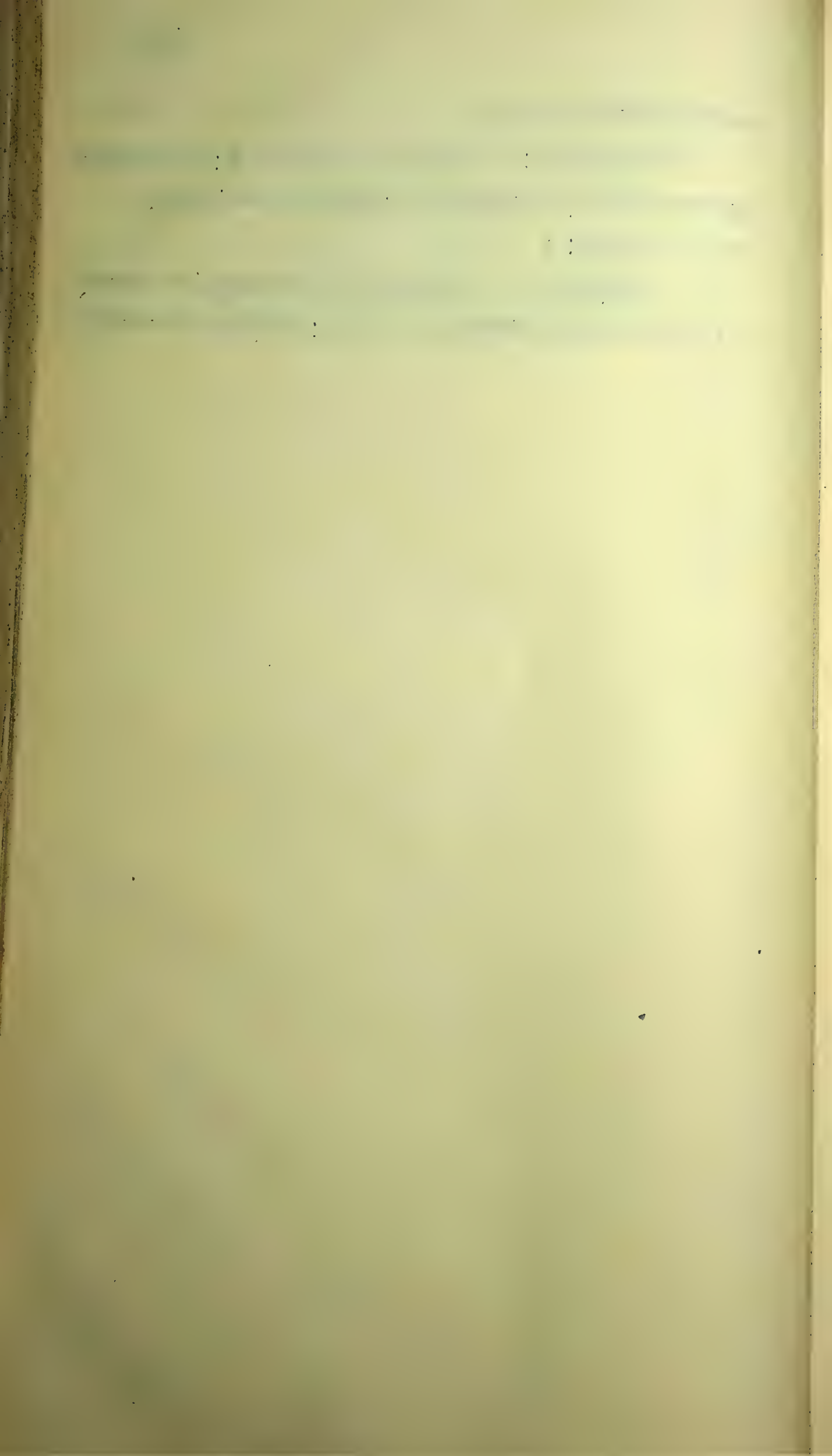
निष्ठायामस्यदर्थे । अतः कृत्यस्यार्थो मावकर्मणि हति । यद्यपि
मव्यगेयादावाप्ताव्यापात्यशब्दयोः कर्तापि पदोऽस्यदन्तयोर्वाच्यस्तथापि
क्षिप्यः संनिधानात्तदीयोऽस्यदर्थे एव पर्युदस्यते । प्रक्षीणाभिदं देवदत्तस्येति
अधिकारणावाचिनश्चेति कर्तरि षष्ठी । अधिकरणाहति । कः प्रत्यय इत्यनुषंगः ।

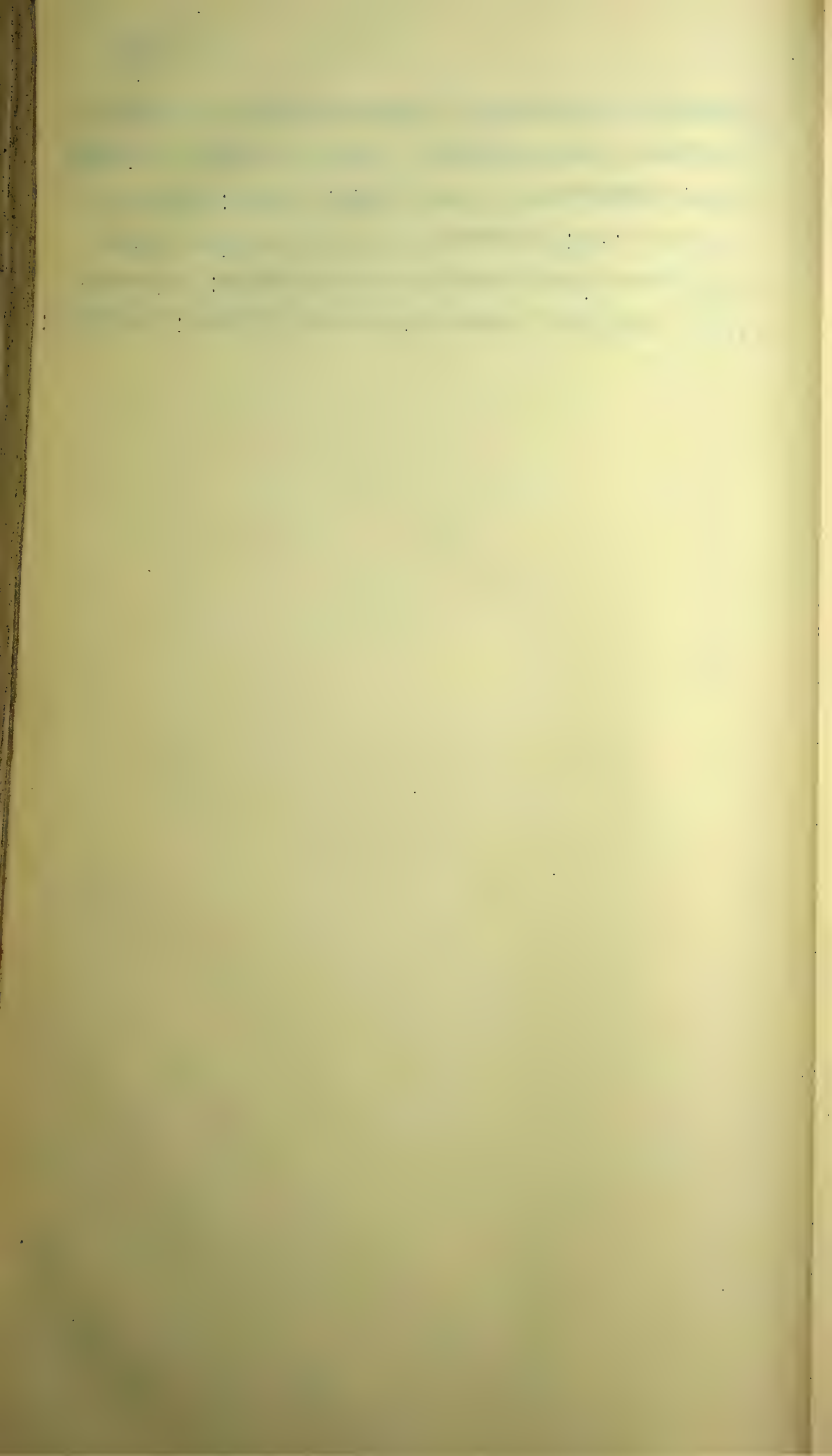
एवमदितमिति भावइत्यत्रापि ।

वाक्योऽन्ययोः । दातायुरिति । पूर्वत्कर्त्तरि कः । दाताकृति ।
अनुकम्पायामिति कन् । प्राप्तविभाषणम् । अयदर्थइत्येव, दातं सर्वमस्य,
दातमस्य तपस्विनः ।

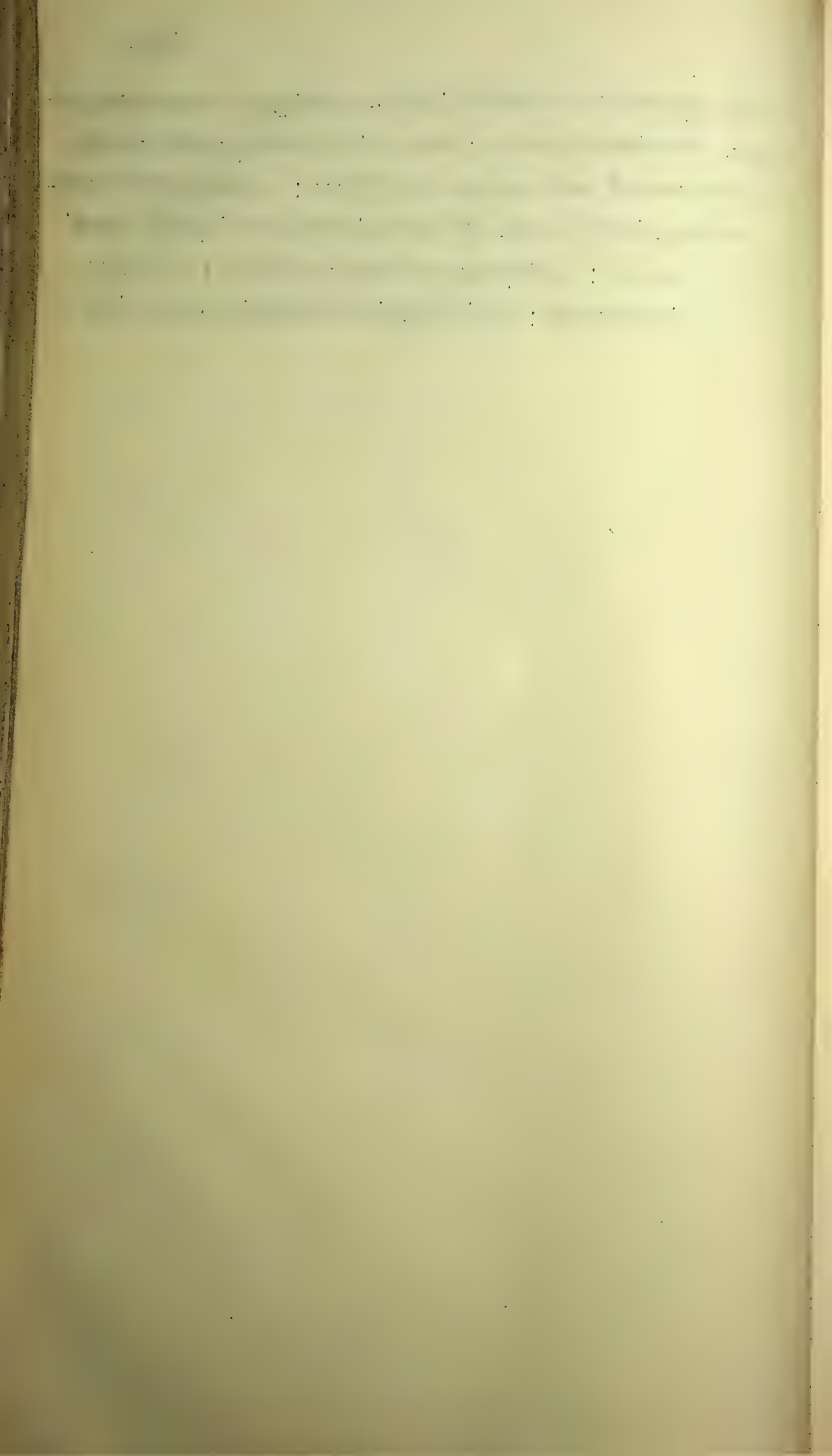
स्यसिन्सीयुतासिष्ठा भावकर्मणोरुपदेशे ऽक्कनग्रहपृष्ठां वा चिह्नदिद्
व । चिणीव चिह्नत्र तस्यैवेति सप्तमीसमर्थादितिः स्यसिन्सीयुतासिष्ठाति

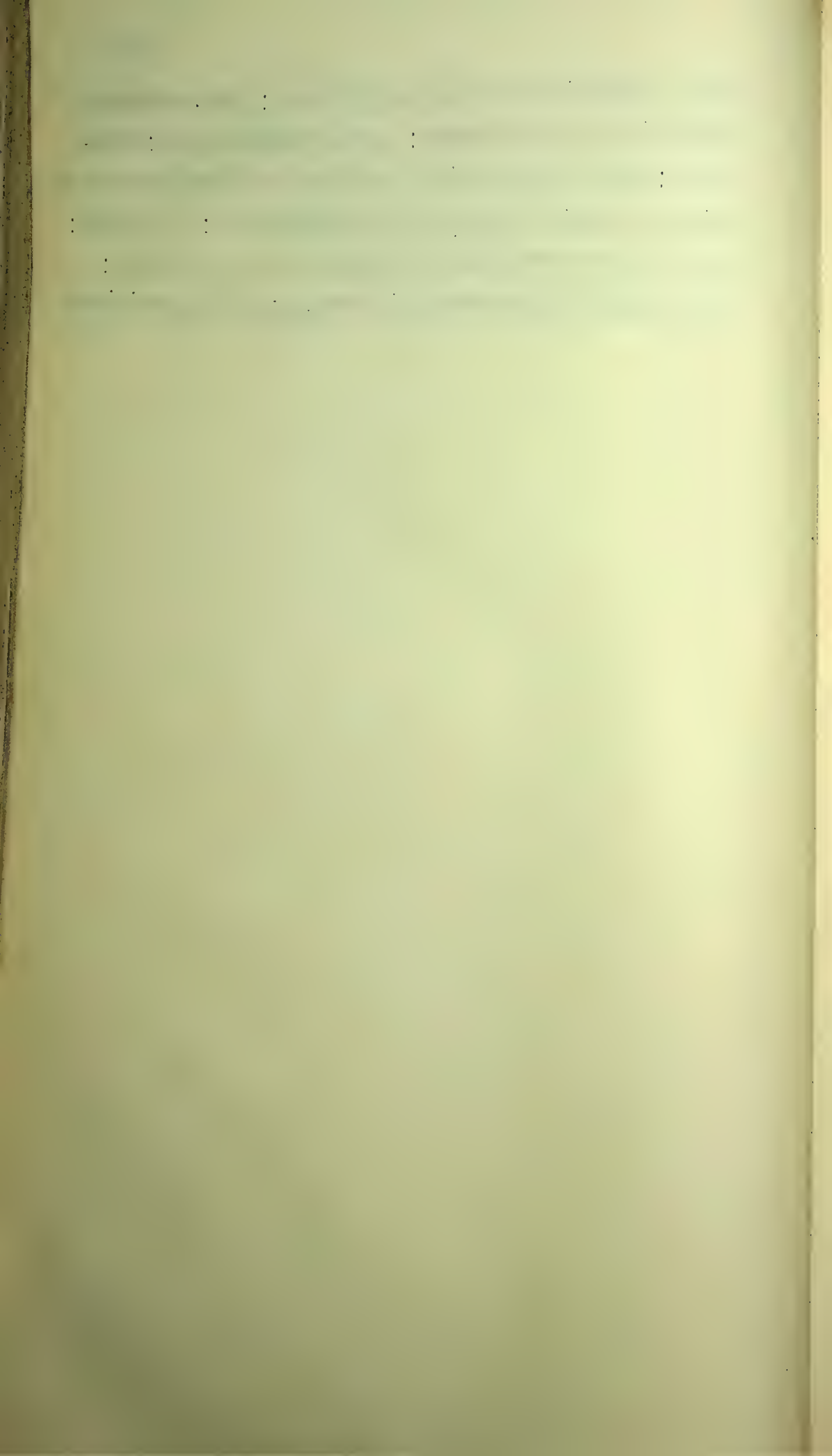
प्रतियोगिनि सप्तमीनिर्देशात्, यथा मधुरावत्पाटलिपुत्रे प्रासाद इति । भावकर्म-
विषयेष्विति । अनेन भावकर्मणोरिति विषयसप्तमीति दर्शयति । भावकर्मणोर्ये
स्यादयो वर्तन्ते तेष्विति तु विज्ञायमाने सीयुडेको विशेषितः स्यात्, स्यादयो
न विशेषिताः स्युः भावकर्मणोतादेश्वाच्यत्वात्सीयुटश्च तद्वक्तृत्वात्, अथ
भावकर्माभिधायी प्रत्ययो भावकर्मशब्दाभ्यामभिधीयते तदायमर्थः स्यात् भावकर्म-
वक्त्रिणी प्रत्यये परतो ये स्यादय इति, तदा स्यादयो विशेषिताः सीयुडविशेषितः ।

नहि तद्भक्तस्य तेन सह पौर्वापर्यं संभवति तस्मात्सर्वानुग्रहाय विषयसप्तम्येव युक्ता
यदा विश्वत्तदेवागमो भवतीति । चकारस्य संनियोगार्थत्वात् । कस्येति । षष्ठी-
निर्दिष्टस्यागमो भवति स्यादयश्च सप्तमीनिर्दिष्टाः ऊष्मन्ग्रहदृशामिति षष्ठी-
निर्दिष्टम्, अंस्येति च वक्तै, अतो जन्तादीनामंगानामेवागमित्वं युक्तमिति विपर्ययं
मन्यमानस्य प्रश्नः । स्यसिञ्सीयुतासीनामेवेति । कथमित्याह । ते हि प्रकृता
इति । संनिहिता इत्यर्थः । नन्वंगमीभिः प्रकृतं योग्यविभक्तिकं च तत्राह । अंस्य

त्विति । लक्ष्यविरोधादिति । यद्वा सप्तमे योगविभागः क्रियते, आर्द्धधातुकस्येष्ट,
परिभाषेयं, यो यावान्कश्चिदिडागमः स सर्व आर्द्धधातुकस्यैव द्रष्टव्यः तेनायम-
पीडागमः स्यादीनामेव भवति नागस्य । कानि पुनरिति । चिणि यदेवाहत्य वि-
हितं तदेवातिदिश्यते आहोस्वित् चिणि दृष्टमात्रमिति प्रश्नः । तत्र द्वितीयः
पक्ष आश्रीयतइति श्लोकेन दर्शयति । चिस्वद्बृद्धिरिति । यथा चिणि वृद्धिः
तथा स्यादिष्वपीष्यते, घानिष्यते एतदेकं प्रयोजनम्, स्वमुत्तरत्रापि । प्रत्येकं संबन्धेन

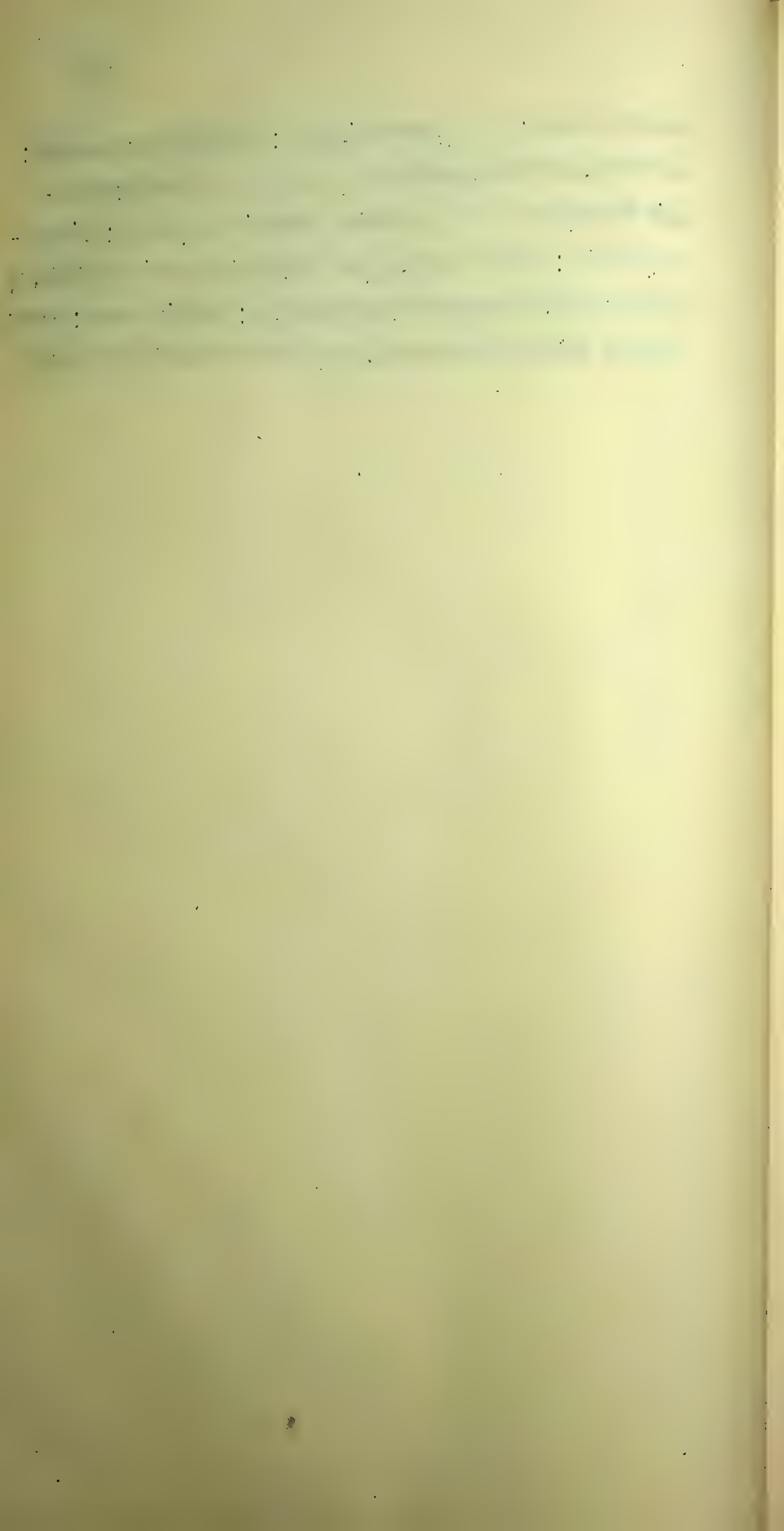

यथायोगमतिदेशो योज्यः । दायिष्यतइति । आतो युक्चिण् कृतो रिति युक्
 एतच्चिण्याहृत्य विहितं, यच्च हो हन्तेर्णिन्नेषिति कुत्पमधानीत्यत्र दृष्टं तदपि
 प्रयोजनं धानिष्यतइति, यच्च चिणामुलोदीर्घोन्यतरस्यामिति दीर्घविकल्पविधानं
 तदपि प्रयोजनम्, एतदपि चिण्याहृत्य विहितं शमिष्यते शामिष्यतइति । शमे-
 णिर्णचि मितां इत्स्वः, लृटि स्ये विश्वद्भावेन दीर्घविकल्पः णोरनिटीति णिलोपः
 नन्वनिटीत्युच्यते सेंट् चायत आह । इट् चासिद्ध इति । आ भाक्कास्त्रीये णिलोपे

कर्तव्ये आ भाच्छास्त्रीयश्चिखवदिडसिद्धः तेनानिडादित्वात्सिद्धो णिलोप इत्यर्थः
 मे इति । सूत्रकारायमाणस्य वचनम् । ननु चास्य चिखवदिटोवकाशः येऽनिटः
 येषु ऋद्वनोः स्यहत्यादि प्रतिपदविधानं नास्ति, आर्द्धधातुकस्येत्यस्यावकाशः सेह
 योस्य विषयो न भवति, यस्तु सेहस्य च सूत्रस्य विषयस्तत्र परत्वा दार्द्धधातु-
 कस्येह्वलादे रित्ययमेव प्राप्नोति, तत्कथमसिद्धत्वमत आह । नित्यश्चायमिति
 अयं चिखवदिस्नित्यः कृतेऽपि वलादिलक्षणवद् प्राप्नोति, ऋतेऽपि नह्ययं वलादि-

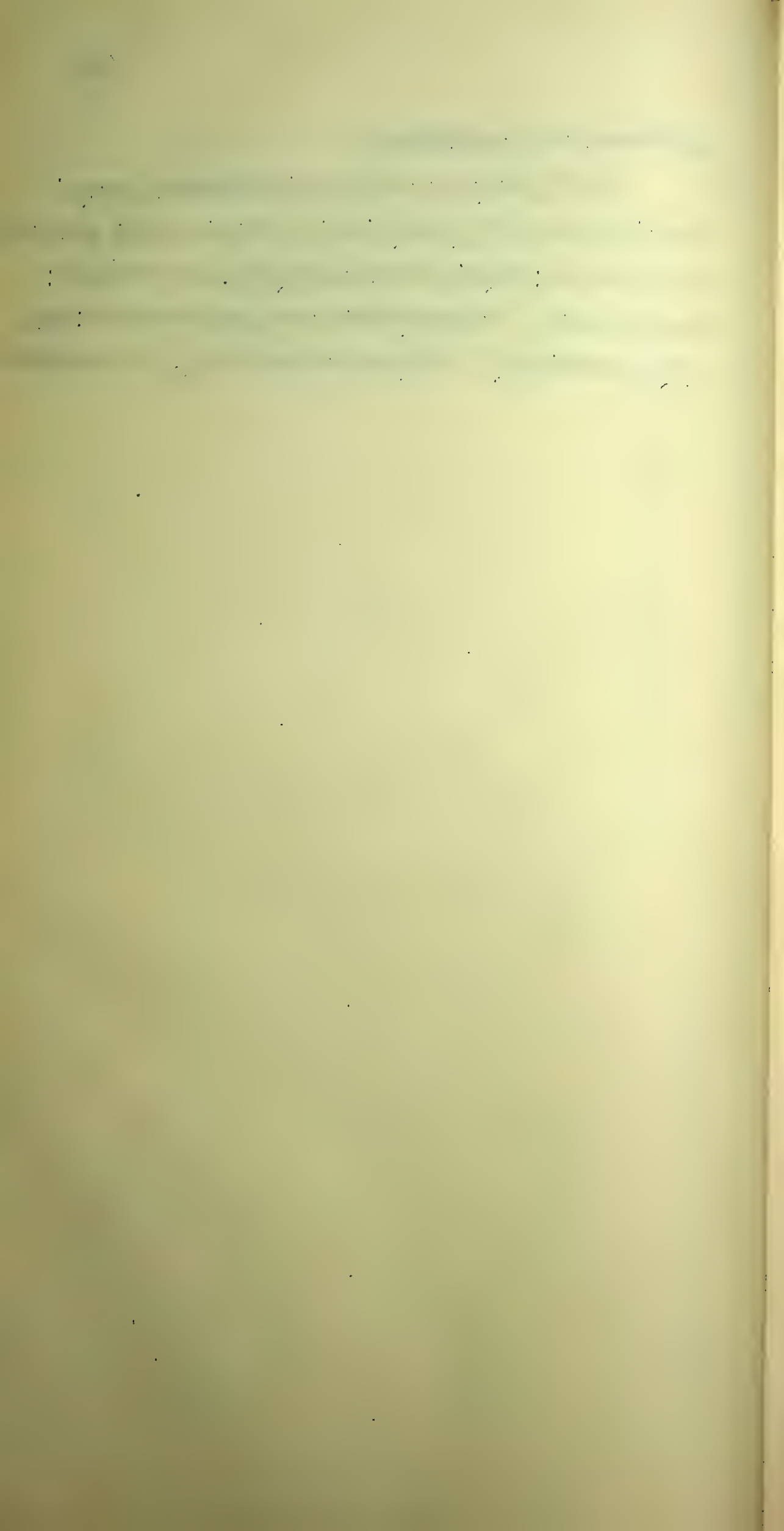
लक्षणस्य प्रकृतत्वात् । गुणो कृत इति । परत्वान्नित्यत्वाच्च । उपदेशग्रहणाद्
भवतीति । यद्यपि करोतिरुत्तरकालमनन्त उपदेशेत्वजन्त एव, यदि चिणि
दृष्टमात्रस्यातिदेशो हनि णिडादेशा अपि प्राप्नुवन्ति, तेषामपि तत्र
दृष्टत्वादत आह । अङ्गाधिकारविहितमिति । अङ्गस्येति प्रकृत्य यद्विहितं चिणि
दृष्टं तदेवातिदिश्यते, संनिहितत्वात्, न च हनिणिडाभादेशा एवंविधा इति
तेषामनतिदेशः । अत्र वार्तिकं, वधभावात्सीयुटि चिस्वद्भावो विप्रतिषेधेनेति,

वधभावस्यावकाशः वध्यात्, वध्यास्तां, वध्यासुः चिखद्भावे हन्ग्रहणस्यावकाशः
 धानिष्यते, अधानिष्यत, अधानिषाताम् । अधानिषत धानिषीष्टेत्यत्रोभय-
 प्रसंगे चिखद्भावो भवति विप्रतिषेधेन । अथेदानीं चिखद्भावे पुनः प्रसंगविज्ञा-
 नात् वधादेशः कस्मान्न भवति, सकृद्गतो विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वधितमेवेति, ननु
 द्वितीयाध्याये, तत्रार्थधातुकइति विषयसप्तमी, ततः किमन्तरंगो वधभावः नैतदस्ति
 लिङीति विशेषनिर्देशात्परसप्तमी, यत्र तु विशेषनिर्देशाभावोऽस्तेभ्युरित्यादौ

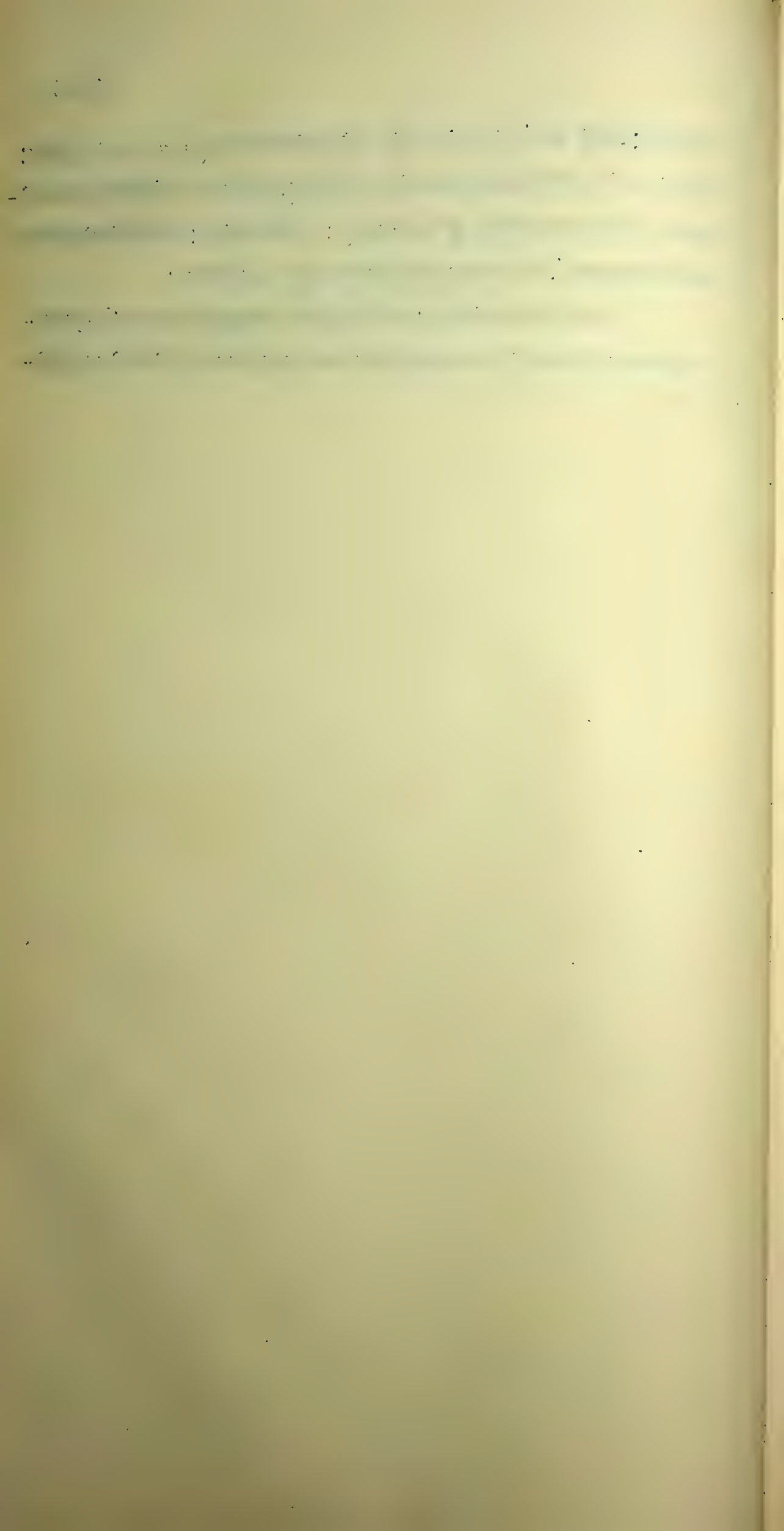
तत्रैव विषयसप्तमी मव्यादिसिद्धये ॥

दीडो युडचि कृडिति । दीड इति पंचमी निर्देशादिति । षष्ठ्यां
त्वस्यां दीड एवादितो युट् स्यात्, पंचम्यां तूभयनिर्देशे पंचमी निर्देशो बलीयानिति
अतीति सप्तम्याः षष्ठ्यां प्रकल्पितायामजादेर्युड्भवति, सप्तमी निर्देशस्तूत्तरार्थः
तदादिविध्यर्थश्च । विधानसामर्थ्याच्चेति । यदि युटो सिद्धत्वेन यणादेशः स्यात्
युड्विधानमर्थकं स्यात् । उपदिय्यहति रूपे विशेषामावात्, न च यकारद्वयश्रवणा-

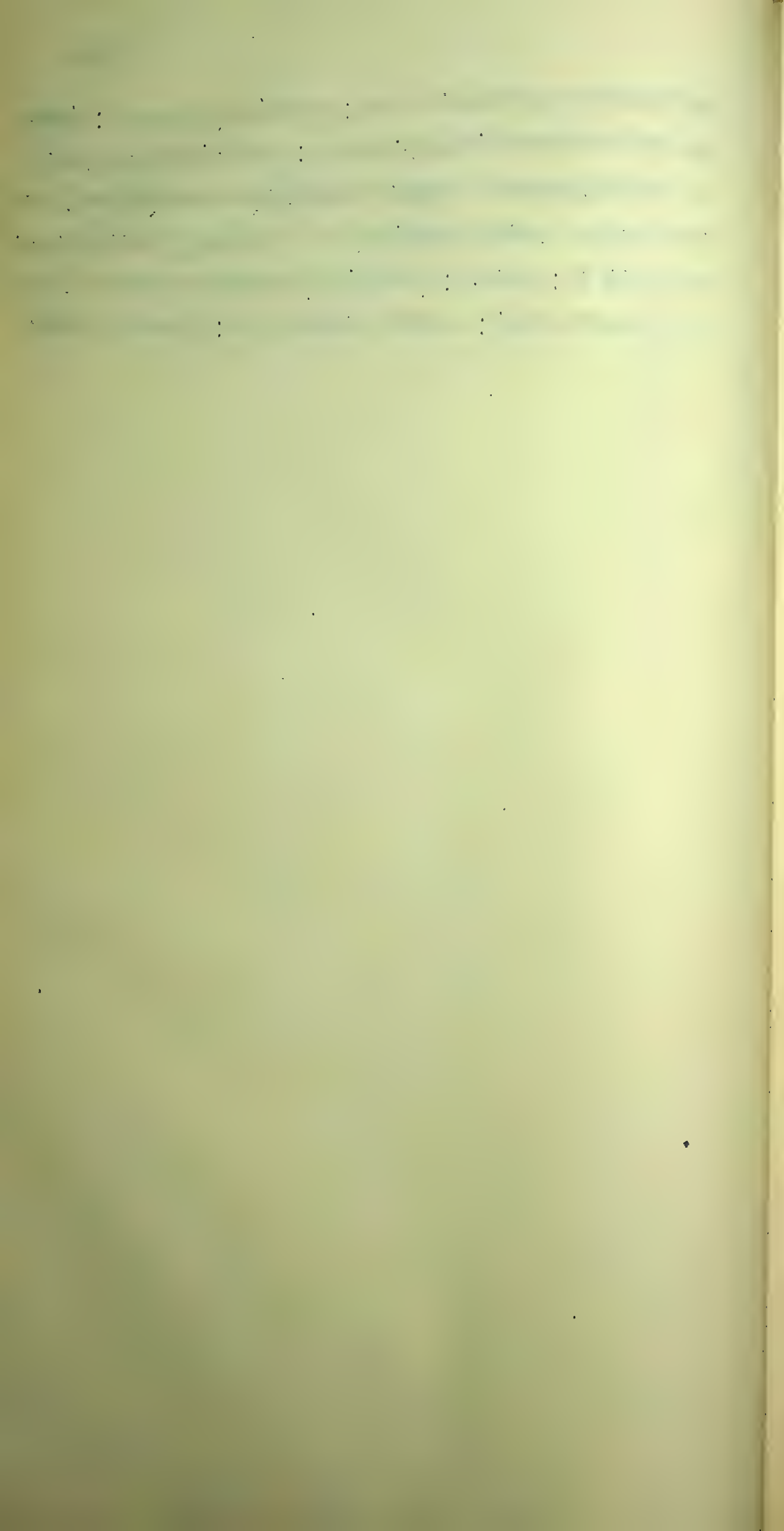

द्विशेषः, हलो यमां यमि लोप इति पक्षो यलोपविधानात् । न च पक्षो श्रुतिभेदः
 यणो मय इति द्विर्वचनविधानादेव सिद्धत्वात्, श्रुतिभेदोऽपि व्यञ्जनात्परस्यैकस्याने-
 कस्य वा यकारस्य कीदृश इति चिन्त्यम् । उपदानमिति । मीनातिमिनोतिदीडा
 त्यपि चेत्यात्वं, दीड इत्यनुबन्धनिर्देशो यद्भुक्तिं भाषूदिति ।

आतो लोप इति च । इहाचि कृडित्यार्द्धघातुक इति त्रयाणां प्रकृतत्वा-
 द्विशेषणविशेष्यभावे च कामचाराक्षामन्यतमेनानुभूतान्यतरविशेषणोनाऽनुभूतो-

मयविशेषणोनानुभूतविशेषणेन वा इटः समुच्चयसंभवाद् द्वादश पदाः संभवन्ति
 तत्र यदि तावद्विशेषणसंबन्धात्प्रागेवावा इटः समुच्चयः अङादिप्तश्च प्रत्ययो
 वा विशेष्यते, इट्यजादौ च प्रत्ययवृत्ति विज्ञायते, तदेङ्गहणमनजादयर्थं भवति, अजादे-
 रिटोऽजादिना प्रत्ययेन समुच्चयासंभवात् तदा च डिदार्द्धधातुके अजादेरेव विशेषणे
 व्यवतिष्ठेते नेटः ह्लादेरिटः कृडित्वासंभवात् आर्धधातुकत्वाद्द्वयभिवाराच्च, ततश्च
 दासीयैत्यादौ लोपप्रसंगः अथ किद्विशिष्टेनावा समुच्चयः कृडित्यजादौ भवतीति

चेति, ततोऽक्लिदर्थमनजाद्यर्थं चेद्ग्रहणं भवति पपिथ दासीयेति, अथार्द्धधातुकविशिष्टे-
 नाचासमुच्चयस्ततोऽक्लिदर्थमनजाद्यर्थमनार्द्धधातुकार्थं चेद्ग्रहणं, पपिथ दासीय, व्यत्यो-
 इतीएमात्रे लोपप्रसंगः तदेवमचा समुच्चये चत्वारः पक्षाः एवमार्द्धधातुकेन, एवं
 क्लितेति द्वादशपक्षाः तयोरप्युभयविशिष्टयोस्तस्य दोषा यांस्त्ववोचाम् ।
 अथाविशेषितेनार्द्धधातुकेन समुच्चयस्तदानार्द्धधातुकार्थमिद्ग्रहणमिति व्यत्यरहत्यत्रैव
 प्रसंगः अथ क्लिद्विशिष्टेनार्द्धधातुकेन समुच्चयस्तदाऽक्लिदर्थमनार्द्धधातुकार्थमिद्ग्रहणं

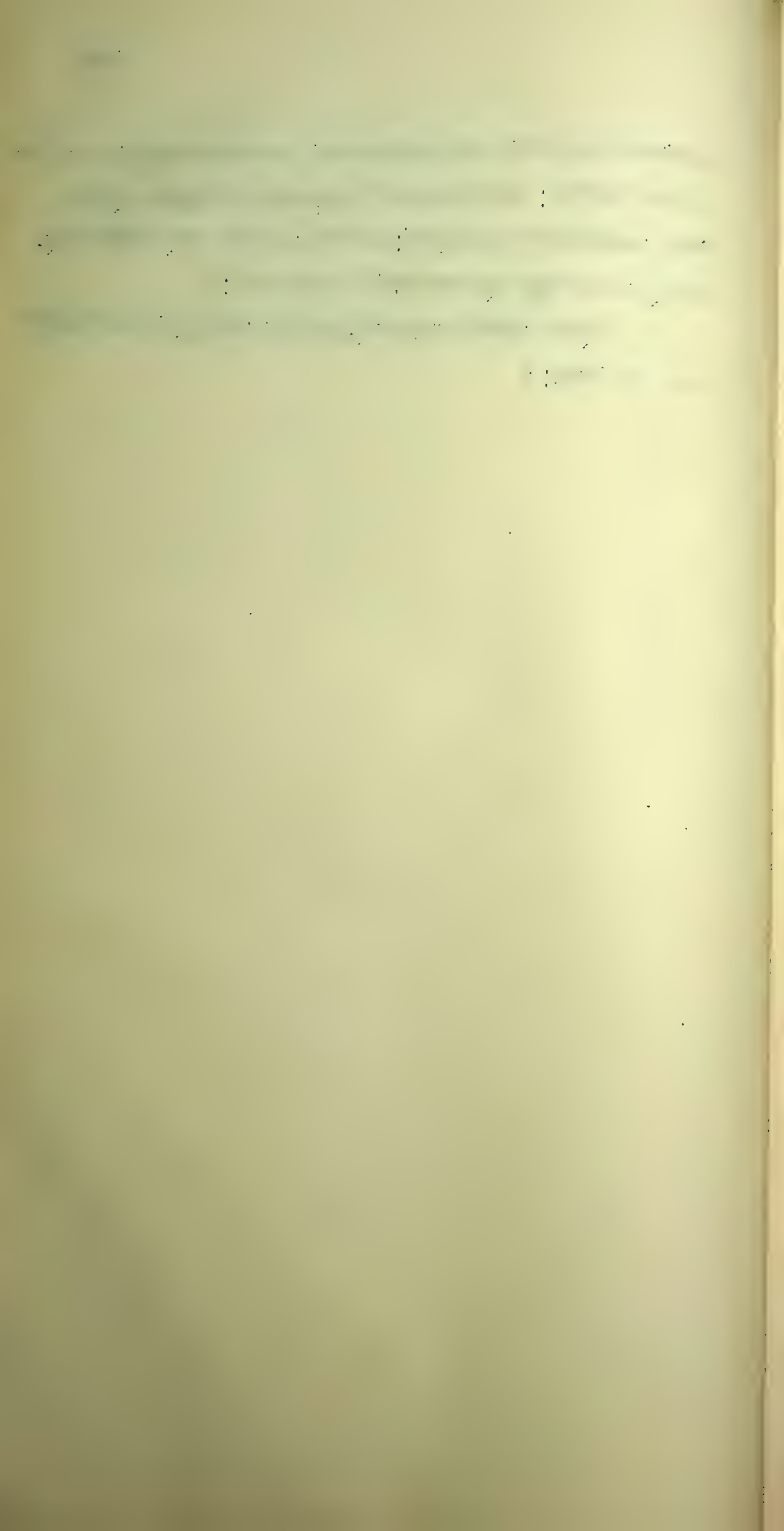

पपिथ, व्यत्परे, अथाज्विशिष्टेनार्द्धधातुकेन समुच्चयः अजाद्यर्थमनार्द्धधातुकार्थं चैद्-
 ग्रहणं दासीय, व्यत्परे, अथाज्विशिष्टेन कृडिता समुच्चयः ततो न जाद्यर्थमकिदर्थं
 चैद्ग्रहणं दासीय, पपिथ, अथार्द्धधातुकविशिष्टेन कृडिता समुच्चयः, तदानार्द्धधातु-
 कार्थमकृडिदर्थं चैद्ग्रहणं व्यत्परे, पपिथ । तदेवमेकादशपदा दुष्टाः द्वादशः पदाः
 शिष्यते ऽ विशिष्टेन कृडिता समुच्चय इति, अत्र च पदो अच्यार्द्धधातुक इति विशेष-
 णद्वयमविशेषाद् द्वावपि कृडिदिट्वावुप्रनिपततीति अकृडिदर्थमेवैद्ग्रहणं भवति, तेन

पपित्यादावात्लोपो भवति दासीय व्यत्परे इत्यनजादावनार्द्धधातुके च न भवति
 स एष निर्दोषः पक्षस्तमिममाश्रयति । इट्यजादावार्द्धधातुकइति । कृडिति
 चेति । अजादावार्द्धधातुकइत्यनुषंगः दासीयेति । आशिषि लिङ् उतमेवचनमिद्,
 इटोत् । अत्र सीयुट इडमकृत्त्वादिटो ऽ जादित्वाभावः ॥

इदयति । दीर्घविधानमुत्तरार्थम्, अध्यगीष्ट । इह तु गुणेन भवितव्यमिति
 द्वस्व एव विधेयः ॥

धुमास्थागापाजहातिसां हलि । माग्रहणेन मेह प्रणिदाने, माह माने
 मा मानइति सर्वेषां ग्रहणम्, एवं गा इत्यत्रापि गागंतो, गे शब्दो, गा स्तुतो
 कन्दसि, इणो गा लुडि, इएवदिक इति वक्तव्यं, गाह लिटीति, सर्वेषां गारूपाणां
 ग्रहणं० गामादाग्रहणेष्वविशेष इति वचनात् । जुहोतीति । ओहाक् त्यागे ।
 जिहातेरिति । ओहाह गतावित्यस्य । मृजाभिवित्यभ्यासस्येत्त्वे सति जहातीति
 निर्देशो नोपपद्यते । कामं हागित्यपि निर्देशेन भवति जिहातेः प्रसंगस्तथा तु न

कृतमित्येव । एतदेवेत्यादि । यथा चैतज्ज्ञाप्तां तथा जनसनसनामित्यत्रोक्तम् ।

ईत्वे वकारप्रतिषेधः वकारस्य निमित्तभावेन प्रतिषेधो वकारप्रतिषेधः वकारा-
दावीत्वं न भवतीत्यर्थः । आतो मनिन्क्वनिव्वनिपश्च । धृतं पिबन्ति धृतपावान् ।
वसां वसापावानः क्वनिपीत्वं न भवति, पीवरी पीवरीत्यत्र त्वौणादिकमीत्वं
ध्याप्योर्वा संप्रसारणं, तथा च स्थः क्व चेत्यत्र किमपि ईत्वाभाव उदाहृतः ।

वान्यस्य संयोगादेः । सुधेयादिति । अन्यस्य ग्रहणे ऽक्रियमाणे पूर्वयोगो ऽ

ङ्गेषु सावकाशः अयमपि गलायादित्यादिषु, स्थेयादित्यत्रोभयप्रसंगे परत्वादयमेव
विधि स्यादित्यन्यस्य ग्रहणम् ॥

न त्यपि । यदुक्तमिति । ईत्वं न त्वनन्तरमेत्वम्, प्राप्त्यमभावात् ।

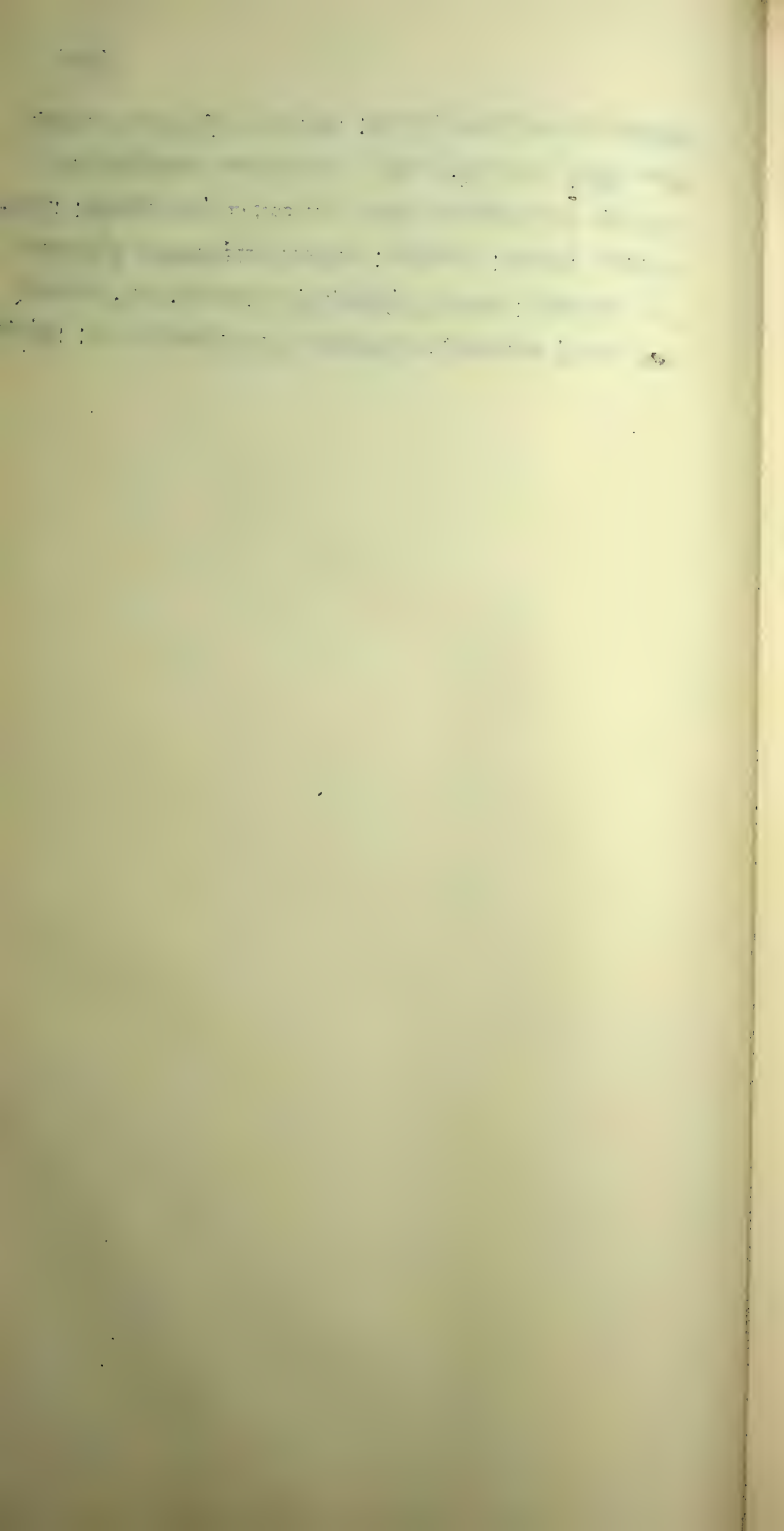
मयतेरिदन्यतरस्याम् । अपमित्येति । उदीचां माहो व्यतीहारइति
कुवाप्रत्ययः इत्वे कृते तुक् ॥

आढजादीनाम् । ऐज्यतेत्यादौ यज्विभिहीनां ह्लादित्वादाण् न
प्राप्नोति, संप्रसारणे कृते ऽ जादित्वाद्भविष्यति, परत्वालादेशेभ्यः प्रागटा

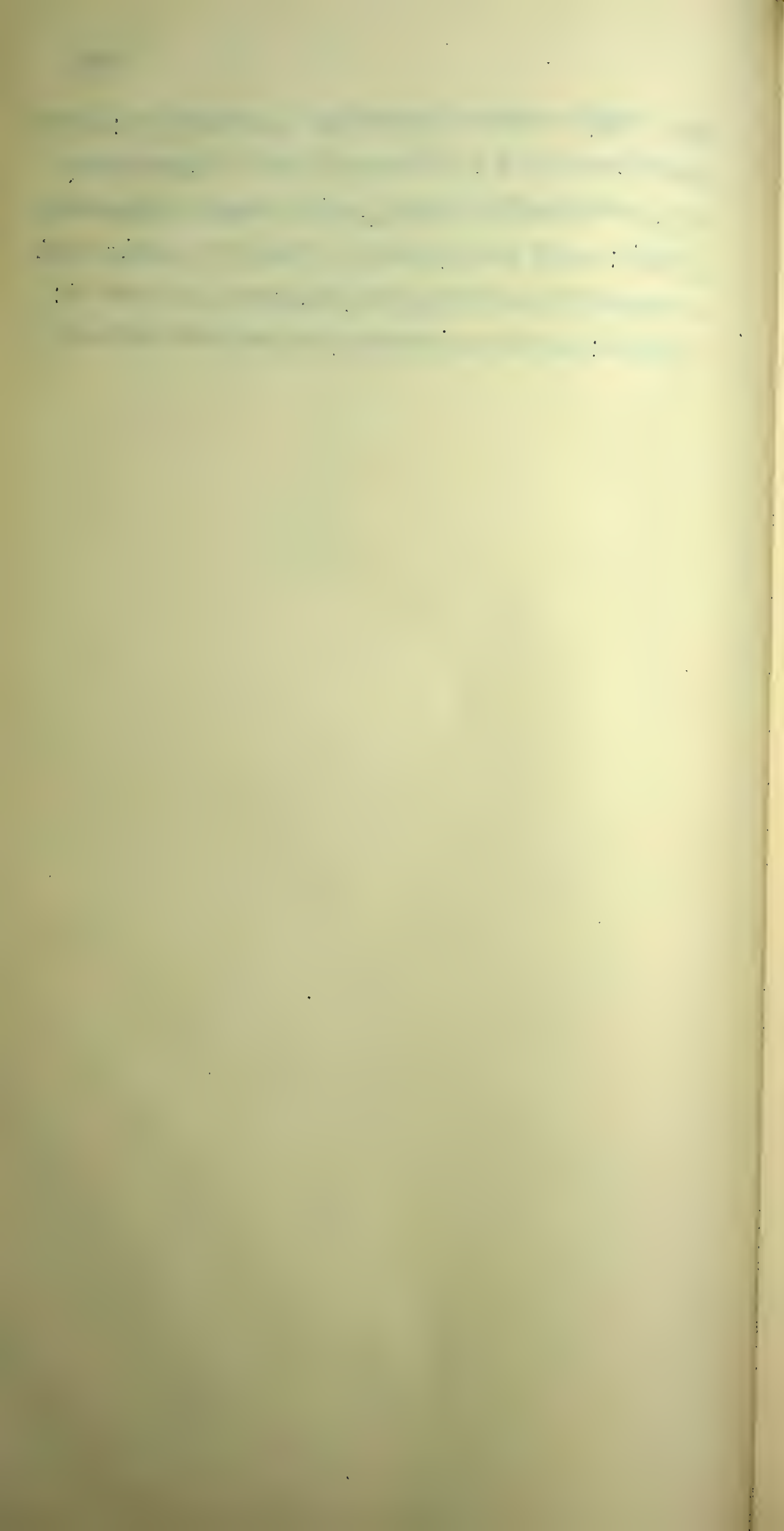

मवितव्यं, ततो लादेशः ततो यका; ततः संप्रसारणेन, अत आह । इहेति । लादेश-
स्यान्तरंगत्वं लकारमात्रापेक्षितत्वात् । अडागमस्तु लकारविशेषमंगं चापेक्षतइति
बहिरंगः कृताकृतप्रसंगित्वादिकरणास्य नित्यत्वं, नन्वडागमोपि कृतेपि विकरणे
प्राप्नोत्यकृतेपीति नित्य एव, ततश्च परत्वादडागम एव प्राप्नोति, तत्राह । शब्दा-
न्तरप्राप्तेरिति । शब्दान्तरप्राप्तिमेव दर्शयति । कृते हीति । अंस्याडागमः कृते
विकरणे विकरणान्तमंगभकृते तु धातुमात्रमित्यस्ति शब्दान्तरप्राप्तिः । ननु

विकरणोऽपि शब्दान्तरप्राप्तेरनित्यः । तथाहि । स कृते ऽडागमे तदादधातो-
भवति ऋतेतु घातुमात्रात्, ऋ आह । शब्दान्तरस्येति । षष्ठीनिर्दिष्टस्य
यद्विधीयते आगम आदेशो वा तत्रैषा परिभाषा न पंचमीनिर्देशइत्यर्थः । नित्य-
त्वादेवेति । एवकारः पौनर्वचनिकः नित्यत्वादडागमं बाधतइति पूर्वमुक्तमत्रापि
स एव हेतुरिति । अडागमस्तु संप्रसारणे कृते न प्राप्नोति, जाटा, बाधितत्वात्
यस्य निमित्तं लक्षणान्तरेण विहन्यतइति तु न सार्वक्रीमिति भावः । अयं योगः

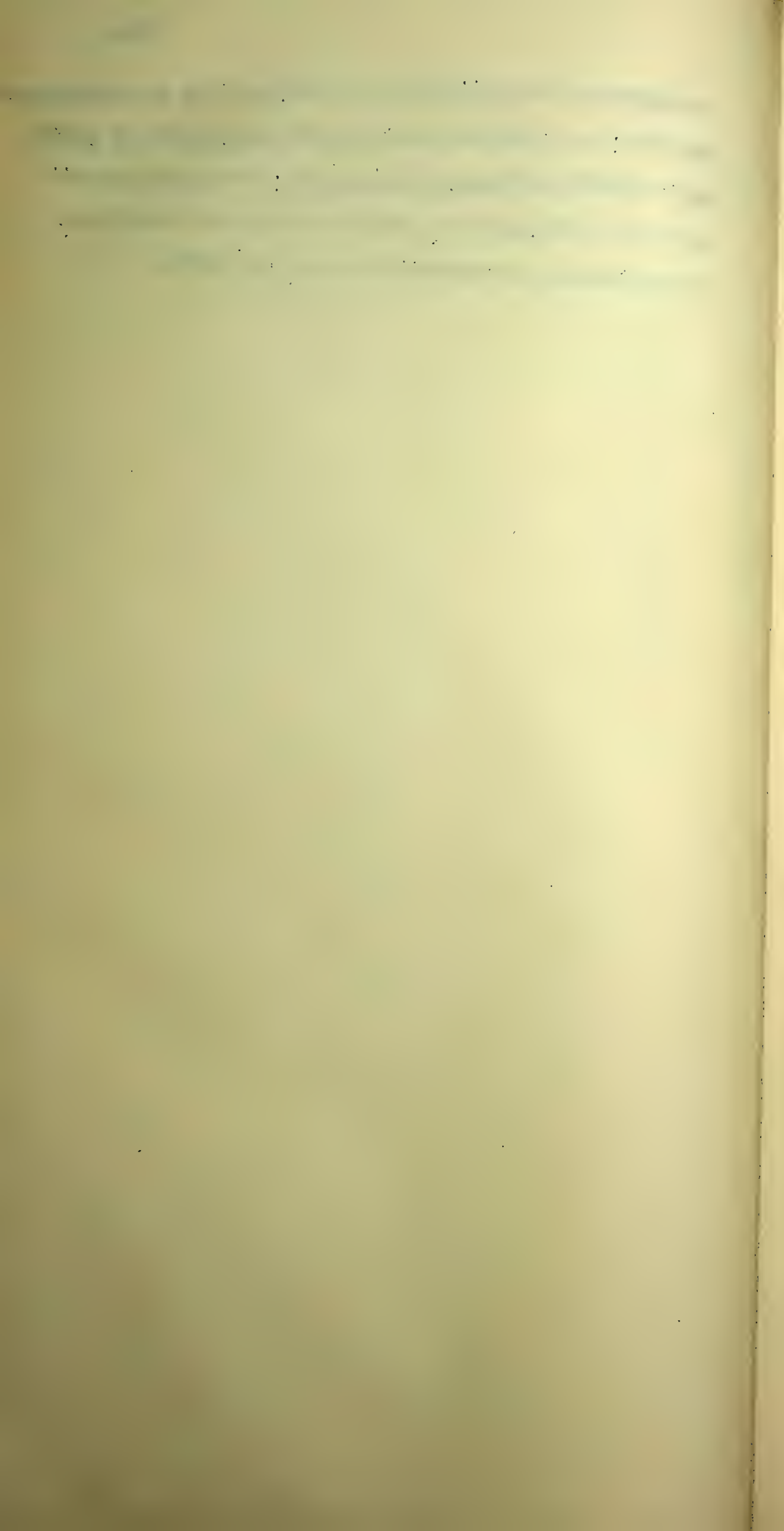

शक्यो कर्तुम् । अजादीनामपि पूर्वसूत्रेण ऋवास्तु, कथमाटश्चेति वृद्धिः ऋश्चेति
 वक्ष्यामि, इहापि तर्हि प्राप्नोति ऋषीत् अचीति वक्षी, एवमपि स्वपेर्त्तइ
 सिप्, अंगार्यगालवयोरिति सिपो ऽ ट्, रूत्वं, इशि चैत्युत्त्वम्, अस्वपोहसन्नित्यत्र
 वृद्धिप्रसंगः अजादौ धातौ वृद्धि वक्ष्यामि तर्हि धाताविति वक्तव्यं, न वक्तव्यं,
 यदेतदुपसर्गादिति धाताविति तत्पूर्वत्रापकृष्यते, ऋश्चेत्यत्र चकारस्तस्यैव विधेः
 समुच्चयार्थः ऋतो विध्यन्तरं बाधित्वा वृद्धिरेव यथा स्यात्तेनाटिटिटित्यादौ

परमप्यतो गुणो पररूपं वाचित्वा वृद्धिरेव भवति, यथा सिद्धान्तेऽपि, औसीयत्
 आंकारीयत् उस्पपदान्तात्, ओमाडोश्चेति पररूपं न भवति, उत्तरार्थं तत्सङ्घिवचनं
 कृन्दस्यपि दृश्यते सुरुचो वै न आवः अट एवात्र कान्दसं दीर्घत्वं मविष्यति, पूरुषो
 नारक इति, यथा आसन्नित्यत्रापि लावस्थायामेवाटि कृते अञ्जल इति स्थिते
 अटश्चेति वृद्धिश्च प्राप्नोति लादेशश्च, तत्रान्तरंगत्वात् लादेशः वृद्धिर्लटमं च
 निमित्तमपेक्षते, कृते लादेशे वृद्धिश्च प्राप्नोति शनसोरलोपश्च, तत्रान्तरंगत्वाद् वृद्धिः

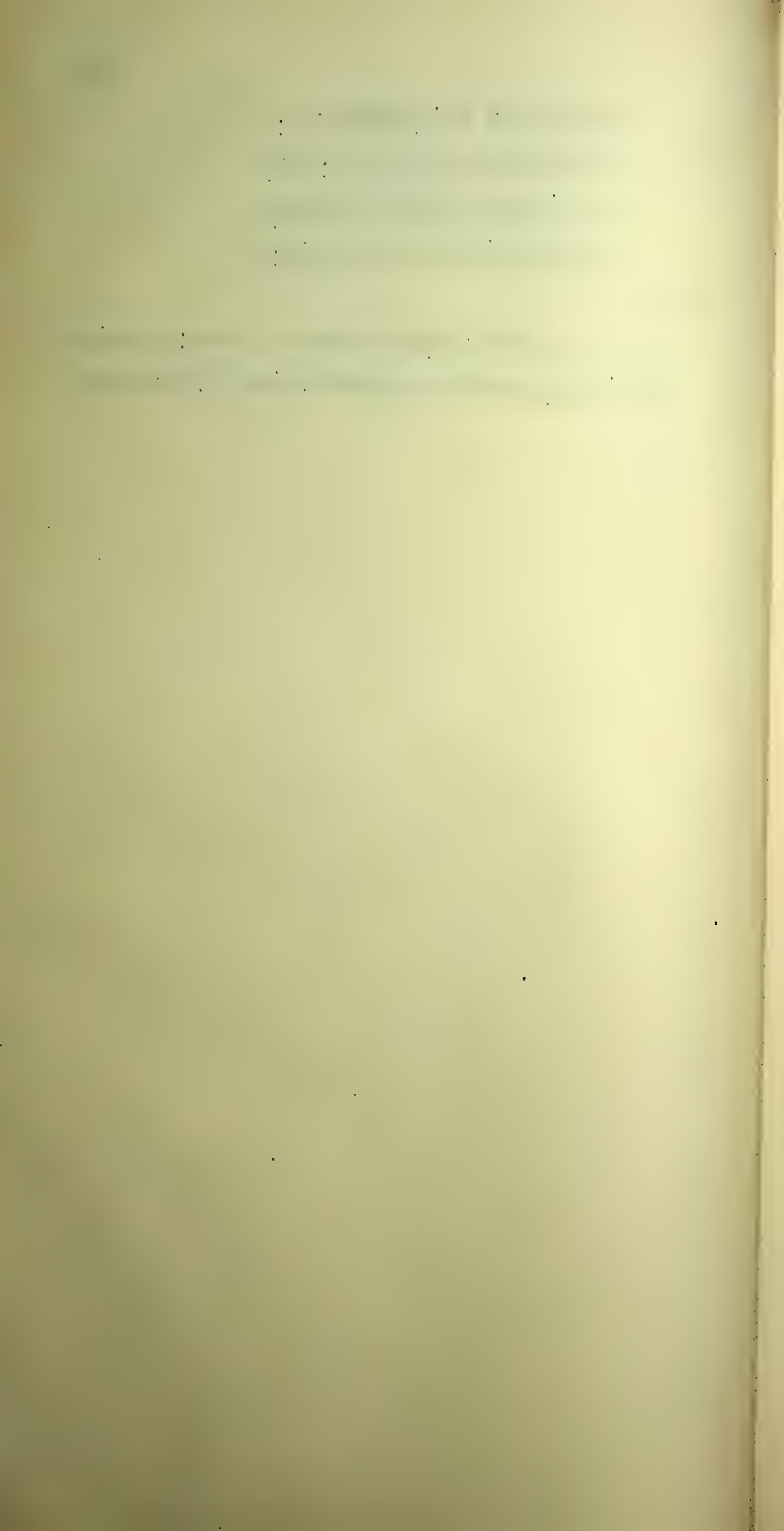
नानाश्रयत्वाच्च वाणादिगं बलीय इति नास्ति, कृतायां वृद्धौ तपरकरणादाकारस्य
लोपाभावः इह च आयन्निति इणो लङि ऋटि ऋञ्, ऋश्चेति वृद्धि प्राप्नोति
इणो यणिति यणादेशश्च, तत्रान्तरंगत्वाद्बुद्धिः नानाश्रयत्वाच्च वाणादिगं
बलीय इति नास्ति, इणो यण् एरिति योगविभागादिवर्णान्तस्येणो यण्-
विधानादेकारस्य तदभावादायादेशे सिद्धमिष्टम् । अत्र श्लोको ॥

अजादीनामटा सिद्धं वृद्धयर्थमिति चेदटः ।
 अस्वपोहसतीत्यत्र घातो वृद्धिमटः स्मरेत् ॥
 पररूपं गुणेनाट ओमाडोरुसि तत्समम् ।
 कन्दोर्थं बहुलं दीर्घं इणास्त्योरन्तरंगतः ॥

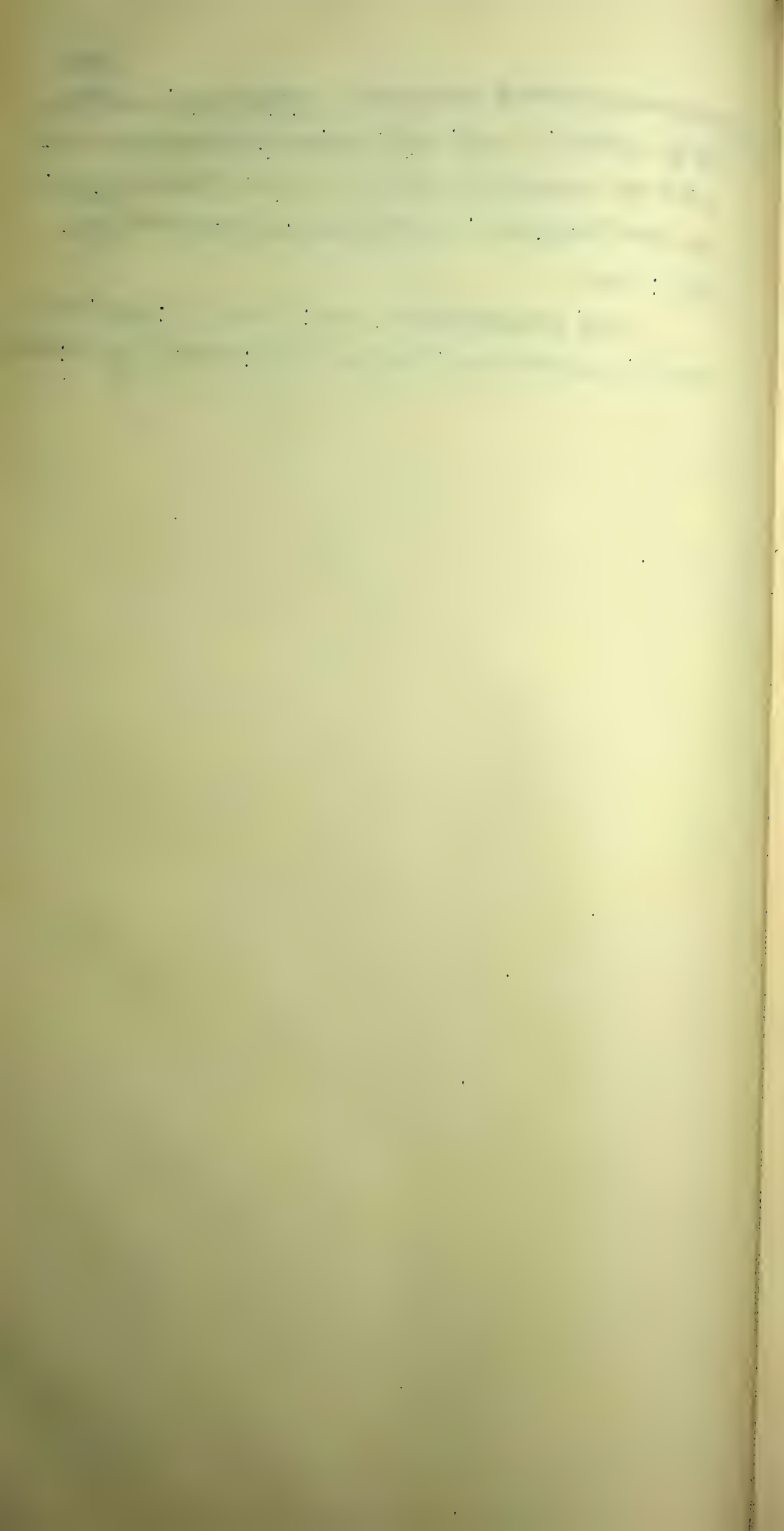
इति ।

न माडु योगे । यद्ययमन्तरस्याट एव प्रतिषेधः स्यात्तत्संयुक्तमेव
 प्रतिषेधं कुर्यात् अजादीनाममाडुयोगइति, असंयुज्य तु प्रतिषेधात्सर्वस्य

प्राकरणिकस्य प्रतिषेधो विज्ञायतइत्याह । लुङ्लृङ् लृङ् यदुक् तत्र भवतीति ।
 तत्र लृङ् उदाहरणं न प्रदर्शितं माङ्योगे तदसंभावात्, ङिङ्शिष्टस्योपादानमस्म-
 दादेशो यो माशब्दस्त्वामो द्वितीयाया इति तद्योगे प्रतिषेधो माभूत्, सुखिनं
 मा अक्काषीदिति, अथ कथं मा वासियथमत्वगाः स्वच्छन्दमनुवर्हिन्ते न शास्त्र-
 मृषयः किल ॥

बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि । मा वः क्षेत्रे इति । वः युष्माकं क्षेत्रे
 माययां परबीजानि परेषां वीर्याणि मा वाप्सुः उत्पानि मा भून् वयेः कर्मणि

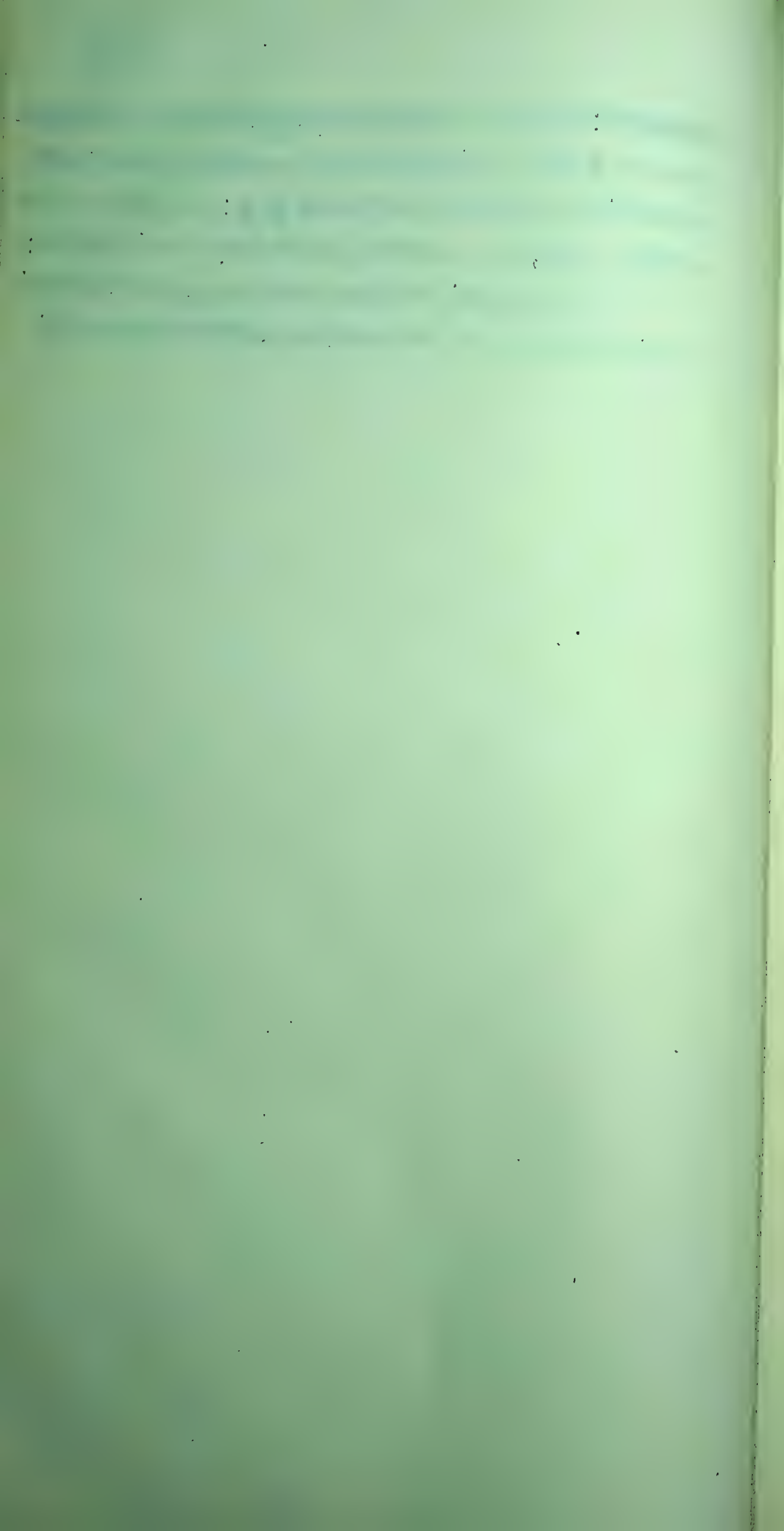
लुङ्, व्यत्ययेन परस्मैपदं केजुम्, सिच्, वदव्रजेति कृद्धिः क्वचित्तु माङ् योगेऽपि भवति
 इति प्रक्रम्यावाप्सुरिति पठ्यते तथाध्ययनं तु न क्वचिद्दृष्टम् । अभित्था इति ।
 भिदेस्थास्, फलो फलीति सिचो लोपः । आवरिति । पूर्वसूत्रे वृत्तावेव व्युत्पा-
 दितम् ।

इरयो रे । दघ इति । ननु चात्र परत्वाद्देमावे कृते अजादित्वादात्लोपो
 न प्राप्नोत्यत आह । धात्रो रेमावस्यासिद्धत्वादिति । नन्वेवमपि रेमावे कृते

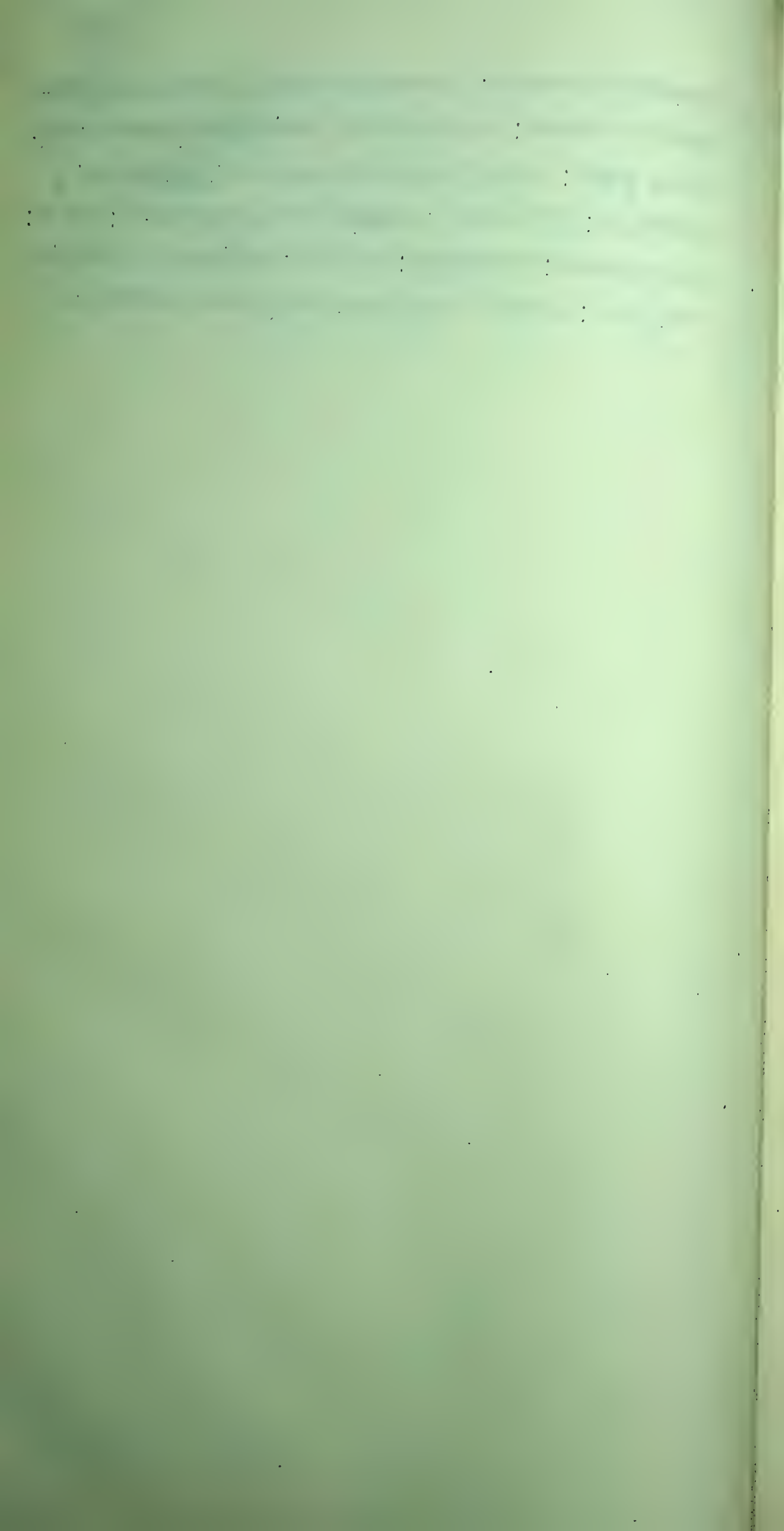

तस्यैवेहागमः प्राप्नोति, न च रेमावस्य वैयर्थ्यं, कृत्स्नप्रवृत्तिष्वनिटगु चरितार्थत्वादि-
त्यत आह । अत्रेति । कथं पुनर्लाङ्गणिकस्य तस्य इशब्दस्य रेशब्दस्य रेमावो
भवति, कथं वा स्वप्रवृत्तिमपेक्ष्य तस्मिन्निहागमे कृते पुनः स्वयं प्रवर्तमानस्यात्माश्रय-
दोषो न भवति, तत्राह । तदर्थं चेति । द्विवचननिर्देशाद् दोषाद्वयं न भवतीत्यर्थः ।

अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियडुवडौ । इश्च उश्च य्वू, तयोय्वौ, इस्वयोरिदं
ग्रहणं दीर्घयोरपि तु कार्यं भवति सवर्णग्रहणात्, य्वोरिति वर्णग्रहणात्ताभ्यां

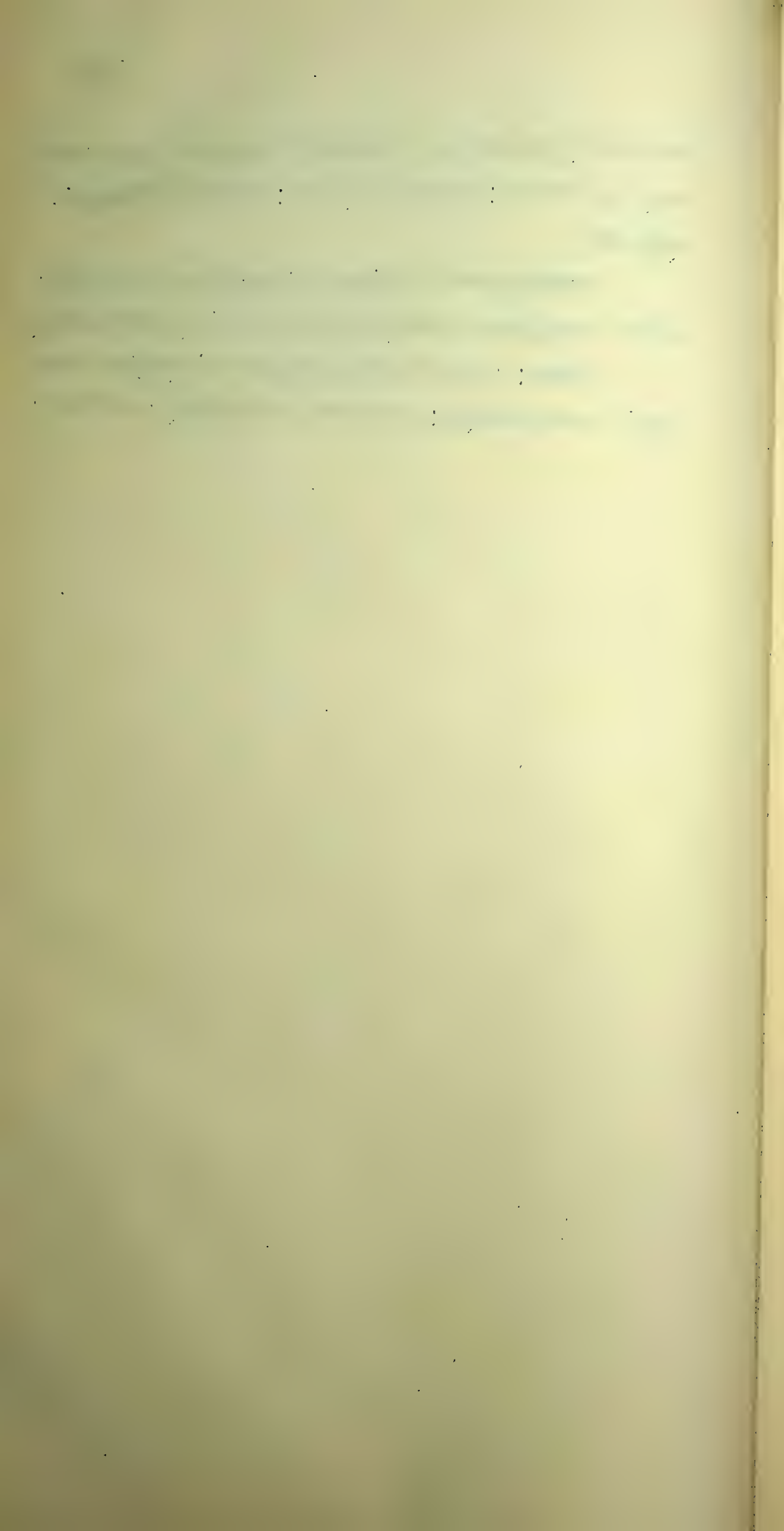
शन्वादीनां तदन्तविधिः तत्र निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवान्त्यस्य सिद्धे-
 र्ङकारो विस्पष्टार्थः । आप्नुवन्तीत्यादि । यत्संयोगपूर्वमिकाच् तदिहोदाहरणम्,
 अन्यत्र हुशुवोः सार्वधातुके एरनेकाच् इति यणा भाव्यं, लुलुवतुरित्यादिकं तु
 भवत्येव, ओः सुपीति वचनात् । इयडुवड्म्यामिति । गुणवृद्धयो रवकाशः चेता गौः
 इयडुवडो रवकाशः चिदियतुर्लुवतुः चयनं चायकः लवणं लावक इत्यत्रोभयप्रसंगे
 विप्रतिषेधः । तनुवमिति । अधातुत्वादप्राप्तउवङ् विधीयते । तन्वमिति । वा

कृन्दसीत्यमि पूर्वत्वाभावे यण् । विष्वमिति । विष्व इति । सत्सुद्विषेति
 क्विप् । अत्र नित्यमोः सुपीत्यनेन यण् प्राप्तः स्वर्गादिषु यजुर्वेदइयदुवडो,
 बहुवृचे यण् ।

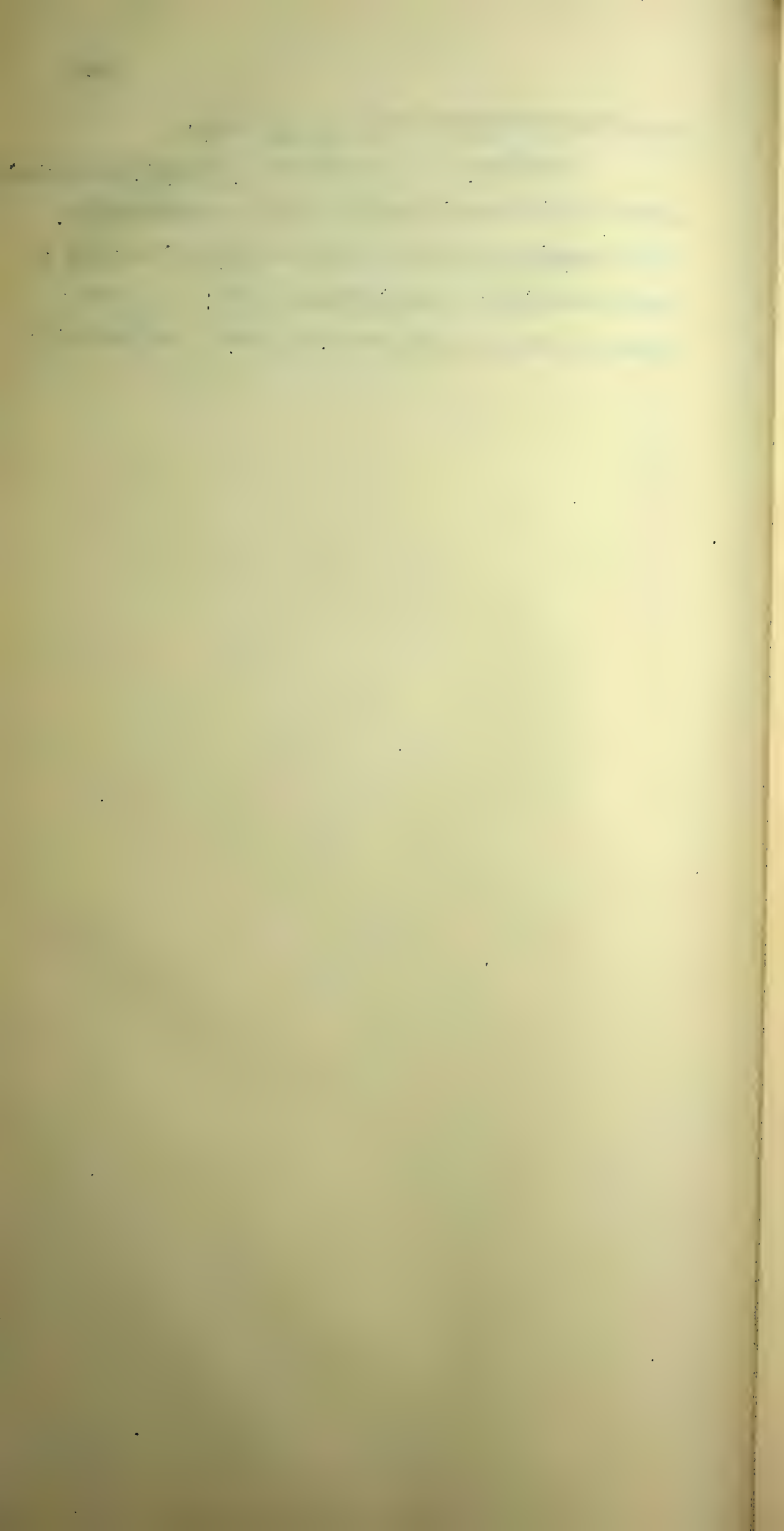
अप्यासस्यासवर्णे । पूर्वमंगस्याजादो प्रत्यये विधानादिदमारम्यते ।
 ह्येषेति । अत्र गुणस्य स्थानिवद्भावविषये यद्वक्तव्यं तद्विर्वचनेचीत्यत्रोक्तम् ।

स्त्रियाः । स्त्री इत्येतस्येति । स्त्रीप्रत्यन्तानां स्त्र्यर्थवृत्त्या शब्दस्य
 ग्रहणं न भवति, आनद्याः कुमार्या वयसी त्यादिनिर्देशात् । उत्तरार्थमिति ।

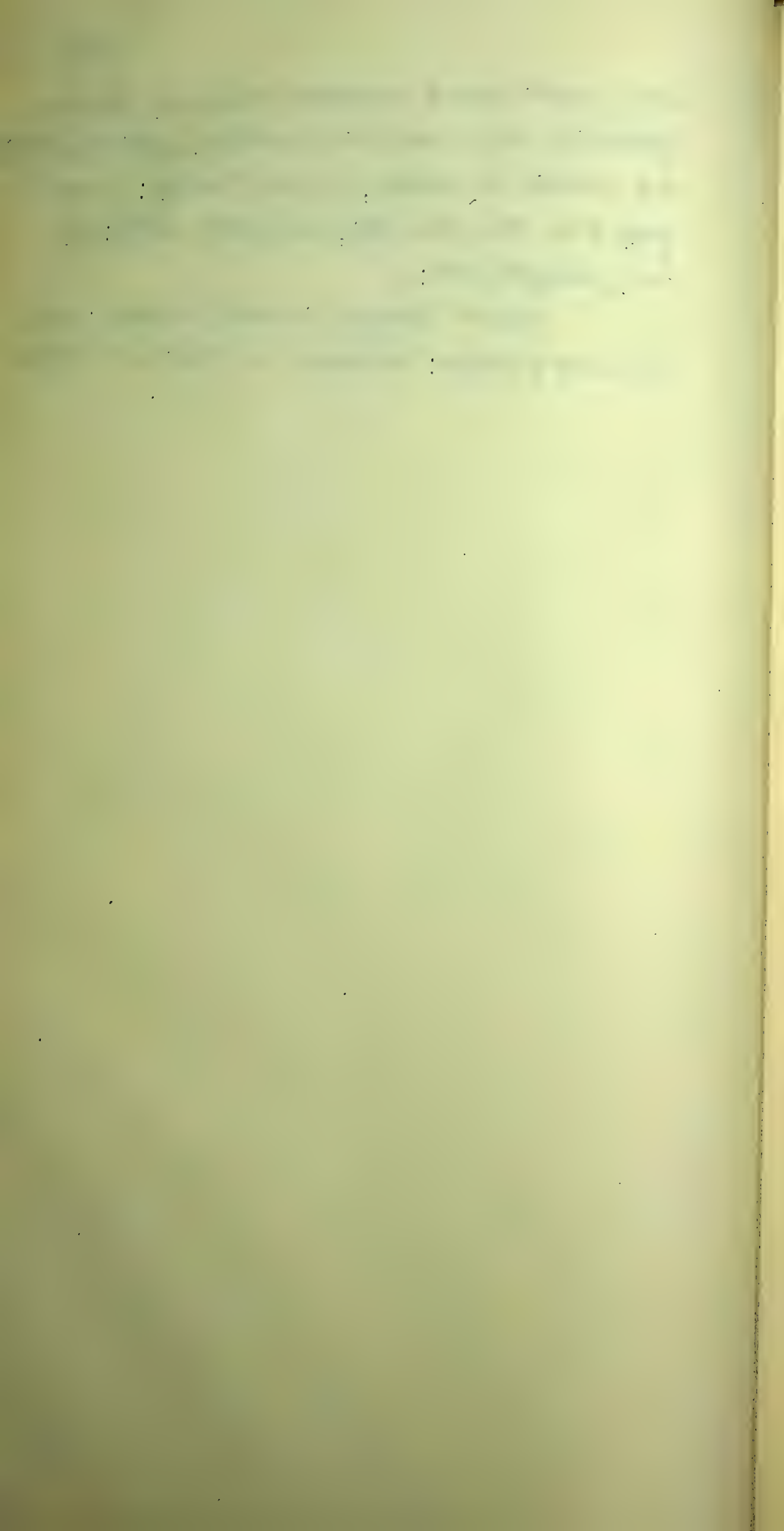
उत्तरत्र स्त्रिया एवानुवृत्तिर्यथा स्यात् शुधातुप्रुवा मामूत् ॥

इणो यण् । अत्र सूत्रार्थकथनानन्तरं क्वचित्पठ्यते, अन्तरंगत्वादिको
यणचीति सिद्धे समानाश्रये वाणादागं बलीय इति ज्ञापनार्थं वचनमिति,
तदयुक्तं, इयडादेशापवादोयमिति वक्ष्यति तत्कथमियडविषये यण् प्रवृत्ते ।
इयडादेशापवादोयमिति । इयडादेशस्यैवाप्रवाद इत्यर्थः । कुत इत्याह ।
मध्यैपवादा इति । एवं सति यदिष्टं सिद्धं तद्वर्णयति । गुणवृद्धिम्यामिति ।

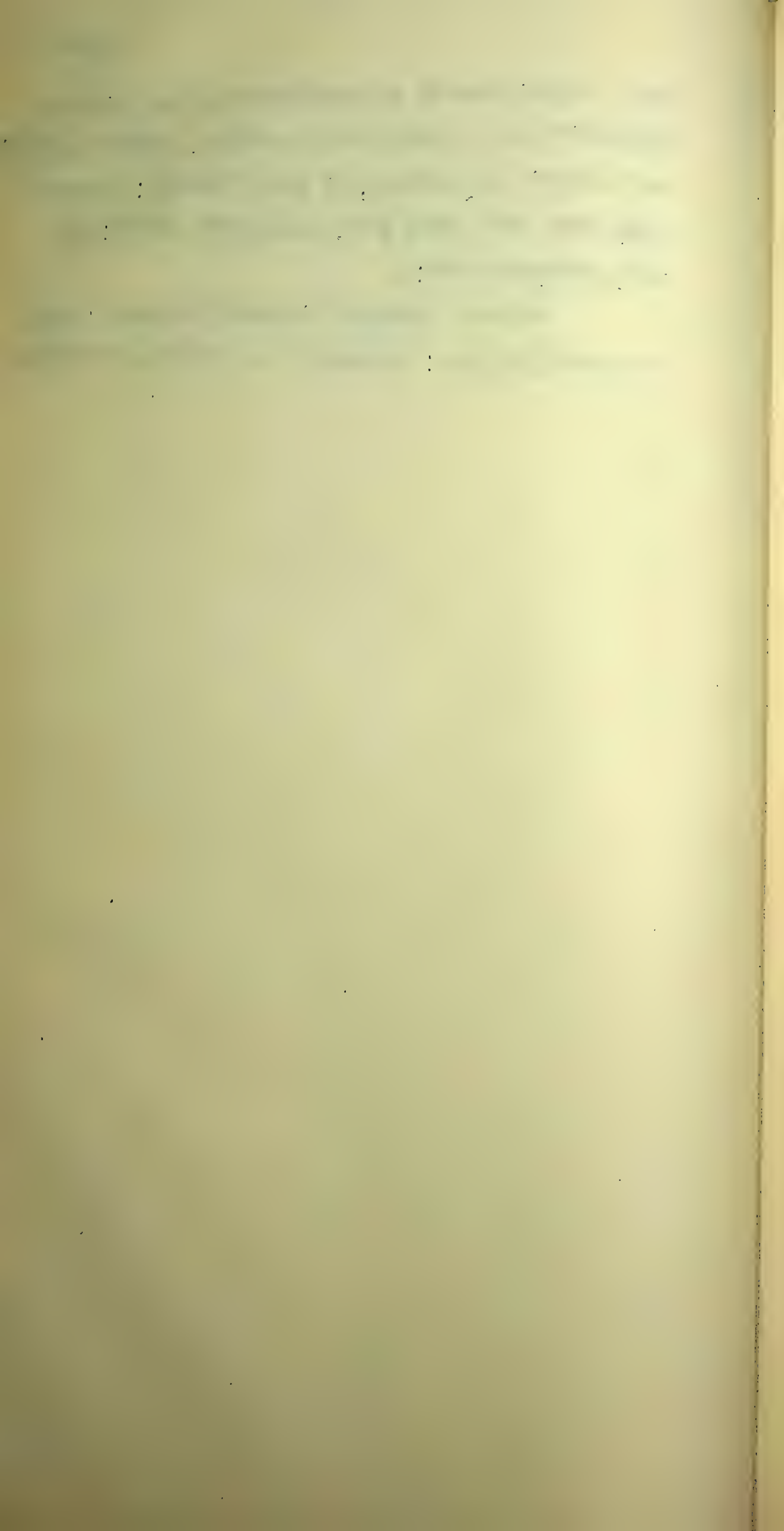

यदि तु नाप्राप्ते विध्यन्तरे आरम्भात्सर्वमेव विध्यन्तरं यण् बाधेत गुण-
वृद्धिविषयेऽपि स्यात् । अथेणो नैत्येव कस्मान्नोक्तम्, इयडादेशे हि प्रतिषिद्धे
इको यणचोत्येव यण् भविष्यति, अहो सूक्ष्मदर्शी देवानां प्रियः यदिदमपि न
दृष्टुं ईयिव, ईयिम् कर्मणि ईयिरे, अत्रेयहि प्रतिषिद्धे सर्वणीदीर्घः स्यात्
स्यात्, तस्माद्यणोव विधेयः ॥

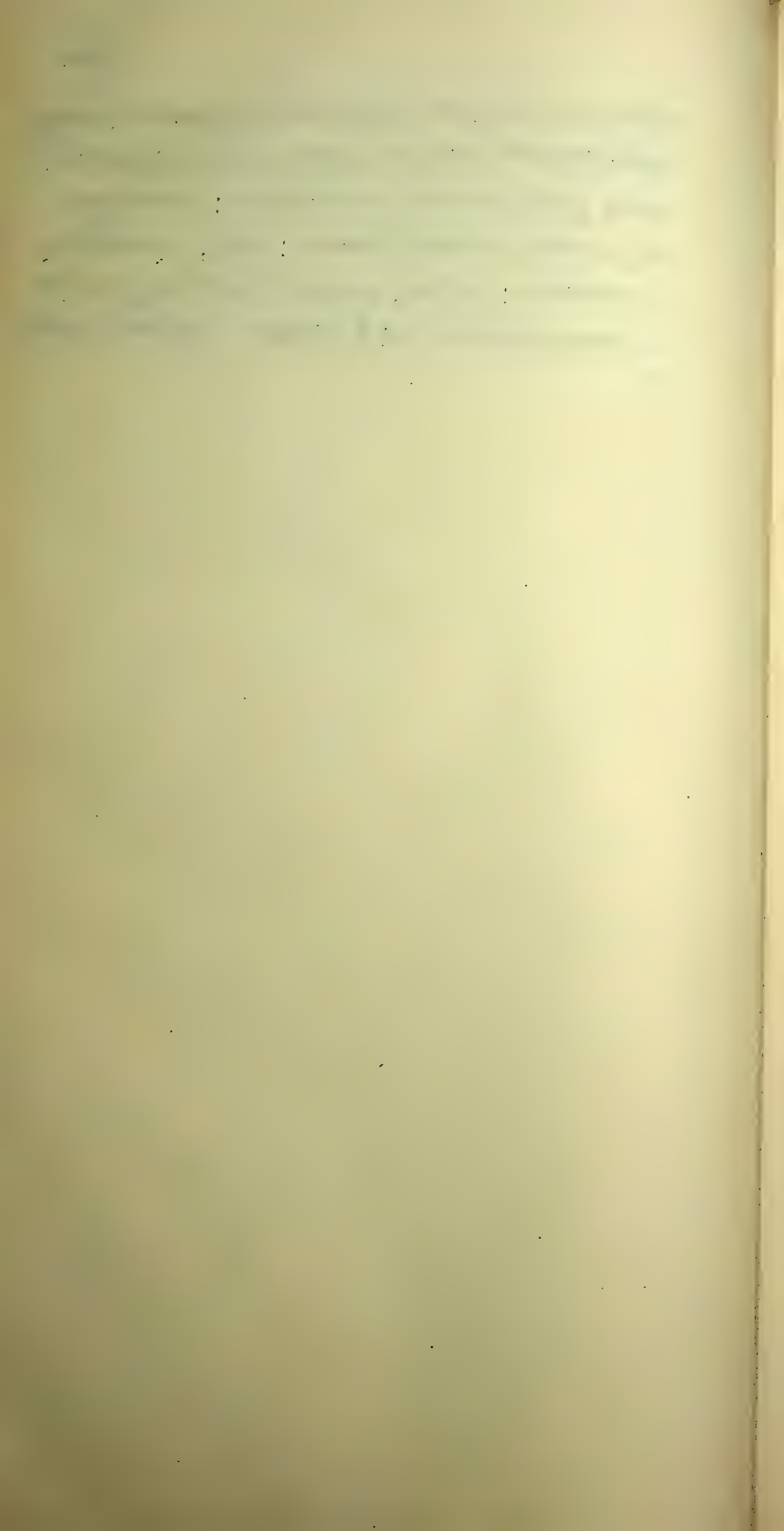
एरनेलाचो ऽ संयोगपूर्वस्य । तेन संयोगो विशेष्यतइति । यद्य-
प्यन्यपदार्थे प्रति गुणभूतः संयोगस्तथापि स एव विशेष्यते, घातोरित्यनुवृत्तस्य

प्रयोजनान्तराभावात्, अस्तीदं प्रयोजनमिवर्णं विशेषयिष्यामीति, नैतदस्ति,
यद्यधातोरिवर्णः संयोगपूर्वो भवितव्यमेव तस्य यणा इको यणचि'ति,
तद्यथा कुमार्यो कुमार्ये इति । ननु ग्रामणीवदधातोः पूर्वसवर्णं बाधित्वा
यण् माभूदिति धातुनैवेवर्णो विशेषणीयः नैत्याह, इयङ्बाधनार्थो यण्,
न बाधातोरियङः प्रसङ्गोस्ति, तत्कथमधातु निवृत्यर्था धात्वनुवृत्तिरूपपद्यते
तस्मात्सुष्ठूक्तं गुणभूत एव संयोगो विशेष्यतइति । अंगविशेषणं माभूदिति ।

प्रयोजनान्तराभावात्, अस्तीदं प्रयोजनमिवर्णं विशेषयिष्यामीति, नैतदस्ति,
यद्यथातोरिवर्णोऽसंयोगपूर्वो भवितव्यमेव तस्य यणा इको यणचोति,
तद्यथा कुमार्यो कुमार्य इति । ननु ग्रामणीवदधातोः पूर्वखणं बाधित्वा
यण् माभूदिति धातुनैवर्णो विशेषणीयः नैत्याह, इयङ्बाधनार्थो यण्,
न चाधातोरियङः प्रसङ्गोऽस्ति, तत्कथमधातु निवृत्त्यर्था धात्वनुवृत्तिरूपपद्यते
तस्मात्सुष्ठूक्तं गुणभूत एव संयोगो विशेष्यतइति । अंगविशेषणं माभूदिति ।

अन्यथाधिकारेण संनिहितस्य तस्यैव विशेषणं स्यादसंयोगपूर्वग्रहण, ततश्च यवक्रिया-
यवक्रिया यवक्रिय इति, अत्रापि प्रसज्येत, न सत्रांगस्य संयोगः पूर्ववयव इति,
ननु च यवोरिति प्रकृतं तत्र सरित्यनुच्यमाने ओरपि यण् स्यात्, लुलुवतुरित्या-
दौ ततश्च तन्निवृत्त्यर्थमपि स्यादित्यत आह । लुलुवतुर्लुवुरित्येतत्त्विति ।
इह सरित्यनुच्यमानेनेनेवोरपि सिद्धत्वादोः सुपीत्येतन्नियमार्थं भवति, ओः
सुप्येवेति, विपरीतस्तु नियमो न भवति ओरेव सुपीति, न भूसुधियोरिति

अणुप्रतिषेधात्, ततश्चास्मादेव नियमात्सुलुवतुरित्यादौ सिद्धत्वादेरित्येतदो-
 निवृत्त्यर्थं नोपपद्यतइति पूर्वोक्तमेव प्रयोजनं, यदि त्वसंयोगपूर्वयोरिति द्विवचननिर्दे-
 शेन य्वोरेवेतद्विशेषणमुच्येत तस्योरिति शक्यमकर्तुम् । इहापि न स्यादिति । यदि
 वातुना संयोगो न विशेष्येतेति भावः । क्वचिदिहापि यथा स्यादिति पाठ-
 स्तत्र प्रकृतत्वादयणादेश इत्यर्थः । गतिकारकाभ्यामित्यादि । इष्टिरेवेषा ।
 परमन्याविति । भावे कर्त्तरि वा क्विप् ॥

औः सुपि । सकृत्स्वाविति । क्रियाविशेषणत्वात्सकृदित्यस्य कारक-
त्वम् । कटपुवाविति । क्विप्स्वीत्यादिना क्विप् दीर्घश्च ।

वषांभ्वश्च । न भूसुधियोरिति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् । पुनर्भ्वश्चेत्यादि
एवं च पुनर्वर्षाकारेषु भुव इति सूत्रन्यासः ॥

न भूसुधियोः । भूशब्दे न तदन्तस्य ग्रहणं केवलस्य यण्प्राप्त्यभावात् ।
न चोवडः प्रतिषेधः विच्छिन्नत्वात्, वषांभ्वश्चेत्यारम्भाच्च । सुधियाविति ।

1. The first part of the paper is devoted to a general discussion of the problem of the origin of life. It is shown that the problem is one of the most important and most difficult in the history of science. The author discusses the various theories of the origin of life, and shows that the most plausible is the theory of spontaneous generation. This theory is supported by the fact that life is found everywhere, and that it is impossible to create life in the laboratory.

ध्यायतेः क्विप्, दृशिग्रहणात्संप्रसारणम् ॥

हुशुवोः सार्वधातुके । ओकाचोसंयोगपूर्वस्य लोरिति चानुवर्त्तते, यद्यपि हुशुवोरुवणान्तित्वमव्यभिचारितथाप्यसंयोगपूर्वग्रहणमोविशेषणं यथा स्यात् हुशुवोर्माभूदित्येवमर्थमनुवर्त्यमोरित्येतत् हुशुविशेषणे हि तदणुवन्तीत्यादावेव प्रतिषेधादाप्नुवन्तीत्यादौ न स्यात्, तत्र श्नुप्रत्ययान्तस्यासंयोगपूर्वस्येति व्यधिकरणे षष्ठी, श्नुप्रत्ययान्तस्यांगस्यावयवोऽसंयोगपूर्वो य उकारस्तस्येत्यर्थः

ओकाञ्च इति त्वगेन समानाविकरणमेव, सार्वधातुग्रहणं जुहोत्यर्थं न श्रुत्वर्थमव्यभि-
 चारात् । जुह्वतीति । अम्यस्तात् । जुह्वदिति । नाम्यस्ताच्छतुरिति नुम्प्रतिषेधः
 योयुवति रोरुवतीति । युरु इत्येताभ्यां यङ्लुगन्ताभ्यां लटि पूर्ववक्त्रफोरङ्मावः
 ह्रस्वमेवेत्यादि । एतच्च यङोचि चेत्यत्र कन्दोनुवृत्तिमाश्रित्योक्तं, ज्यादित्यस्तु तत्र
 कन्दोनुवृत्तिं नाशिश्रियत् । कथं पुनरेतज्ज्ञापकमित्याह । कन्दसि हीति । कन्दसि
 यङ्लुगन्तनिवृत्त्यर्थं हुशुग्रहणं न भवति, ततः परस्य तिङ् आर्द्धधातुकत्वात्,

यणादेशस्याप्रागादित्यर्थः । तथा चात्र वार्तिकं यङ्लुगर्थमिति चेदार्द्धधातुकत्वासिद्ध-
मिति । स्यादेतत् । यङ्लुगन्तादन्यद्वावर्त्य भविष्यति, क्तो न ज्ञापकं हुशु-
ग्रहणमित्यत आह । न चेति । असंयोगपूर्वमिति । असंयोगपूर्वविणान्तिमित्यर्थः
अत्र औचित्यनुवृत्तेर्भिमतवत्यादौ न भविष्यति, अनेकाच इत्यनुवृत्त्युवन्तीत्यादौ व्यु-
वन्नरुवन्नित्यत्राप्यटोसिद्धत्वादेकावृत्त्वमेव, असंयोगपूर्वस्येत्यनुवृत्तेः प्रोणुवन्तीत्यत्र
न भविष्यति, तन्वन्तीत्यादौ च भवितव्यमेव यणा, तस्माद्यङ्लुगन्तादन्यद्

व्याकृत्य न सम्भवति, आह च हुशुग्रहणमनर्थकमन्यस्याभावादिति ॥

भूवो वुग्लुडलिटोः । अपूर्वन्निति । गातिस्थेत्यादिना सिचो लुक् ।
अपूर्वमिति मिपोऽम्भावः । लुडलिटोरिति किं, भवति भविष्यति, शक्ययोनं
भवति । यदि कूडितीत्यनुवर्तिष्यते, अपूर्वमित्यत्रापि तर्हि न स्यात्, एवं तर्लो-
रित्यनुवर्तिष्यते, गुणो कृते अनुवर्णान्तित्वान्न भविष्यति, अपूर्वमित्यत्र भूवो-
वोस्तिडो'ति गुणप्रतिषेधादनुवर्णान्तित्वं नात्र शक्यनोरित्यनुवर्तयितुम्, एतच्चे-

न्धिभवतिभ्यां चैत्यत्र विस्तरेणोक्तम् ॥

ऊदुपधाया गोहः । उदाहरणेषु णिच् एवुल् णिनिः आभीक्ष्णो
णमुल्, घञित्येते प्रत्ययाः सर्वत्र गुणो कृते ओकारस्य ऊकारः । उपधाया इति
किमिति । ओरित्यनुवृत्तेरौकारस्य भविष्यति स चोपधैवेति प्रश्नः । ननु च
ओरित्युच्यते न चास्योपधोकारः सम्भवति ओरित्यनुवृत्तिसामर्थ्याद्गोह इति
विषयोपलक्षणं भविष्यति, न तु कृतगुणाप्रतित्यर्थम् । अन्त्यस्य माभूदिति ।

नोपलक्षणत्वे प्रमाणमस्ति, ततश्चासम्भवादोरित्यस्य निवृत्तावन्त्यस्य स्यात् ।
 गमहनजननघसा^३मिति लोप उपधाया यथा स्यादित्युत्तरार्थमप्यवश्यमुपधाग्रहणं
 कर्तव्यमिति भावः । विकृतग्रहणं विषयनियमार्थमिति । गुह इत्युच्यमाने धातु-
 निर्देशोयं भवति, ततश्च कृडिद्विषयेपि तत्स्वरूपप्रयुक्तमत्वं स्यात् । तस्माद्वृत्त्वस्य
 विशिष्टो विषयो निर्दिष्टो यथा स्यादिति विकृतस्य कृतगुणस्य ग्रहणं कृतं,
 विषयार्थतां स्पष्टयति । यत्रेति । गुणविषये यथा स्यादित्यर्थः । अयादेशप्रति-

षेधार्थं च केचिदिच्छन्तीत्यादि । पूर्वविषयावधारणो तात्पर्यमित्युक्तं तच्चादु-
 षितीत्युच्यमाने सिद्ध्यति, लाघवार्थं तु गोहृत्युक्तं, तच्च कालावधारणार्थमप्यर्था-
 द्भवति, गुणोत्तरकालमूत्त्वमिति, इदानीं तु मयत्रापि तात्पर्यमित्युक्तं भवति ।
 गुणविषये भवति तत्रापि कृते गुणहति । यदि हि प्रागेव गुणादूत्वं स्यात्
 तदा 'ल्यपि लघुपूर्वा' दित्ययादेशे तस्या सिद्धत्वाल्लघुपूर्वो हकार इत्ययादेशः
 स्यात्, यदा तु गुणो कृते तस्य स्थाने ऊत्वं तदा तस्या सिद्धत्वेऽप्योकारस्य

गुरुत्वादयादेशाभावः सिद्ध्यातीति, तदेतद् दूषयति । व्याश्रयत्वादिति । कथं
व्याश्रयत्वमित्याह । णावूत्वमिति ।

दोषो णो । किमर्थं दुषेर्विकृतस्य ग्रहणं क्रियते न दुष इत्येवोच्येत
विषयार्थमिति चेत्, न णादिति विषयस्य साक्षान्निर्देशात्, प्रदूष्य गत
इत्यादावयवदेशप्रतिषेधार्थमिति चेत् न दत्तोत्तरत्वात्, उक्तोत्तरमेतत्, व्याश्रयत्वा-
दसिद्धत्वं नास्तीति, तस्माद्दुष इत्येव वक्तव्यमत आह । विकृतग्रहणमिति ।

क्रमः प्रस्तावः प्रकरणमित्यर्थः ॥

वा चित्तविरागे । चित्तविरागश्चित्तस्याप्रीतता, प्राप्ताविधारणं,
णावित्येव, चित्तस्य दोषः ।

मितां ह्रस्वः । रजयतीति । रज्जेणो मृगरमणउपसंख्यानमित्युपधालोपः

चिह्णमुलोदीर्घोन्यतरस्याम् । न ह्रस्वविकल्प एव विधीयेतेति । एवमपि
ह्रस्वपदो अशमीति सिद्ध्यति, पदान्तरे अशामीति यथाप्राप्तं दीर्घ एवावस्थास्यत-
इति भावः । शम्यन्तं प्रयुक्तइति । यद्यपि चिह्निष्ये कर्म प्रदर्शनीयं भूतकालश्च,

तथापि णिजुत्पत्त्ये हेतुव्यापारमात्रप्रदर्शनमत्र विवक्षितं न कर्ता नापि वर्तमानः
 काल इति न दोषः । णिलोपस्य स्थानिवद्भावादिति । स्थानिवद्भावे हि
 सति यश्चिरेणमुत्परो णिः न तस्मिन्मिदं, पूर्वेण णिचा व्यवधानात्, यस्मिं-
 श्च मिदं न स चिरेणमुत्परः परेण णिचा व्यवधानात्, ततश्च ह्रस्वविकल्पो
 न स्यात् पूर्वेण नित्यमेव तु ह्रस्वः स्यात् । ननु दीर्घविकल्पेपि यावता स्थानि-
 वद्भावः कथमिवैतत्सिद्ध्यति तत्राह । दीर्घविधौ त्विति । न पदान्तद्विर्वचनेत्यादिना

स्थानिवद्भावप्रतिषेधादीर्घविकल्पस्यायं विषय एवेत्यर्थः । तथेत्याहि । अत्र
दीर्घविधौ त्वजादेशो न स्थानिवद्भावतीत्यनुषंगः शमेर्यद् द्विर्वचनं, तुक्, णिच्यतो
लोपः यस्य हलः शंशमि इति स्थिते यदा ततश्चिह्णामुलो भवतः तदा दीर्घवि-
कल्पः सिध्यति, अजादेशस्य स्थानिवत्त्वामौवादित्यर्थः । एतदेव स्पष्टयति ।
योसाविति । यश्च यङ्कारइति । णौ लुप्यतइत्यनुषंगः । एवं तावद्दीर्घविधौ
त्वजादेशो न स्थानिवद्भावतीत्येतत्स्पष्टीकृतं णिलोपस्य स्थानिवद्भावाद्,

इस्वविकल्पो न स्यादिति युदुक्तं तत्समर्थयते । इस्वविकल्पेत्त्विति । णोर्णिः,
 णिणिः, सोन्तो यस्य स णिण्यन्तः स्तेन यद्दृश्यन्तइति व्याख्यातम् ।
 असिद्धिरेवेति । कस्य, प्रकृतत्वादीर्घस्य, एवकारेण तु शब्देन चैतद्वर्णयति । णिच-
 माश्रित्य वृद्धिविधानादस्ति दीर्घस्य शङ्का, णिलोपस्य तु स्थानिवद्भावादयं
 विकल्पो न स्यादित्येव दोषः यद्दृश्यन्ते तु भवतु नामायं विकल्पस्तथापि पक्षो
 दीर्घस्य श्रवणं न सिद्ध्यति, णिचमपेक्ष्य वृद्धौ कर्तव्यायामतो लोपस्य स्थानिवद्भा-

दीर्घस्यानुपेषादिति । स्यादेतत् । दीर्घविकल्पे विधीयमाने यदि नाम स्थानि-
वद्भावो नास्ति तथापि नैवात्र दीर्घः सिध्यति, असिद्धवदत्रामादिति णियङोर्लो-
पस्यासिद्धत्वादित्यत आह । व्याश्रयत्वादिति । व्याश्रयत्वमेव दर्शयति । णी-
हीत्यादि । किं च हेड वेष्टने घटादिः तस्य द्रुत्वामावपत्ते अहेडीति स्यात्
दीर्घं तु द्रुत्वस्य कृते अहीडीति भवति, तस्मादतोपि हेतोर्दीर्घं एव विकल्पनीयः ।
लहादौ निष्ठायां । ह्लादी सुखे च, ईदित्वान्निष्ठायामनिट्, क्वचित्प-

पठ्यते, ह्लादहति योगविभागः क्रियते, किन्त्यपि यथा स्यात् प्रलृत्तिरिति, माष्ये
तु नैतद्दृष्टम् ॥

क्वादेर्धे ऽद्वयुपसर्गस्य । उरश्चद इति । क्वद जावरणो, चुरादिणिच्, पुंसि
संज्ञायामिति करणो घः कर्मणि षष्ठ्या समासः ननु चात्र घे परतो एयन्तमंगं
तस्योपधादकारः न च सा द्विस्वभाविनी, न च शक्यं वक्तुं णिलोपे कृते आकारो
द्विस्वभाविन्युपधेति, णिलोपस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वादवः परस्मिन्निति

पठ्यते, ह्लादहति योगविभागः क्रियते, किन्त्यपि यथा स्यात् प्रल्हतिरिति, माष्ये
तु नैतद्दृष्टम् ॥

क्वादेर्धे ऽद्भ्युपसर्गस्य । उरश्चद इति । कृद आवरणे, चुरादिणिच्, पुंसि
संज्ञायामिति करणे घः कर्मणि षष्ठ्या समासः ननु चात्र घे परतो एयन्तमंगं
तस्योपधादकारः न च सा द्विस्वभाविनी, न च शक्यं वक्तुं णिलोपे कृते आकारौ
द्विस्वभाविन्युपधेति, णिलोपस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वादवः परस्मिन्निति

स्थानिवद्भावाच्चात् आह । णिलोपस्य वेति । अपर आह । णाविति वक्षी,
 वै परतो यो णिस्तत्र यद्गंतव्योपधाया इस्वः, क्वादेरिति चैकानिर्देशो न णिचेति
 ननु यत्र त्रिप्रभृतयः सन्ति द्वावपि तत्र स्तस्ततश्चाद्युप्सर्गस्येत्येव सिद्धं किं सूत्रशि-
 षायाऽत आह । उत रा हीति । एतदेव लोकव्यवहारेण दृढयति । नहीति ।

ईस्मन्त्रन्क्विष् च । अर्चिष्णुविहसृपिच्छादिभ्य हसि'रि तीसि-
 प्रत्ययः, मनिन् सर्वधातुभ्यः ऋन्सर्वधातुभ्यः योगविभागाद्द्विप्रभृत्युप्सर्गादिपि

भवति समुपच्छदिः ॥

गमहनज्जानघसां लोपः कृडित्यनडि । जघ्नतुरिति । अप्यासाञ्चेति
कुत्वम् । जज्ञतुरिति । जन जनने परस्मैपदी जोहोत्यादिकः नकारस्य चुत्वम् । जज्ञ
इति । जनीप्रादुभावि, अनुदात्तेत्देवा दिकः । जज्ञतुरिति । लिट्यन्यतरस्यामित्य-
दैर्घ्यस्तादेशः घकारस्य चत्वं शासिवसिघसीनां चेति षत्वम् । जज्ञन्निति । लुङ्-
सनोर्घस्लृ मन्त्रेघसेति ज्ञेर्लुक् । अवीत्येवेति । अवि श्नुधात्त्वित्यतः तस्य तु दोषो

णावित्यत आरभ्योपयोगो न प्रदर्शितः क्वचिद्व्यभिचारामावात्, क्वचिदसंभवात्,
इह तुपयोगः तथा चोत्तरसूत्रे हलि चेति वक्ष्यति ॥

तनिपत्योश्छन्दसि । वितत्तिरहति । लोपविधानसामर्थ्यादिसिद्धत्वेऽपि
तस्यात् एकहल्मध्यहृत्येत्वाभ्यासलोपो न भवतः । पप्तिमेति । लिट्, मस्, हट् ।

घसिभसोर्हलि च । सूत्रे चकारस्य पाठो ऽनार्थः । तथा च वार्त्तिकं
हल्ग्रहणमपरिभाष्यमन्यत्रापि दर्शनादिति । तथा च कृत्यतहति । यदि कृत्ये

अभूत्वाद् द्विवर्त्तनं न स्यादिति भावः । पूर्वत्राचीत्यधिकारादिह हलीत्युक्तं, तदु-
पादानादचि न स्यादिति चकारेण समुच्चयः । यदि पूर्वत्राचीत्यनुवर्त्तते नैहेत्युच्येत
ततो हलि चेति शक्यमकर्तुमुत्तरार्थं तु तत्कृतम् ॥

हुक्लृम्यो हेर्धिः । हलादेरिति । हुक्लृम्य इति पंचम्या हलीति
सप्तम्याः षष्ठीप्रकल्पतइति भावः । यद्येवं यस्मिन्विधिरित्यस्याभावा-
त्तदादिविधिर्न स्यात् हलीत्यनुवृत्तिसामर्थ्याद्विलम्बतत्वाभावाच्च भविष्यति ।

भिन्धीति । शनसोरलोपः । प्रीणीहीति । ई हल्घोः । जुहुतामिति । लोटो
 लङ्वत् तसस्ताम् । रुदिहीति । शब्दान्तरप्राप्त्या द्वयोरप्यनित्ययोः परत्वादिति
 कृते पुनर्द्वित्वप्रसंगः । हहेत्यादि । धित्वस्यावकाशोऽनाशिषि जुहुवीति, तात-
 ङोवकाशो हुक्लृम्योऽन्यः जीवतात्वमिति, आशिषि हुक्लृम्यः तूभयप्रसंगेपर-
 त्वात्तातङ् अथ कृतेपि तस्मिन् स्थानिवद्भावादित्यं कस्मान्न भवति, तत्राह ।
 तत्र कृतहति । भिन्धकि ङिन्धकीत्यत्रापि तर्हि परत्वेन धित्वे कृते अक्षरं स्यादित्

आह । भिन्धकीति । अपुर आह, स्यान्त्यादेशयोर्द्वयोरपीकार उच्चारणार्थः ह्कारस्य धकार आदेशः हलीत्यपि नानुवर्त्य, न क्वाप्यनिष्टप्रसंगं हति ॥

शृशृणुपृकृवृष्यश्कृन्दसि । उरु कृदुरुणस्कृधीति । नश्च घातुस्थोरुषुष्य इति णत्वं कः करदिति विसर्जनीयस्य सत्त्वम् । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वमिति । न केवलं शृणुधी गिर इत्यत्र शुधी ह्वस्, अपावृधीत्यत्राप्यनेनैव दीर्घत्वम् । अतोऽन्यत्रेति । शृणुधीत्यतोऽन्येषु सर्वोदाहरणेषु ॥

अडितश्च । मलोपाभावस्त्विति । अनुदातोपदेशेत्यादिना यो मलोपस्त-
स्याभावः । अडित्वादेवेति । नासौ यत्न साध्य इत्येवशब्दार्थः । यमेः शपो
लुगिति । बहुलं कृन्दसीत्येव, एव मुत्तरत्रापि ॥

चिणो लुक् । चिण इति पंचमी न षष्ठी विधानसामर्थ्यात् ।
प्रत्ययस्येति । प्रत्ययस्य लुक्शुलुप इति वचनादंगाधिकाराच्चैतल्लभ्यते, तेनाकारि-
तरामिति तशब्दस्य तरप आमश्च यः संघातस्यस्य युगपल्लुङ् भवति, प्रत्येकं प्रत्यय-

त्वेपि संघातोऽप्रत्ययो स्यात् । ननु चेदमस्मिन्नसिद्धमिति भेदनिबन्धनो विषय-
विषयिभावस्तत्कथं विणो लुक्विणो लुक्त्वेवाऽसिद्धो भवति अत आह । विणो
लुगित्येतदिति । अथ वा कृडितीतिवर्तते विण इति त्वंभी तस्य षष्ठीं प्रकल्प-
यिष्यति, तेन कृडितः प्रत्ययस्य लुक्विधीयमानस्तरङ्गो न भविष्यति ॥

अतो हेः । गच्छेति । इषुगमियमां कः । यावेति । यावु गतिशुध्योः
पाघ्रादिसूत्रेण सर्वेषां वादेशः । लुनीहिति । प्वादीनां इस्वः ई हत्यघोः ननु

। तत्रानवणान्तित्वादेव न भविष्यति, ईत्त्वमेव हि परत्वाद्भवति तत्राह । ईत्त्व-
 स्येति । नन्वेवमप्युत्तरसूत्रे उतः प्रत्ययादिति यदुपात्तमुपाधिद्वयं तस्मादेवात्र प्रत्यु-
 दाहरणाद्वयेपि न भविष्यति, यदि च तुनीहीत्यत्र परत्वादीत्वं भवति ततोसिद्धत्वं
 नास्ति, विप्रतिषेधविषये तदभावस्योक्तत्वात्, तस्मादत इत्यस्य इहि वधीहीति
 प्रत्युदाहरणं, तत्परकरणस्य याहि वाहीति ॥

उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् । उतः प्रत्ययादित्यनयो विशेषणविशेष्य भावे

कामचारः तत्र

उकारस्य विशेष्यत्वे तेन नास्ति तदन्तता !

न सम्भवति चौकारः प्रत्ययान्तो यदा पुनः ॥

विशेष्यते उकारेण प्रत्ययस्तदन्तता ।

आश्रीयते प्रत्ययस्य तत्पक्षादयसम्भवः ॥

तत्रादौ पक्षे तनु कुरु इत्यादावेव स्यात्, सुनु चिनु इत्यादौ तु न स्यात्, तथा
उकारस्य प्रत्ययस्यासंयोगपूर्वत्वादसंयोगपूर्वग्रहणमस्मिन्पक्षे अविशेषणं विज्ञायेत

ततश्च क्षिणु इत्यादौ न स्यात्, क्षिणु हिंसायां तानादिकः अत्र घातो गुणो
न भवतीत्याहुः । तस्मादुकारो विशेषणं तेन तदन्तविधिः यद्येवं तनु कुरु
अत्र न प्राप्नोति इकार एवात्र प्रत्ययो न तदन्तः अत्रापि तदन्तः, कथं, व्यपदे-
शिवद्भावात् । एवं स्थितौ ॥

यद्यसंयोगपूर्वत्वमुकारान्तविशेषणम् ।

आप्नुहीत्यत्र हेर्लुक् स्यात्प्रतिषेधस्तु तदणुहि ॥

तस्माद्विशेषणमिदमुकारस्यैव गृह्यताम् ।

ननु च येन विधिस्तदन्तस्येति उकारस्तदन्तस्य संज्ञा, ततः किं,
 संज्ञिप्रत्यायनपरा संज्ञा तस्या विशेषणम् ।
 व्युक्तमिति चेदत्र समाधिकारमिधीयते ॥
 विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा, सत्यं, तथापि तु ।
 विशेषणत्वस्फुरणात्प्रागेवो तोविशेषणम् ।
 स्यादस्य संयोगपूर्वत्वं पश्चात्तु विशेषणम् ॥
 प्रत्ययस्येति, नैवेह किंचिदस्ति तिरोहितम् ॥

तदिदमुक्तेम्, योयमुकारोऽसंयोगपूर्वस्तन्तात्प्रत्ययादिति । युहि रुहीति
 ननु जुहोतेः परस्य हेर्धित्वविधानादेव धातो परस्य न भविष्यति, सत्यं,
 विशिष्टविषयमेतज्ज्ञाफकं स्यादिति प्रत्ययग्रहणं कृन्दसि चेति च वक्तव्यमिति,
 एतं च कृत्वोत्तरसूत्रेऽन्यतरस्याग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥

लोपश्चास्यान्यतरस्यां ष्वोः । अस्येत्यनेनोकारान्तः प्रत्ययः प्रत्यवमृश्यते
 अस्येत्यनुच्यमाने स्वरिति षष्प्याश्रयणो न ष्वोरेव लोपो विज्ञायेत, एवं चोत्तश्च

प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति पंचमी न बाधिता भवति । लुगितिवर्तमानइत्यादि ।
 यदि हि प्रकृत एव लुक् क्रियेत सर्वस्यैव प्रत्ययस्य स्यात् । लुगादयः सवादिशा इति
 संज्ञाविधाववोचाम, सर्वस्य लोपे कृते सुन्वः सुनुव इति न सिद्ध्यैत् तस्मादनित्यस्य
 लोपार्थं लोपग्रहणं, किं च कुर्वः कुर्म इत्यत्र लुकि सति गुणो न स्यात् न लुमता-
 गंस्येति प्रतिषेधात् लोपे तु सति भवति ॥

नित्यं करोतेः । करोतेरु प्रत्ययान्तस्येति । उतश्च प्रत्ययादनित्यनुवृत्तिरूपेण,

उकारलोपस्येत्यादिना सोपपत्तिं दीर्घप्राप्तिमनूद्य प्रतिषेधं दर्शयति । आर-
म्भसामर्थ्यादेव सिद्धे नित्यग्रहणाविस्पष्टार्थम् ॥

अत उत्सार्वधातुकै । करोतेरु प्रत्ययान्तस्येति । उतश्च प्रत्ययादित्यनु-
वृत्तेर्लभ्यते । सार्वधातुक इति किमिति । सत्यपि सार्वधातु ऋग्रहणे स्यतास्यन्तस्य
प्रसंगः करिष्यावः कर्त्तराविति । स्यतासिभ्यां व्यवधानान्न भविष्यति, कुरुत
इत्यत्रापि तर्ह्युप्रत्ययेन व्यवधानान्न स्यात्, तस्मात्सार्वधातु के परतः करोतेरंगस्य-

त्यथासिम्भात्सार्वधातुके परतो यदंगं तदवयवस्य करोतेरित्याश्रयणियम् स्तं च
 च स्यतास्यन्तस्यापि प्रसंगं इत्युतश्च प्रत्ययादित्यवश्यमतुवत्यम्, उप्रत्ययान्ता-
 त्करोतेः परं कृडित्सार्वधातुकमेवेति प्रश्नः । भूतपूर्वेपीति । कर्हि इति स्थितौ
 उत्त्वं च प्राप्नोति हि लुक्, नित्यत्वाद्धिलुकि कृते कृडितः परस्याभावादुत्त्वं
 न स्यात्प्रत्ययलक्षणं च न लुपतांगस्येति प्रतिषिद्धं तस्माद्भूतपूर्वेपि सार्वधातुके
 यथा स्यादिति सार्वधातुकग्रहणम् । असिद्धो हिलुक् तस्यासिद्धत्वादुत्त्वं भविष्यति,

तस्माद्विस्पष्टार्थं सर्वं सार्वधातुकग्रहणं यथा पुनरस्योत्तरत्राप्युपयोगाभावः तथा
तत्र तत्र वक्ष्यते । इह यद्यपि भाव्यमानोऽप्युकारः सवर्णान् गृह्णाति तथाप्यान्तर्यतो
मात्रिकस्यातो मात्रिक उकार एव भविष्यति नार्थस्तकारेण तत्राह । तपरकण-
मिति । अस्ति हि तस्मिन्नुप्रत्ययमाश्रित्योकारस्य लघूपक्षलक्षणा गुणः स्यात्
स माभूदिति तपरकरणं, तस्य हि प्रयोजनं लक्षणान्तरेणापि दीर्घो माभूत् ॥

असोरल्लोपः । तपरकरणं किम् । आटो माभूत्, वास्ताम् आत्तन्, असिद्ध
आद् एवं तस्माभीयस्यासिद्धत्वमनित्यमिति ज्ञापनार्थं तपरकरणम् । अथात्र सार्वधातु-

काधिकारस्योपयोगो नेत्याह । सनः सार्वधातुक एव, अस्तेरप्यार्द्धधातुके भूमावेन
 भाव्यं, नन्वनुप्रयोगे भूमावो नास्ति ईहामासुः । सत्यं, तत्र द्विर्वचने ह्लादिशेषो
 च कृते येन नाप्राप्तिन्यायेनातो गुणो इति पररूपं दाधित्वा क्त आदेरिति
 दीर्घत्वे कृते परस्याकारस्य सत्यपि लोपे सिद्धमिष्टम् ॥

श्राम्यस्तथोरातः । लुनतइति । लट् आत्मनेपदेष्वनतइति कस्यादादेशः
 लुनतामिति लोटि आभेतः । क्नुनतेति । लङ्, मिक्तइत्यादौ भृञामिदितीत्वम् ॥

यान्ति वान्तीति । ऋति हि षाम्यस्तग्रहणे ऋतो गुणइत्यत्र तपरकरणास्य
यानमित्यादावकृडिति चरितार्थत्वादिह लोप एव स्यादिति भावः । ऋनादिति
उत्तरसूत्रे कृडितीत्यस्य सम्बन्धः स्थित एवेति नायमीत्वस्य विषयः इहाकारे-
णाभ्यस्तविशेषणादाकारान्तस्य लोपो जाग्रतीत्यत्र न भवति तत्र निर्दिश्य-
मानस्यादेशा इति वा ऋन्त्यस्येति वा आकारस्यैव लोप इत्यादिमत्त्वा
व्याख्यातम् । आइत्येतस्याभ्यस्तानां चाकारस्येति । आकारान्तानामिति तु

व्याख्येयम्, अत्रापि आ सार्वधातुक एव सम्भवति, एवमप्यस्तमप्याकारान्तं,
ववतुरित्यादौ भवत्येव लोपः ।

ई हत्यधोः । लुनन्तीति । असति ह्लग्रहणे ईत्वलोपधोः पर्यायः
स्यात्, एकविषयत्वात् । घुसंज्ञैष्वेव वा लोपः स्यात्, अत्रापि पूर्वित सार्व-
धातुकमेव सम्भवति ॥

इदरिद्रस्य । इदमपि सार्वधातुकएवान्यत्र लोपविधानात् । सिद्धश्चेति ।

यथा प्रत्ययविधौ प्रत्ययविधानकालएव सिद्धो भवति तथा लोपः कर्तव्यः आर्द्ध-
 धातुकइति विषयसप्तम्याश्रयणीयेति भावः । आकारान्तलङाणइति । आर्द्धधातु-
 कइति परसप्तम्यां तस्योपत्तिं प्रतीच्य लोपः कर्तव्यः ततश्च श्याद्यथेत्याकारान्त-
 लङाणो णप्रत्ययः स्यात्, तत्र कृते ऽनेन लोपश्च प्राप्नोति युक्च, तत्र लोपस्य
 शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यत्वं, युक्स्तु लोपे कृते ऽप्राप्तिः ततश्च उभयोरप्यनि-
 न्ययोः परत्वाद्युक्, स्यात्, क्वापि लोपः स्यादेवमपि क्करिद्र इत्यत्राक्कावशका-

वित्येष स्वरौ न स्यात्, ईषदरिद्रमित्यत्र चातो युजिति युच् स्यात् । दरि-
 द्राय कइति । एवुलि, युक् । दरिद्राणा इति । ल्युट् । दिदरिद्रासतीति । तनि-
 पतिदरिद्राणामुपसंख्यानमिति व्यवस्थितविभाषा, तेन लोपपक्षो हट्, अन्यत्रेडभावः
 अद्यतन्यामिति । लुङ् एषा पूर्वार्च्यसंज्ञा । अदरिद्रासीदिति । यमरमननातां
 सक्रवैति, एकाच इति तत्रानुवर्त्तैहत्येकीयं मतं चिणि अदरिद्रिअदरिद्रायि, णा-
 लिददरिद्रौ । शान्दसं द्रस्वत्वमिति । अन्यथा आतो घातोरिति लोपे दरिद्र

इति निर्देशः स्यात् ।

भियोन्यतरस्याम् । ह्लादौ कृडिति सार्वधातुकइति । नैतेषामत्रोपयोगः
 तथा च प्रत्युदाहरणं न प्रदर्शितम् । तथाहि । अजादावप्यस्तु विभ्यतीति, एरनेकाच
 इति द्वस्वस्यापि यण् भविष्यति, न चैत्वविधेर्वैयर्थ्यं ह्लादौ चरितार्थत्वात्
 तथा बिभेतीति अकृडित्यपि भवतु गुणो भविष्यति इत्वविधिश्च कृडिति
 चरितार्थः । तथाम्यस्तस्येत्यनुवृत्तेर्भीतिहत्यादावार्द्धधातुके न भविष्यति, क्वसावपि तत्ति

प्राप्नोति, कान्दसः क्वसुः दृष्टानुविधिश्चन्दसि ॥

जहातेश्च । अत्रापि न सार्वधातुकहृत्यस्योपयोगः, अत एवास्य प्रत्युदाहर-
णं न प्रदर्शितम्, अप्यस्तस्येत्यनुवृत्तेरार्द्धधातुके न भविष्यति, लिङ्गादिः ॥

आ च हौ । सार्वधातुकमेव हि ।

लोपो यि । अप्यस्तस्येत्यनुवृत्तेर्यकि न भविष्यति, यङ्यपि यकारेण सह
द्विर्वचनान्न जहातिरप्यस्तम् ॥

ध्वसोरेद्वावप्यासलोपश्च । देहिधेहीति । दाङ्धाञो रूपे, दोदाण्धेटां
 तु विकरणेन हि व्यवहितः देडात्मनेपदी । शिदयमिति । न सूत्रे श्रूयमाण-
 शकारो विभक्तिसकारस्य श्रुत्वेनागतः किं तर्हि औत्पत्तिको लोपशब्दसम्बन्धी
 विभक्तौस्तु ह्रस्व्यादिलोप इति भावः । संज्ञाशब्दे च कृतोनुबन्धः संज्ञिनः कार्यं
 सम्पादयति, यथा डमुटष्टित्तम् । एतच्च नानर्थक्येऽलोन्त्यविधिरित्यत्राश्रित्योक्तम् ।
 अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि । एकशब्दोऽसहायवचनो न संख्यावचनो

ध्वसोरेडावप्यासलोपश्च । देहिधेहीति । दाङ्गाञो रूपे, दोदाण्घटां
 तु विकरणेन हि व्यञ्जितः देडात्पनेपदी । शिदयमिति । न सूत्रे श्रूयमाण-
 शकारो विभक्तिसकारस्य श्रुत्वेनागतः किं तर्हि औत्पत्तिको लोपशब्दसम्बन्धी
 विभक्तेस्तु ह्रस्व्यादिलोप इति भावः । संज्ञाशब्दे च कृतोनुबन्धः संज्ञितः कार्यं
 सम्पादयति, यथा डमुटष्टित्तम् । एतच्च नानर्थकं ऽलोन्त्यविधिरित्यत्राश्रित्योक्तम् ।
 अत एकहल्मध्ये ऽनादेशादेर्लिटि । एकशब्दो ऽसहायवचनो न संख्यावचनो

मध्याभावात्, द्विवचनान्तस्य च समासः द्वयोरेव मध्यसम्भवात्, अत्र लिटीति यदि
विधीयमानयोरेत्वाभ्यासलोपयो निमित्तनिर्देशः स्यात्, आदेशो न विशेषितः
स्यात्, ततश्च नैमत्तुः, नैमुः सेहे, सेहाते, सेहिरे, अत्रापि प्रतिषेधः स्यात्, नत्वसत्त्वयोः
कृतयोरंगस्यादेशादित्वा, तस्माद्गुणभूतस्याप्यादेशस्यायं निमित्तनिर्देश इति
दर्शयति । लिटि परत इति । लिटिपरत्रावस्थिते य आदेशो विधीयते स
आदिर्यस्यांगस्य नास्तीत्यर्थः । चक्षुरतुरिति । अमुकमिदमादेशादित्वात्,

क्वचित्तु ततस्तु रिति पठ्यते, तदप्ययुक्तं, संयोगान्तत्वेन लिटः कित्वाभावात्
 तस्मात्तत्सरतुः तत्सरु विति प्रत्युदाहरणं, त्सर ह्रस्वमातो । चकणतुरिति ।
 कणातिः शब्दार्थधातुवर्गे भूवादौ पठ्यते । जणतुरिति । गण संख्याने चुरादि-
 त्वात्तत्र णिच् प्राप्नोति, यदि नेष्यते अनित्यस्यन्ताश्चुरादयः एतच्चधुषि-
 रविशब्दन इत्यत्र वक्ष्यते । यद्यपि कुहोश्चुरिति चुत्वं लिट्याहत्य न विहितम्,
 अभ्यासनिमित्ते तु प्रत्यये विधानाल्लिखितमपि भवति, सर्वथा लिट्युत्पन्ने

पश्चाद्भवति । औमित्ये नत्वसत्त्वे इति । ततश्च प्रागेव लिङुत्पत्तेस्ताभ्यां भवि-
 तव्यं तेन तदाद्यङ्गे लिट्य आदेशस्तदादि न भवति, यदि लिटा आदेशो विशेय्यते
 एतवमलिट्यपि प्राप्नोति, पक्वः पक्ववानिति, नैष दोषः । ककारः समुच्चये,
 नान्वाच्ये तेन यत्राभ्यासलोपस्तत्रैवत्वम्, इह तर्हि स्यात् पिपठिषति, कृडितीति
 वक्तुं, एवमपि पापठ्यते, अत्रापि प्राप्नोति, नैष दोषः । इह लभ्यासकार्येण
 द्वस्वह्लादिशेषावुत्सर्गो, तयोरन्येऽपवादस्तेत्रेह दीर्घोक्ति इति दीर्घत्वं च

प्राप्नोति जैन लोपश्च, तत्र दीर्घं स्यावकाशो बाभाष्यते, अस्य विधेरवकाशः
 पैचतुःपैतुः पापच्यतइत्यत्रोभयप्रसंगे अपवादविप्रतिषेधादीर्घत्वेनायमभ्यासलोपो
 बाध्यते, तत्संनियोगशिष्टत्वादेत्वमपि न भविष्यति, अभ्यासविकारेषु उम्समा-
 वेशो यत्र सर्वेषां प्रवृत्तिस्तत्र इह तु यद्यपि दीर्घत्वे कृतेपि एत्वाभ्यासलोप्योः
 प्रसंगस्तयोस्तु कृतयोर्न दीर्घस्य प्रसंग इति न सर्वेषां प्रवृत्तिः । ननु च वभणतु-
 र्बभणुरित्यादावभ्यासजश्चत्वर्योरसिद्धत्वादनादेशादित्वात् इत्वाभ्यासलो-

अप्यां भाव्यं, विप्रतिषेधस्य तु जहसतुर्जहसुरित्यादौ यत्र कुहोश्चुरिति चुत्वं
 क्रियते सोवकाशः स्यादत आह । इहेति । अत्रैव ज्ञापकमाह । तथा चेति । रूपा-
 भेदेत्त्विति । यत्रादेशस्य स्थानिना सहरूपभेदो नास्ति तत्रेत्यर्थः । शसिद्वयोरिति
 अप्यासे चर्वेति सर्वत्र जश्चरोः प्राप्तयोरन्तरतमपरिभाषाव्यापारलब्धमिदं वक्ष्यते
 प्रकृतिचरां प्रकृतिचरः प्रकृतिजशां प्रकृतिजश इति, तेन शशेः शकारस्य शकारो ददे-
 दकारस्य दकार इति, तावप्यादेशादी भवतः यदि चाभिन्नरूपोप्यादेश इहाश्रीयेत

तत आदेशादित्वादेव प्रतिषेधे सिद्धे न शब्दवदादिगुणा नास्मिति शसिद्वयोः
 प्रतिषेधोनर्थकः स्यात् कृतस्तु ज्ञापयति, रूपावेदे य आदेशः स इह नाश्रीयति
 यदि पुनराश्रीयेत किं स्यादित्यत आह । अन्यथेति । प्रकृतिर्जज्ञः प्रकृतिश्चच्चा-
 दिर्येषां तेषां न स्यात्, वचनं तु रेणुरित्यादौ चरितार्थम् । अहं पपवेति ।
 उत्तमे णालि णित्वाभावपक्षे रूपं, णित्वपक्षे तु परत्वाद्दृढौ कृतायां तपर-
 करणादकाराभावादेवाप्रसंगः । हेतुरिति । अन्थिग्रन्थोत्थादिना लिटः कित्त्वे

सति न लोपः । नशिमन्योरलिदयेत्वमिति । अलिटीति पादपूरणार्थोऽनुवादः
श्लोकोक्तं भाष्ये पठितः ।

नशिमन्योरलिदयेत्वं ह्रस्वस्यमिपचोरपि ।

अशन्मेनकेत्येतद्व्येमानं लिङि पेचिरन् ॥

इति । अशन्निति, फोन्तादेशः अशन्नस्येषः अशमिति तु प्रायेण
पाठः तत्र मिपोऽम्भावः । क्षिप्कादिष्विति । क्षिप्कादिषु हि इत्वप्रतिषेधो

वदन्तै, एतच्च न यागयोरित्यत्राशिषि चोपसंख्यानमित्यनाश्रित्योक्तं, कृन्द-
 रीतिवचनान्मेननैति नाजगतां न प्राप्नोति, यदीष्यते पृषोदरादिषु
 द्रष्टव्यः । लुगं क्रियतइति । कान्दसत्वात्, बहुलं कृन्दसीति वा शपो लुप्त-
 त्वात् । पेचिरन्निति । पवेरन्निति प्राप्ते, कश्चित्पठ्यते यज्विष्योश्च,
 आयेजे आवेपे, यजेवपेश्च लङि इति कृन्दस्यपि दृश्यतइत्यनजादेरप्याडिति,
 अपर आह । लिटि तस्य एशादेशः सम्प्रसारणपूर्वत्वे वा, कृन्दसीत्यनुवृत्त्येणा-

देशः एत्वाभ्यासलोपो, उदात्तता तिङेत्याहः समास इति, तथा चावगृह्णा
न्ति यच्चवयोश्च मन्त्रायजे पिता, आयेजहत्या येजे इति ॥

थलि च सेटि । पेचिरेति । क्रादिनियमात्प्राप्तस्पेट उपदेशेत्त्वत इति
प्रतिषेधे प्राप्ते कृतो भारद्वाजस्येति नियमात्पज्ञो हट् । पाकथेति । अन्येषां
प्रतिषेधः शूलग्रहणमनर्थकं, पेचिवेत्यादावन्यत्र सेटि कित्वात्पूर्वेण भवितव्यमेवा
आह । शूलग्रहणं विस्पष्टार्थमिति । किमत्र विस्पष्टनीयं तद्वर्त्तयति । अङ्गिदर्थ

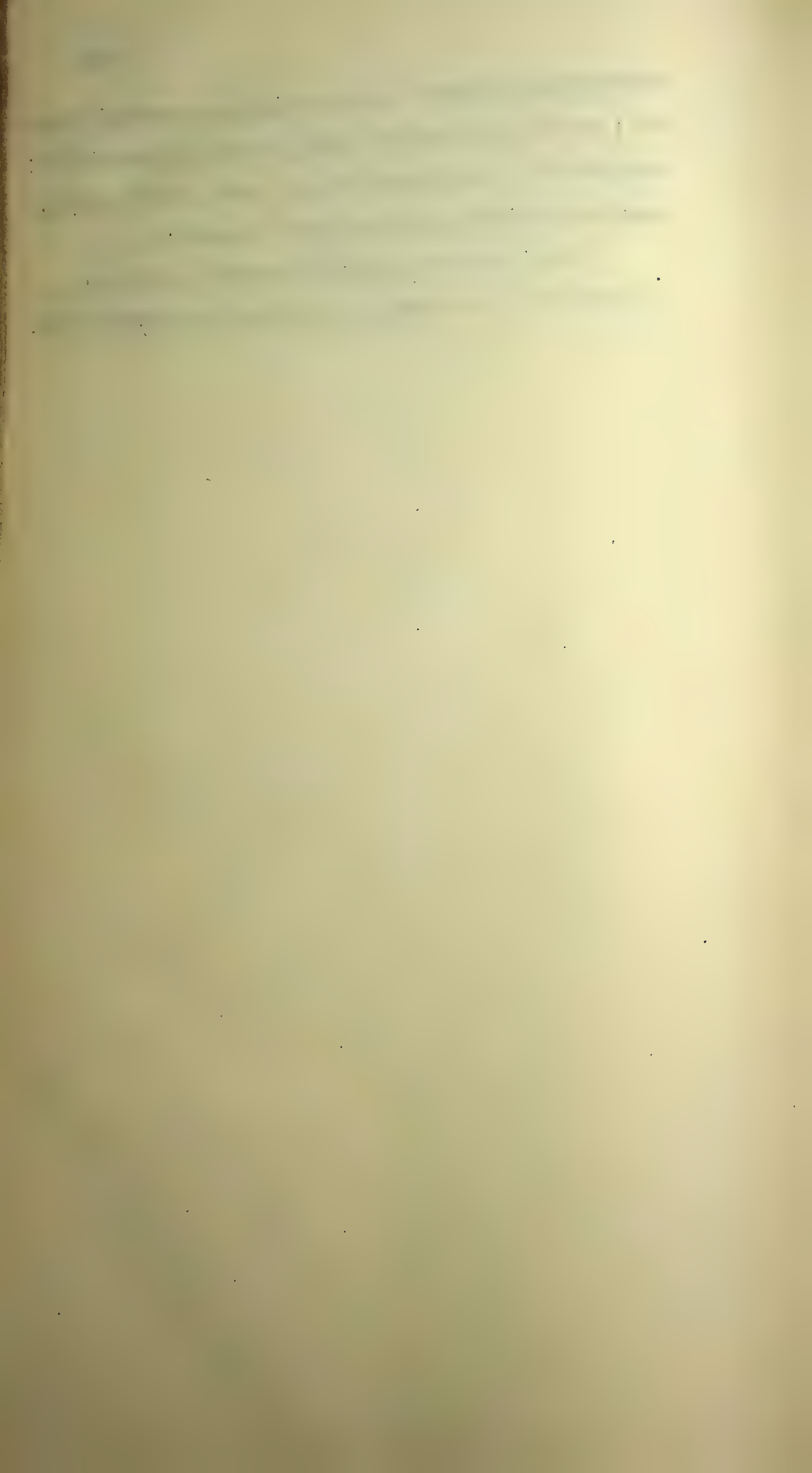
मित्यादि । वारम्भसामर्थ्यादेवायं निश्चयः स्याद्यत्र पूर्वेण न सिद्ध्यति
तदर्थमिति बह्वश्च विशेषाः प्रकृताः अत एकस्मिन्मध्यहृत्यादयः तत्रा सति
यत्ग्रहणी सन्देहः स्यात् किमनकारार्थं वचनं ददिविव, ररादिव इति अत्राने-
कहल्मध्यार्थं तत्सरिवेति, अत्रादेशार्थं बमणिवेति, उतालिङ्गर्थं पठित इति उताकु-
ल्लिङ्गर्थमिति, तत्रात इत्यादयो विशेषा अनुवर्तन्ते किञ्चितीत्येतत्तु निवर्ततइति
व्याख्यानमन्तरेण दुज्ञानं, तस्माद्विस्पष्टार्थं यत्ग्रहणं कृतम् ॥

तु फलमजत्रपश्च । फल निष्पत्तौ, ङि फला विशरणे, द्वयोरपि
ग्रहणम् । गुणार्थमिति । न शब्ददवादिगुणानामिति प्रतिषेधं बाधि-
तुमित्यर्थः । श्रेयतुरिति । पूर्ववत्किञ्चनलोपी ॥

राघो हिसायां । अकार्यत्वाद्वातूनां राघो हिसायां वृत्तिः ननु च
नात्रापूर्वमवर्णग्रहणमस्ति, प्रकृतश्च मात्रिकस्तपरकरणात्, तत्कथमवर्णस्थानरत्नं
भवतीत्युक्तमत आह । अत इत्येतदिति । अत इति तावत्स्वरितत्वादुपलिष्ठते

तत्परत्त्वकृतस्य कालविशेषस्य नात्रात्मकस्यासंभवात्तन्मात्रस्यावर्णमात्रं प्रतिपादय-
ति । अथ वेति । पूर्वत्र त्वत् इति विरोध्युपादानादात् इत्यस्यानभिसंबन्धः
एकहल्मध्ये वेति । अत्र एकहलमध्ये इत्येव, क्त वातइति च द्वयमपि नानुवृत्तम्,
एकहल्मध्येइत्यनुवृत्त्येतच्छब्दाध्याहारेण स्थानी लभ्यतइत्यर्थः ॥

फणां च सप्तानाम् । बहुवचननिर्देशादादयर्थो गम्यतइत्याह ।
फणादीनामिति । फणा गतो, राज्ञ दीप्तो, दुष्प्राशु दुष्प्राशु दुष्प्राशु दीप्तो,

सप्त
स्यमु स्वन ध्वन शब्दै, अन्त्यवर्ज फणादयः । अत्र राजप्रभृतीनामप्येत्वमवर्णस्य
भवति, उक्तोत्र न्यायो राधोहिंसायामित्यत्र ॥

न शसददवादिगुणानाम् । अत्र वस्तुतो यो गुणसंज्ञकोकारस्तत्रैव
यदि प्रतिषेधस्तर्हि विधिप्रतिषेधयोरेकविषयत्वाद्विकल्पः स्यात्, ततश्च
वा जृम्भुक्तामिति यद्वाग्रहणं तदेवादितः पाठ्यं स्यात् तस्माद्गुणाग्रहणेन
तच्छब्दरूपितस्य तद्भावितस्य ग्रहणमित्याह । गुण इत्येवमभिनिर्वृतस्य

वैति । तस्य संबन्धी योऽकार इत्यर्थः । संबन्धित्वमपि तस्य तत्स्थानिकत्वा-
 तदवयवत्वाच्च यथायोगं वेदितव्यम् । शशसतुरिति । शसु हिंसायां, दद दाने,
 क्तुदातेत्, टुवम् उद्दिगरणो विशशरतुरिति । शृ हिंसायाम्, ऋच्छत्यतामिति
 गुणः यदुक्तं गुणवत्येवमभिनिर्वृतस्येति तदुदाहरणं दर्शयति । गुणशब्दामि-
 निर्वृतस्येति । उरण् रपर इत्यत्र सिद्धं तु प्रसंगे रपरत्वादिति वचनाद्गुणो
 भवन्नेव रेफशिरस्कोऽभिनिर्वर्तते, एवमभिनिर्वृतस्यार् शब्दस्यावयवोकारः,

लुलविधेत्यत्र तु अपि निर्वृत्तस्योकारस्य स्थाने ऽवादेशस्तदवयवोकारः क्वचित्पठ्यते
 गुणशब्देनात्र शसादीनां ग्रहणासामर्थ्यात्तदुभावितस्यग्रहणमित्य कारमात्रस्य
 हि ग्रहणो शशिद्वयोर्वकारादीनां च ग्रहणामनर्थकं स्यादिति किल तस्यार्थः ।

अर्वाणास्त्रसावनञ्ज ककार उगित्कायार्थः तेन सर्वनामस्थाने तुम् भवति ।
 स च नञ् उत्तरो न भवतीति । वेदित्यनुषंगः अर्वातीति उगित्वान्नान्तत्वाद्वा-
 ङीप् । आर्वतमिति । तद्धितेपि भवति, अस्माविति प्रसज्यप्रतिषेधो न पर्युदासस्तेन

नञिवयुक्त्यायाभावादिभक्तौरेव ग्रहणं न भवति, तथा च सुश्चेत्परो न भवती-
ति प्रथमैकवचनस्य चात्र ग्रहणं न सप्तमीवहुवचनस्य, व्याख्यानात् ॥

मघवा बहुलम् । नघवेति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । मघोन इति । श्वयुवमघोना
मिति संप्रसारणं पूर्वत्वमाद्गुणः । ननु च मघवस्यास्तीति मघवान्, मघमिति
घननाम्, कृन्दसीवनिपौ वक्तव्याविति वनिप्, संप्रसारणे कृते पूर्वस्य मसंज्ञायां
यस्येति लोपप्रसंगः व्यात्रयत्वादसिद्धत्वमपि नाशङ्कनीयं, ससि संप्रसारणे यस्येति

लोपः य एत्वं तर्कित्यदेतेदेवमव्युत्पन्नं भविष्यति, तथा चैतस्य भाषायां प्रयोग
उपपद्यते, यथा तु भाष्यं तथा न केवलमस्यैव अर्णोपि भाषायामसाधुः
प्रयोगः । आह हि ।

अर्णस्तु मघोनश्च न शिष्यं कान्दसं हि तत् ।

मनुष्योर्विधानाच्च कन्दस्युभयदर्शनात् ॥

ऋषातोर्विनिधि गुणो च कृते अर्णिति त्वं, तस्माद्विधि मनुषि

अन्तावित्यादि सिद्धं भवति, वनिष्पर्वणामित्यादि, मघशब्दादपि प्रत्ययद्वये
 सिद्धं भवति, नार्थः सूत्रद्वयेनेत्यर्थः । मघोन इत्यादौ तु यस्येतिलोपाभावश्चा-
 न्दसत्त्वादेव । पापवनमिति । अन्तिमिति प्रकृतिभावः ॥

पादः पत् । पादिति । पादशब्दोत्पत्ताकारो गृह्यतइति । पादयतेः
 क्तिन्तस्याप्यत्र ग्रहणमिति येन विधिस्तदन्तस्येत्यत्र भाष्यकारेणोक्तं,
 तस्मादपिशब्दाध्याहारेणायं ग्रन्थोयाज्यः तुप्ताकारः पादशब्दोपि गृह्यते,

पादयतिः क्विबन्तोपि क्वाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति वक्तव्या तदन्त-
स्यांगस्येत्यत्रापि तस्य चांगस्येति द्रष्टव्यं तदन्ते तु वक्तव्यमस्तीति तस्यैव
प्राधान्येनोपन्यासस्तदर्थयति । स चेति । यद्यपि पाच्छब्देन तदन्तः समुदायः
प्रत्याप्यते तथापि विशेषणत्वेन यो निर्दिश्यते तत्रापि यतः षष्ठी
श्रूयते तस्यैवादेशः न प्रतीयमानस्य समुदायस्येत्यर्थः । द्विपद इति । द्वौ
पादावस्येति बहुव्रीहिः, संख्यासु पूर्वस्येत्यन्तलोपः । द्विपदिकामिति । पादशतस्य

संख्यादेरिति वुन् लोपश्च, व्याघ्रपाच्छब्दो गगर्दिः ॥

वसोः संप्रसारणम् । पैबुषइति । पवेः क्वसुः, एत्वाप्यासलापी,
कथं पुनर्ह्यनुबन्धकस्य क्वसोग्रहणमित्याह । वसुग्रहणमिति । एतच्च शत्रादेशस्य
वसोरुकारानुबन्धकरणात्लभ्यते, तस्य हेतुदेव प्रयोजनमिह सामान्यग्रहणं यथा
स्यादिति, उगित्कार्यस्य स्थानिवद्भावेनैव सिद्धत्वात् ॥

वाह ऊह । वाह इति । वहेर्ष्विप्रत्ययान्तस्य ग्रहणं, श्विश्च सोप-

पदाद्विहित इति सामर्थ्यादित्र तदन्तविधिरित्याह । वाह इत्येवमन्तस्येति
 संप्रसारणं भवतीति । संप्रसारणाग्रहणानुवृत्तिं दर्शयति । तेन वकारस्य स्थाने
 भवति, अन्यथान्त्यस्य स्यात्, उदाहरणेषु कन्दसि सहः, वहश्चेति शिवः ।
 तथेत्यादि । वाह इत्येतावता प्रकृतं संप्रसारणमेव विधेयमिति प्रश्नः ।
 का रूपसिद्धिरित्याह । संप्रसारणे कृतइति । गुणे चेति । कृतइत्यनुक्तं ।
 शिवप्रत्ययमेव प्रत्ययलक्षणो न गुणः । नन्वेवं शालीन्वहतीत्यादावनकारान्त-

उपपदे शाल्यूह इति न सिध्यति तत्राह । अकारान्ते चेति । चकारादकारान्त-
 उपसर्गेपीति द्रष्टव्यं, तेन प्रोह इत्यादावेडि पररूपसंग इति न बोधनीयम् ।
 ज्ञापनार्थमिति । कथमेतज्ज्ञापकमित्याह । तस्यां हि सत्यामिति । बहिरंगस्य
 बहिरंगत्वं वहिर्भूताजादिप्रत्ययापेक्षात्वात्, अन्तर्भूताण्यपेक्षात्वाद्गुणान्तरंगः
 श्वयुवमघोनामतद्विते । शौवमिति । नस्तद्वितइति टिलोपः । यौवन-
 मिति । यूनो भावइति हायनान्त्युवादिभ्योण्, अन्वितिप्रकृतिभावः मधवा

देवतास्य माधवनः प्रातिपदिकग्रहणो लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणाद्युवतिशब्द-
 स्यापि संप्रसारणाप्रसंगस्तथा मधवत इत्यादौ मधवा बहुल मिति त्रिदेशे कृते
 एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्रसंगइत्याह । स्वादीनामित्यादि । कथमेतत्सम्यतइत्याह
 ह । एतदर्थमिति । अत इत्युभयोः शेष इति । न त्वनन्तरस्यैव, यौगविभाग-
 सामर्थ्यात्, न चैवमपि मधवतेत्यादावेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्रसंगः, सामान्या-
 तिदेशे विशेषानतिदेशात् ॥

अल्लोपोनः । अदिति पृथक् पदं लुप्तविभक्तिकं, तेनातो घातोरित्यादौ
केवलस्य लोपशब्दस्य संबन्धः । राजकीयमिति । गतीं चरपदाच्छ इत्यधिकारे
राज्ञः क चेति क्कः ककारश्चान्तादेशः अत्रैकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्रसंगः ॥

षापूर्वहन्पुतराज्ञामणि । किमिदं नियमार्थमाहो स्वद्विध्यर्थ, कथं चेदं
नियमार्थं कथं वा विध्यर्थ, यद्यन्निति प्रकृतिभावोन्न्तरस्यैवटिलोपस्य तदा-
ल्लोपस्य प्रकृतिभावेनानिवर्तितत्वात्पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थम्, अथाविशेषणा-

लोपटिलोपयोर्द्वयोरपि प्रकृतिभावस्ततो विध्यर्थम्, तत्रापि नियमपक्षो यदि
 तावदेवं नियमः षपूर्वादीनामर्थेवेति तत इह न स्यात् तादास्यः, सामनादौ
 तु प्रसंगः। अथाप्येवं नियमः षपूर्वादीनामेवाणिति, भवेत्, इह न स्यात्
 सामनो वैमनः, तादास्यइत्यत्र तु प्रसंगः अथाप्युभयनियमः स्यात् षपूर्वादीना-
 मेवाणि, षपूर्वादीनामर्थेवेति, स्वमपि सामनो वैमनस्तादास्य इति सिद्धं
 सामसु साधुः सामन्योत्र प्राप्नोति, तस्मादुभयोः प्रकृतिभाव इत्याश्रित्य

विध्यर्थमिदमित्याह । तस्याकारस्य लापो भवतीति । तादृशहति । इदमर्थेण
अपत्ये तु कारिलक्षणो स्यो भवति । उभावपि न भवत इति । टिलोपमात्र-
व्यावृत्तिर्निर्बोकेनापि सिध्यति, तत्प्रकृत्येतिवचनान्निवृत्तिरुभयोरपि ॥

विमाणा दिश्योः । ज्ञः शी, वीड आपः नपुंसकाच्चेति योयं
शीशब्दस्तस्येह गृहणं न जम्शमोः शिरित्यस्य द्रस्वान्तस्य, तत्र संज्ञाया
अभावात् ॥

न संयोगाद्वन्तात् । स्यादकारमकाराभ्यां संयोगस्य विशेषणात्
तदन्तविधिरत्रेति विस्पष्टार्थमन्त ग्रहणम् ॥

अवः । अव इत्ययमवतिर्लुप्तनकारो गृह्यत इति । प्रत्याहारग्रहणं
तु न भवति, यदि स्यादजन्तस्याङस्य लोपो भवतीत्यर्थः स्यात्तश्चातो वातो-
रित्येतदनर्थकं स्यात्, यच्च इयुप्रागवागुदक्प्रतीचो यदिति निर्दिशति, यच्च
वावित्याह, ततो ज्ञायते अन्तेरेवात्र ग्रहणमिति, एतेन पचादयचोऽप्यग्रहणम् ॥

आतो घातोः । एवमादि सिद्धं भवतीति । सूत्राद्वहिरस्मदादिप्रयोगे-
पीति भावः । सूत्रे तु सौत्रो निर्देश इत्येव सिद्धम् ॥

मन्त्रेष्वङ्ग्यादेरात्मनः । आडिति पूर्वाचार्यप्रक्रियया तृतीयैकवचनस्य
ग्रहणम् । आडोन्यत्रापि दृश्यतइति । तस्मादाडीति न वक्तव्यमित्यर्थः ।
आत इत्यनुवृत्तेरादेरित्यपि शक्यमकर्तुम् । त्वन्येति । सप्तम्यैकवचनस्य याशब्द
आदेशः ॥

The first of these is the fact that the
the second is the fact that the
the third is the fact that the
the fourth is the fact that the
the fifth is the fact that the

तिविंशतेर्हिति । तिग्रहणं किम् । अन्त्यस्य माभूत्, सिदोन्त्यस्य लोप
उत्तरसूत्रेण, सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः स्यात् ङित्येव यथा स्यादन्यत्र
यस्येति लोपो माभूदिति । अथापि विधिनियमसंभवे विधेरेव ज्यायस्त्वम्, स्व-
मप्यारम्भसामर्थ्यादलोन्त्यस्येत्येतस्मिन् बाधिते समुदायस्येव षष्ठीनिर्दिष्टस्य
लोपसंगो न त्वसंशब्दितस्य तिशब्दस्य लोपः सिध्यति, तिग्रहणो तु सति
तस्मात्सामर्थ्यादलोन्त्यस्येत्यस्यानुपस्थानात्सर्वस्यतिशब्दस्य भवति, विंशं

तिविंशतेर्द्वितीति । तिग्रहणं किम् । वन्त्यस्य माभूत्, सिदोन्त्यस्य लोप
उत्तरसूत्रेण, सिद्धे मत्प्यारम्भो नियमार्थः स्यात् द्वित्येव यथा स्यादन्यत्र
यस्येति लोपो माभूदिति । कथापि विधिनियमसंभवे विधेरेव ज्यायस्त्वम्, एव-
मप्यारम्भसामर्थ्यादलोन्त्यस्येत्येतस्मिन् बाधिते समुदायस्येव षष्ठीनिर्दिष्टस्य
लोपसंगो न त्वसंशब्दितस्य तिशब्दस्य लोपः सिध्यति, तिग्रहणो तु सति
तस्मात्सामर्थ्यादलोन्त्यस्येत्यस्यानुपस्थानात्सर्वस्य तिशब्दस्य भवति, विंशं

विंशतमित्यादौ तिलोपे कृते क्तो गुणो पररूपत्वं, यस्येतिलोपस्तु न भवति,
तिलोपस्यासिद्धत्वात् ॥

टैः । ङित्यमस्यापीति । अणार्थस्तु ङकारो न भवति, इमस्तुपि
तावदेशे तन्नाम्नीति वक्तै, न च ङकारवता प्रत्ययेन तन्नामा गम्यते देशः
ङेपि प्राबृद्धशरत्कालदिवां जहति निर्दिष्टत्वान्न अणार्थो ङकारः ।
मन्दुरज इति । इयापोः संज्ञाहन्वसोर्वहुलमिति इत्यदः ॥

नस्तद्विज्ञे । तेषामिति । अन्निति प्रकृतिमात्रः प्राप्त इत्यनुषंगः ।
 पीठेन सर्पतीति पीठसर्पी, कलापिशब्दात्प्रोक्तार्थे कलापिनोण्, हृन्दो ब्राह्मणा-
 नि च तद्विषयाणि, तदधीतइत्यण्, प्रोक्ताल्लुक्, कालापाः एवं कोशुमाः किं
 पुनः कारणमुपचार आश्रीयते, न पुनर्मुख्यार्थवृत्तिभ्यां तेन प्रोक्तमित्याद्यर्थे ऽ
 ण् क्रियतइत्यत आह । शेषिकेष्विति । केचित्तितल्लिशब्दं पठन्ति तिलानां तलं
 तितलं, पृषोदरादिः तदस्यास्तीति तितली । एवं लांगला इति । उपचारादि

सर्वमतिदिशति उत्तरेषु त्रिष्विदमर्थेण, एवमाश्मनइत्यत्रापि चार्म इत्यत्र विकारे
 चार्मण इत्यत्रेदमर्थे, विकारेपि कोशादन्यत्र शौव इति । तस्येदमित्यण्,
 अत्र परत्वाद्विप्राप्तौ द्वारादित्वात्प्रतिषेधे ऐजागमे च कृते टिलोपः ।
 शौवनोन्यइति । विकारावयवयोस्तु प्राणित्वादिति प्रकृतिभावाभावाच्चाव
 इत्येव भवति । के पुनरिति । प्रातिपदिकगणे पाठाभावात्प्रश्नः आदिशब्दस्य
 प्रकारवचनत्वादाकृतिगणायमित्युत्तरम् । सायन्प्रातिकमिति । यथाकथञ्चित्काल-

वृत्तेरपि भवतीत्युक्तत्वात्कालसमुदायेऽपि ठ् एव भवति, येषां च विरोधः
 शाश्वतिक इति निर्देशादिसुसुक्ता न्तात्क इति कादेशाभावः । शाश्वतमिति
 भाष्यकारवचनादण् प्रत्ययः ॥

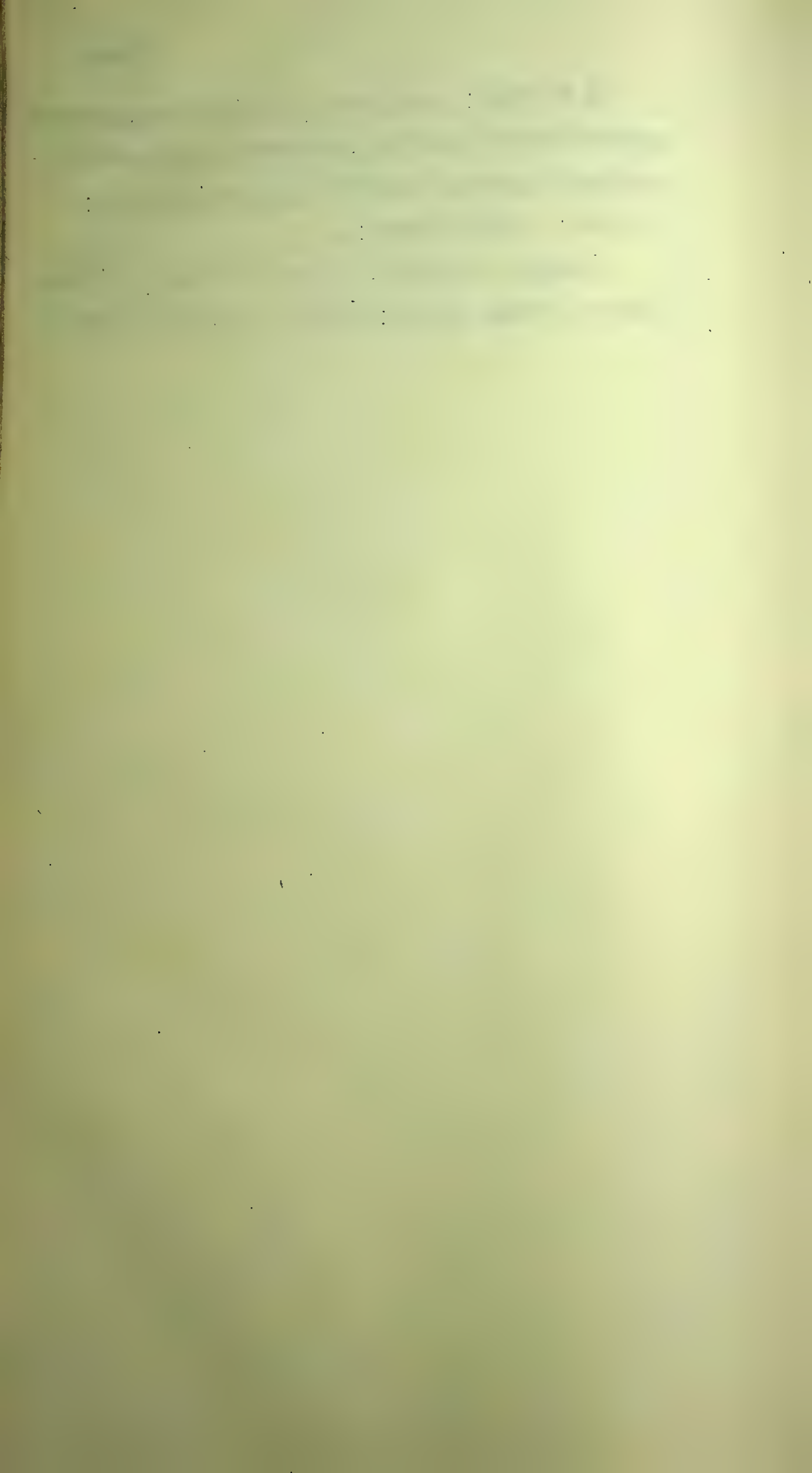
अष्टसोरेव । द्वयह इति । न संख्यादेः समाहारइति अष्टादेशस्य
 प्रतिषेधः । द्वयहीनइति । तद्वितार्थे द्विगुः समायाः खः, द्विगोर्वा, रात्र्यहः
 सम्बत्सराच्चेति खः । आह्निकमिति । आहीर्यष्ठक् । एवकारकरणं वित्पष्टार्थ-

मिति । विपरीतनियमनिरासार्थं तु न भवतीत्याह । अहं एवेति । विपरीते
हि नियमे अत्यस्य वै टिलोपाप्रसंगादात्माध्वानो वहति प्रकृतिभावविधानमनर्थकं
स्यादिति भावः ।

ओगुणः । बाप्रव्यादो गोत्रे यस्, शंखव्यादो प्राकृच्छीतीय उगवादिभ्यो
यत्, ओपगवादावपत्येण् । संज्ञापूर्वको विधिरित्यादि । भाष्येतु कमपि
प्रयोगबाहुल्यादुक्तम् । तद्विदित्येव, वोतो गुणवचनात् पट्वी ॥

इह लोपोक्तत्वाः । मद्रबाहुशब्दाद्वाह्वन्तात्संज्ञायाभित्यूह, कद्रुशब्दादपि
 कद्रुकमएडत्वोश्चन्दसि संज्ञायाभित्यूह, ताभ्यामपत्ये स्त्रीभ्यो ङ्क्, अन्यत्र
 चतुष्पाद्भ्यो ङ्क्, कमएडतुपद अङ्गदधीतेति बह्वृच् ब्राह्मणं, सृगालो जम्बुः
 शिवा जम्बुः । जम्बुरेव जम्बजम्बुकः ॥

यस्येति च । इश्च अश्च यं, समाहारद्वन्द्वे ध्यन्तादजाद्यदन्तं विप्रति-
 षेधेनेति अशब्दस्य पूर्वनिपातः सौत्रत्वान्न भवति, यशब्दस्य तु ग्रहणं न

भवतिलिङात्, यदयं गर्गिष्वस्य यञि कुमारशब्दस्य तु डीपि लोपं निर्दिशति,
 लौतो गार्ग्यस्य, कुमायां वयसीति, अत एव निर्देशादकारे तावद्ब्रह्मस्वस्य
 ग्रहणां तत्साहचर्यादिकारेपि, कार्यं तु दीर्घस्यापि भवति, सवर्णग्रहणात् ।
 दाज्ञमिति । इतो मनुष्यजातेरिति डीष्, सखिशब्दादपि सख्यशिश्वीति
 माषायामिति, सर्वत्र सर्वणादीर्घत्वेन रूपं सिध्यति किं लोपेन तत्राह ।
 सवर्णादीर्घत्वे हीति । अतिसखेरिति । अतिक्रान्तः सखीमिति तत्पुरुषं

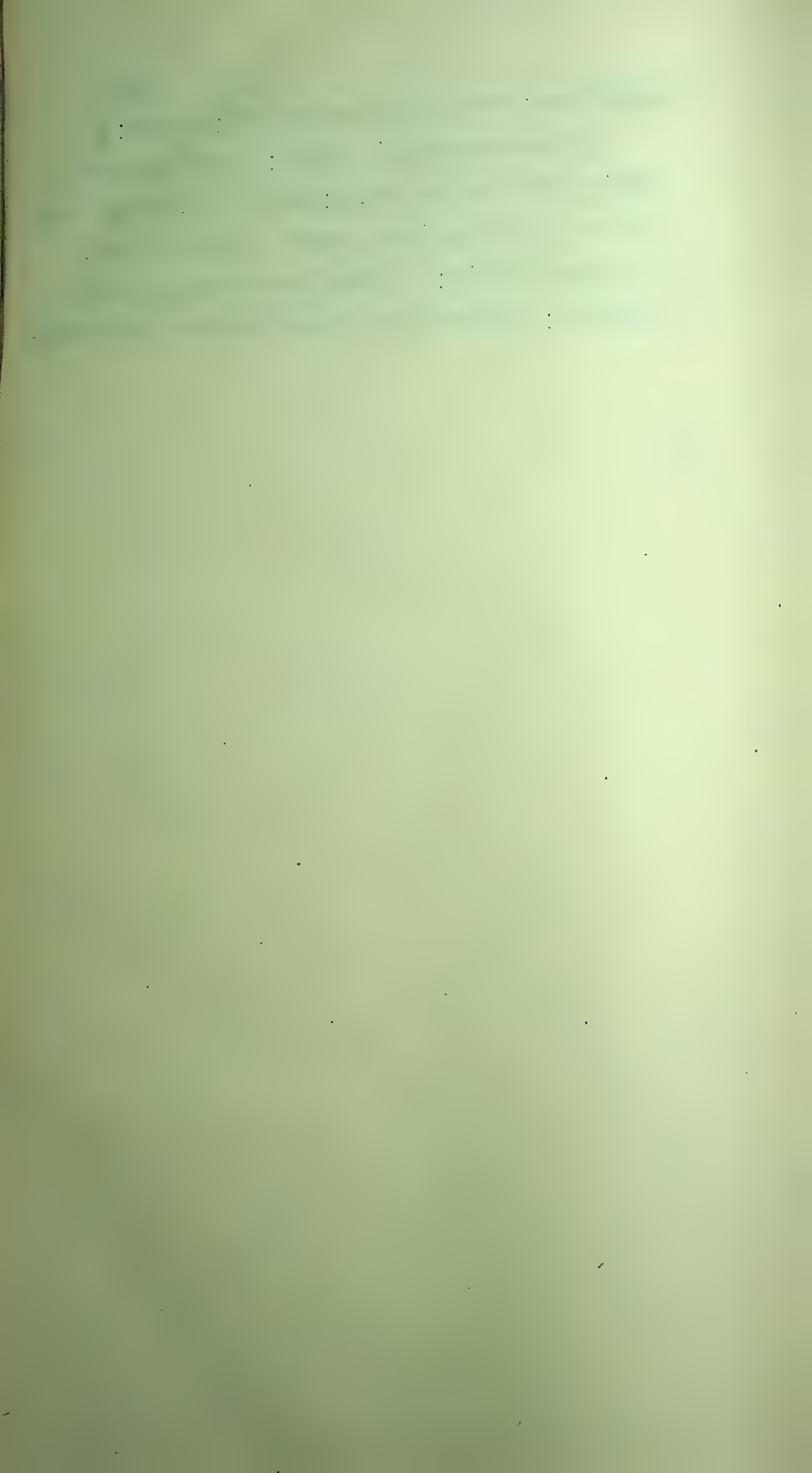

लिंगविशिष्टपरिभाषया राजाहः सविध्यष्टजि' ति टच् न भवति, तस्या-
 नित्यत्वात्, तत उपसर्जनद्वयत्वेन । एकादशस्येति । डी'या सह कृतस्य । क्वासीति
 प्रतिषेधः स्यादिति । कथं पुनः सविशब्दस्योच्यमानो तिसविशब्दस्य प्रतिषेधः
 स्यात्, तदन्तविधिना, ग्रहणावता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिनास्ति, एवं मन्यते
 कार्यकालं संज्ञापरिभाषामिति पक्षो धेहिर्हित्यत्र घिसंज्ञाया उपरधानाद-
 गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेत्यस्ति तदन्तविधिरिति, यदा शेषस्येकारो-

कारमात्रस्य धिसंज्ञा, न तदन्तस्य, ततः किम् अस्तीत्यपि सखिशब्देकारस्य
 प्रतिषेधो न सखिशब्दस्य, एकादेशे च सखिशब्देकार स्वायमिति तदन्तेपि
 प्रतिषेधः स्यादेव, लोपे तु सति यद्यप्युपसर्जनद्वस्वत्वे कृते रूपमविशिष्टं
 तथापि तस्य लाक्षणिकत्वान्न भवति प्रतिषेधः । दोलेयादौ इतश्चानिज
 इति ढक् । बलाकासुमित्राशब्दो बाह्वादी । सौर्य इति । तेनैकदिगित्यण्,
 एतच्च सूर्यागिस्त्ययोश्चे च इयां वेत्यनपेदयोदाहृतम् । इयद्वुवद्वुम्यामिति ।

इयद्वुडोरवकाशः श्रियो मृगो, लोपस्यावकाशो दोलेयः कामखलेनः ॥

सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः । यद्यत्र भत्वेन सूर्यादयो
विशेष्यते सूर्यादीनां मसंज्ञानामिति, ततः सूर्यस्य स्त्री सूरि, वागस्त्यस्य जास्ती-
त्यादौ यत्र सूर्यादयेव मसंज्ञकं तत्रैव स्यात्सौरी कलाकेत्यत्र तु न स्यात्,
नह्यत्र सूर्यशब्द ईति मसंज्ञकः किं तर्हणान्तं, तस्मादनाश्रितरूपस्य भमात्रस्य
लोपेन संबन्धः । सूर्यादिभिर्यकारो विशेष्यतइति दर्शयन्नाह । सूर्यतिष्यागस्त्य-

मत्स्येत्येतेषामिति । मसंज्ञकस्य यो यकार उपधा तस्य लोपो भवति न
 चैत्सूयादीनां संबन्धोत्यर्थः । सौरीति । अत्र ईति परतो मसंज्ञकपङ्गमणान्तं
 तस्य यकार उपधा यथा भवति तथा दर्शयति । ऋणि यो यस्येति लोप इति ।
 व्याश्रयत्वादिति । ऋणि यस्येति लोपः ईति यलोप इति व्याश्रयत्वम् ।
 ईकारे तु य इति । लोप इत्यपेक्षते । तस्याणान्तस्येति । मसंज्ञकस्याणान्तस्य
 यकार उपधा भवतीत्यर्थः । स्थानिवद्भावस्तु द्वयोरपि यस्येति लोपयोर्यलोप-

विधिं प्रति प्रतिषिद्धः । मत्स्यचरोति । मत्सी मृतपूर्वेति चरद्, तस्मिन्नादिष्वि
ति पुंवद्भावः । टित्वान्दीप्, भवत्यत्र मत्स्यचरशब्द इति मसंज्ञकः मत्स्यसंबन्धी
च यकारो न त्वसौ मसंज्ञकस्योपधेति लोपाभावः । यग्रहणमुत्तरार्थमिति ।
इह तु सूर्यादिसंबन्धी मसंज्ञकस्योपधायकार एव न वणान्तिरिति नार्थस्तेन ।
सौरीयइति । सौर्यशब्दाद्दृढाच्छः, एवमागस्तीयः । आगस्त्य इति । अपत्ये
कष्यण् । तिष्यपुष्ययोरिति । तिष्यस्य सूत्रेणैव प्राप्ते नक्षत्राणि नियमः,

पुष्यस्याप्राप्ते विधिः सूत्रे त्वर्थग्रहणो सिध्यस्यापि प्रसंगः । अन्तिकस्येत्यादि
 कृन्दस्येतदिष्यते । ककारादेः शब्दस्येति । ककारस्याकारस्य चेत्यर्थः । आद्युदात्त-
 श्वेति । प्रत्ययस्वरस्यापवादः । अन्तितइति । अपादाने चाहीयरूहोरिति
 तसिः । कादेश्वेति । कशब्दस्येत्यर्थः । अन्तिषदिति । एत्पूद्विषेत्यादिना
 क्विप्, बहुवास्तु व्यस्तमधीयते । ये चेति । दृश्यतहत्यपेक्षते । अन्तियइति ।
 भवे कृन्दसीति यत् । कादिलोपस्यासिद्धत्वादयस्येति लोपाभावः ॥

हलस्तद्धितस्य । तद्धितइति निवृत्तमिति । उत्तरसूत्रे पुनस्तद्धितग्रहणात्,
तेनायमीत्येव विधिः ॥

आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति । मार्गकमिति । गोत्रोक्तोष्ट्रेत्यादिना वुञ्
संकाशादिभ्यो एय इति वुञ्क्णादिसूत्रेण चातुरर्थिकः ततो घन्वयोपधाद्भिति
जातादावर्थे । तद्धितग्रहणमित्यादि । सोमो देवतास्येति सोमादृदयण,
टित्वान्डीप्, तत्र परतोऽनापत्य-कारस्याप्यस्य हलस्तद्धितस्येति लोपो यथा

स्यादित्येवमर्थमिह तद्वितग्रहणं कृतम्, अन्यथा हि प्रकृतं तद्वितग्रहणं महानुवर्तनीयं
 तस्मिंश्चानुवर्तमाने तत्सम्बद्धमीतीत्यपि सम्बध्येत तच्चोभयमिह संबध्यमानं पूर्व-
 सूत्रेपि सम्बध्येत, ततश्च पूर्वोक्तौ सिद्धे सत्युपपन्नं तद्वितर्हति चेति नियमोऽयं
 विज्ञायेत, आपत्यस्यैवानाकारादौ तद्विते ईति चेति, ततो यथा तद्वितेऽनापत्यस्य
 न भवति सांकाश्यकव्यादौ, तथा ईत्यपि न स्यात्, सोमी इष्टिरिति ।
 तद्वितग्रहणे तु सति तेन पूर्वयोगे तद्वितग्रहणस्य निवृत्तिराख्यातेत्यापत्त्याना-

पत्ययोर्द्वयोरपि पूर्वेण हीति लोपो विधीयत इति सोमी इष्टिरित्यत्रापि
 यलोपः सिध्यतीत्यतस्तद्वितग्रहणम् । ननु च यद्युभयस्यायं नियमः स्याद्यो-
 गविभागोनर्थकः स्याद्वल आपत्यस्यतद्वितस्यानातीत्येकमेव योगं कुर्यात्तौ
 योगविभागादन्यतरस्यैवानुवृत्तिः, तत्राप्यनातीतिवचनात्तस्यैव, एवमपि दोषौ ऽ
 नापत्यस्य तद्वितेपि प्राप्नोति, कथम्, आपत्यस्य यदि भवति आकारादावेवेति
 नियमसम्भवात्, सांकाश्यादावौ लोपः स्यादेव, आकारादाविति नियमः तत

आकारादावापत्यानापत्ययोर्द्वयोरपि लोपप्रसंगो यद्यनापत्ये आकारादौ सम्भवति, अथ न सम्भवति तदा न कश्चिदोषः, आपत्यस्यैव तद्धिते तत्राप्यनाकारादेवेति नियमद्वयाश्रयणात् ॥

क्यच्च्योश्च । गागीयितीति । क्यचि वेतीत्वम् । गागार्यतइति । अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः क्यषस्त्वापत्यादसम्भवः । गागी भूतइति । अस्य ज्वावितीत्वम् ॥

वित्वकादिभ्यश्चस्य लुक् । वित्वकादीनामस्मिन्प्रदेशे प्रातिपदिकगणौ

पाठाभावात्तत्परिज्ञानार्थमाह । नडादिष्विति । नडादिषु वित्वादयस्तावत्प-
ठ्यन्ते, तत्र तु किं कृते यद्वपं ककारान्तं तदिहानुकृतं, वित्त्वक् आदिर्येषामिति
विगृह्य समासः जश्त्वेतु क्रियमाणो रूपविनाशप्रसंगान्न कृतमित्यर्थः तेन वित्त्वक्
आदिर्येषामिति क्सातादिषु यः कस्तदन्तानां ग्रहणं नाशं कनीयं, पाठाभावात्
कृपणां किमिति । कृतकुगागमेभ्यः परस्तादन्यो न सम्भवतीति प्रश्नः । कथं पुनः
कुको निवृत्तिप्रसंगः इत्याह । अन्यथा हीति । इदमेव कृग्रहणं ज्ञापकमस्त्येषा

परिभाषेति । यकारमात्रस्येति । उपधाया इत्यनुवृत्तस्यैव स्यादथापि तन्नि-
वृत्तमेवमप्यादेः परस्येति परस्य प्रसंगादनिष्टमेव ॥

तुरिष्ठेभ्यसु । दोहीयसीत्यत्र घत्वादीनामसिद्धत्वात्पूर्वं तृशब्दस्य
लोपेकृते पश्चान्निमित्ताभावावेषामभावः लोपो भवतीत्युक्तान्त्रान्त्यस्य
प्राप्नोत्यत आह । सर्वस्येति । कारणमाह । अन्त्यस्य हीति । नन्वेवमन्तरो
लुगेव विधेयः एवं सुखमेव सर्वस्य निवृत्तिर्लभ्यते ऽत आह । लुगित्येतत्त्विति ।

कः पुनस्तदनुवृत्तौ दोषः स्यादत आह । तथाहीति । न च पूर्वमेव गुणो भवति
 अन्तरंगानपि विधीन्बहिरंगो लुब्धाघतइतिवचनात् । इमनिज्यहणमुत्तरार्थमिति
 नैहार्थं, तृशब्दात्तस्यासम्भवात्, न चेदमेव कल्पकं भवितुमर्हति, उत्तरार्थतयाप्युपपत्तेः
 नन्वेवमजादी गुणवचनादेवेति नियमादिष्टेयसुनोरपि न सम्भवीत आह ।
 इतरौ त्विति ॥

टैः । णाविष्ठवदिति । सप्तमीसमर्थाद्वतिः णावितिप्रतियोगिनि
 सप्तमीनिर्देशात्, तेनेष्ठनि यत्कार्यं तदतिदिश्यते न त्विष्ठनो यत्कार्यं तदपि,

तेन बहूनाचष्टे बह्व्यतीत्यत्रेष्टस्य यिट् वेति णेर्यिरेन भवति, तदभावे तत्सन्नि-
 योगशिष्टो भूमावोऽपि न भवति । केचित्तु भूमावमुदाहरन्ति भावयतीति ।
 एतयतीति । टिलोपातिदेशेनैव सन्नियोगशिष्टत्वान्नकारनिवृत्तावपि सिद्धा-
 पुंस्त्वचनं सन्नियोगशिष्टपरिभाषया अनित्यत्वज्ञापनार्थं तेन श्येनेयः ऐनेय-
 इत्यादि सिद्धं भवति । अपर आह । इडविडमाचष्टे ऐडविडयति, दरदमाचष्टे
 रदयतीत्येवमादौ पुंस्त्वदातिदेशार्थं पुंस्त्वचनमिति । ननु चेडविडादीनामि

पुंवद्भावो न दृष्ट, इष्टन स्व तत्रासम्भवात्, नैष्ठनि दृष्टस्यातिदेशः किं तर्हि
 सम्भावितस्य, अन्यथा अतिराज्यतीत्यादौ टिलोपो न स्यात्, प्रातिपदिकग्रहणं
 प्रकृतिभात्रोपलक्षणम् । तेन द्रोणीमावष्टइत्यादावपि टिलोपो भवति
 नात्र पुंवद्भावोऽस्ति, समाश्रित पुंस्कत्वात् । लिंगविशिष्ट परिभाषया
 वा ङीबन्तस्य ग्रहणम् । उक्तं हि, प्राक् यथाकथं चित्प्रातिपदिकग्रहणो
 लिंगविशिष्टं गृह्यतइति । स्थव्यतीत्यादावत उपधाया इति वृद्धिर्न भवति,

अंगवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिनिष्ठितस्येति वचनात् । अस्यार्थः । अंगधिकारविहिते
 कस्मिंश्चित्कार्ये वृत्ते पुनः कार्यान्तरस्य वृत्तौ प्राप्तायामविधिस्तस्य कार्यस्य,
 तच्चेदंगं निष्ठितं भवति, प्रयोगार्हं भवति, यत्र त्वनिष्ठितमंगं तत्र भवत्येव वृत्तिः ।
 प्रापयति स्थापयतीति, कर्तारमाचष्टइत्यादौ तृशब्दस्य तुरिष्ठेमेयः स्विति लोपो
 भवति न वेति चिन्त्यम् ॥

स्थूलदूरयुवह्रस्वदिप्रदुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः । यद्यपि
 प्रकृतो लोपशब्दो भावसाधनः तथापीह कर्मसाधनोपि ज्ञायते, यणादि परं लोप

इति सामानाधिकरस्येन निर्देशात् तद्वाह । यणादिपरं तुप्यतइति । पूर्वग्रहणं विस्पष्टार्थमिति । इको गुणवृद्धी इति वचनाल्लुप्तावशिष्टस्य य इक् तस्य गुणो मविष्यतीति भावः । क्त स्व वचनादजादी प्रत्ययो भवत इति । इनिमच् तु पृथ्वादिष्वपठितैर्म्यो न भवत्यनभिधानात् ॥

प्रियस्थिरस्फोरु बहुलगुरु वृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फवर्बहि-
गर्वर्षिर्त्रपुद्राधिवृन्दाः । प्रियस्थिरोरुगुरु बहुलदीर्घाः पृथ्वादिषु पठ्यन्ते

तेनैतेष्विषमनिजनुवृत्तेश्चरितार्थत्वादितरेष्विषमनिचः कल्पकमेतद्वचनं न भवति, तदाह ।
तेनान्येषामिति ॥

बहोर्लोपो भू च बहोः । भूयानिति । आदेः परस्येत्यादेर्लोपः ।
अन्यथा हीति । यदि पुनर्बहोरिति नोच्येत ततो यथा लोपः प्रत्ययानां भवति
तथा भूमावोपि तेषामेव स्यात् पर्यायिणा तत्र लोप आदेर्भूमावः सर्वस्य शक्यते
वक्तुं, पृथग्निर्देशात्प्रत्ययानां न भविष्यति, अन्यथा भूलोपो बहोरिति ब्रूयात्, स्वं च

कृत्वोत्तरपदभूमीति निर्देश उपपद्यतइति ॥

इष्टस्य यिट् च । लोपाफ्वादो यिडागमइति । नाप्राप्ते तस्मिन्ना-
रम्भात् । तस्मिन्निति । लोपाफ्वादभूते, यदि तु लोपोऽप्यनुकृत्य विधीयते तदा
इकारो नोच्चारणार्थः ॥

ज्यादादीयसः । लोपस्येति । यदि लोपो यिटा न व्यवहितः
स्यात्तैव ज्यायानिति सिध्यतीति कृत्वा आदिति न वक्तव्यं स्यादिति भावः ।

कथं पुनर्लोपे सिद्धिरित्याह । लोपे हीति । अक्षरद्वयकारहृत्यत्र कृडितीति न नानु-
वर्ततेति भावः । उरुयेत्यादौ हान्दसत्त्वादीर्घाभावः ।

र ऋतो ह्लादेर्लघोः । परिगणनं कर्तव्यमिति । एवं च ह्लादेर्लघोरिति
न वक्तव्यम् । मातयतीति । उणादीनामव्युत्पन्नत्वात् तुरिष्ठेभ्यःस्विति तृशब्दस्य
लोपो न भवति अत्र परत्वादित्लोपं बाधित्वा रभावः प्राप्नोति ॥

प्रकृत्येकाच् । इष्ठेभ्यस्सु परत इति । यदि त्विष्ठादीनामिहानुवृत्तिं

स्यात्तदा श्रिये हितं प्राक् क्रीताञ्चः श्रीयं, ज्ञा देवतास्य ज्ञः स्थानीपाक इत्यत्र
 यस्येति लोपो न स्यात् ततश्च श्रीयमित्यत्रेयडादेशः स्यात्, तस्मादनुवर्त्या
 ह्रष्टादयः । सृजिष्ठइति । अथ प्रादयः किमित्युपेक्षिताः प्रेष्ठः प्रेयान्, स्थेष्ठः
 स्थेयानिति, असिद्धत्वात्प्रादीनां टिलोपो यस्येति लोपश्च न भविष्यतः इह तर्हि
 श्रेष्ठः श्रेयानिति, ककारोच्चारणसामर्थ्याल्लोपो न भविष्यति, तस्माद्विन्मतोर्लु-
 क्येवास्योदाहरणस्य संभवः यद्येवं नाप्राप्ते टिलोपे आरम्यमाणो विन्मतोर्लुक्

लोपं बाधियते, सत्यं विन्मन्तस्य मत्वन्तस्य च टिलोपः प्राप्तस्तं बाधते, यस्तु
तयोर्लुकि कृते अवशिष्टस्य टिलोपः प्राप्नोति तस्य कथं बाधकः स्यात्, न नहि
तस्मिन्नाप्राप्ते विन्मतोर्लुगारम्यते, अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्, अवशिष्टस्य यष्टि-
लोपस्तं न बाधतइति, अन्यथा यत्रावशिष्टमनेकाच् तत्रापि टिलोपो न स्यात्,
ततश्च वसिष्ठः वसीयानिति प्रत्युदाहरणं नोपपद्यते, एवं चातिशयेन ब्रह्मान्
ब्रविष्टः अवशिष्टस्य नस्तद्वितइति टिलोपो भवति, बहुवृचब्राह्मणं च तस्माद्ब्राह्मणं

ब्रह्मिष्ठं कुर्वीतिति, तथातिशयेन पयस्वी पांथष्ठ इति भवति, न तु पयसिष्ठ इति,
अपर आह--

इष्टेमेयस्स्वनेकाचोप्यवशिष्टस्य नैष्यते ।

टिलोपो भाष्यकारेण प्रवृत्ते विन्मतोर्लुकि ॥

इति । प्रकृत्येत्यादि । राज्ञोपत्यं राजन्यः राजश्वशुरादयत्, मनो-
रपत्यं मुनुष्यः मनोजातित्वज्यतो लुक्, ताम्यां समूहे गोत्राज्ञोष्टेत्यादिना कुज ।

आपत्यस्य चेत्यादि । एतच्चानयोः पत्यवाचित्वाभ्यां कृत्योक्तं, यदा तु जाति-
मात्रमुभयत्र शब्दार्थः अपत्यार्थस्तु नास्त्येवेति पक्षास्तदानापत्यत्वादेव लोप-
स्याप्रसंगान्नार्थः प्रकृतिभावेन ॥

इनश्यनपत्ये । साकूटिनमिति । कूट दाहे, दीर्घोपवः, अभिविधौ
भावइनुण्, अण्णुणः ॥

गाथिविदधिकेशिगणिपणिनश्च । मत्वर्थेयन्नन्ता स्ते, गाथाशब्दो
व्रीह्यादिः विदथो यज्ञः ॥

संयोगादिश्च । अयमपत्यार्थं आरम्भः ॥

अन् । अपत्यइति निवृत्तम् । सामनो वैमनइति । तस्येदमित्यण्-
सुयजोर्द्वनिष्, इस्वस्य तुक्, सुत्वा, तस्यापत्यं मौत्वनः ॥

ब्राह्मणो ऽ जातो । योगविभागोत्र क्रियतइति । यदि न क्रियेत तदा-
पत्यइत्यनुवर्त्तौ वा न वा, तत्रानुवृत्तावनन्तरसूत्रेण प्रकृतिभावप्रतिषेधान्नस्तदित-
इत्येव टिलोपस्य सिद्धत्वान्नियमार्थमेतदुच्यते, अज्ञानावेवापत्ये इति, तत्रापत्ये

सिद्धमिष्टं ब्राह्मी नारदः ब्राह्मणजातिरिति, अपत्ये तु जातावजातो च न क्व-
चिद्विलोपः स्याद्वाह्मी ओषधिरासं हविरिति अनुवृत्तौ तु विधिनियमसम्भवे
विधिरेव ज्यायानिति अपत्ये अग्निरिति प्रकृतिभावे प्राप्ते अजातो विलोपार्थं
विध्यधीतद्भवति, तत्र ब्राह्मं हविरित्यादि सिद्धं, ब्राह्मी ओषधिरिति न सिध्यति
अजाताविति प्रतिषेधात्, ब्राह्मणी ओषधिरिति प्राप्नोति अपत्ये च जातो
ब्राह्मण इति न सिध्यति, पूर्वसूत्रेण प्रकृतिभावे प्रतिषिद्धे विलोपप्रसंगादिति भावः

विमर्कस्यार्थमाह । ब्राह्मण इत्येतदिति । सामर्थ्यादिति । अपत्ये पूर्वेणैव टिलोपस्य
 सिद्धत्वाद्ब्राह्मण इत्येतावता नियमस्य कर्तुमशक्यत्वाच्च, तत्रापत्येऽपि ब्राह्मो नारद
 इति परत्वादनेनैव टिलोपः । अपत्ये वेति । अन्यथा अपत्ये वापत्ये च जातो
 प्रतिषेधः । स्यात्, प्रसज्यप्रतिषेधश्चायमित्याह । अपत्ये जाताविति ॥

कार्मस्ताच्छित्ये । यद्येवमिति । यदि तु णप्रत्ययोयमित्यर्थः ।
 नस्तद्धित इति टिलोपः सिद्ध इति । अणि हि प्रकृतिभावः । ज्ञापनार्थमिति । स्वं

च क्वादिभ्यो णिति लाघवाय कर्तव्यं णवचने प्रयोजनाभावात् । ताच्छीलिक इति
तुल्यजातीयविषयत्वाज्ज्ञापनस्येतल्लभ्यते, तेन तदस्यां प्रहरणं, प्रज्ञाश्रद्धान्त्यादिके
णो ढीङ् भवति ॥

दासिडनायनहास्तिनायनार्ध्वणिकजैवाशिनैयवाशिनायनिप्रौणहत्य-
धैवत्यसारवेदवाकमेत्रेयहिरण्यथानि । उपवारादिति । मुख्यस्याध्ययनासम्भवं उपवारे
हेतुः । प्रौणहत्येति तु निपातनानर्थक्यं, हनस्तोविष्णलोरिति तकारस्य सिद्धत्वात्

न च नस्तद्विहति टिलोपप्रसंगः उभयोरनित्ययोः परत्वात्तस्यैव भावादत आह ।
 हनस्तोविणालोरिति । धातुस्वरूपग्रहणो तत्प्रत्यये धातोरित्येवं विहितो यस्त-
 त्रैव कार्यं विज्ञायते, न च ष्यञ्चैवं विहितः किं तर्हि प्रातिपदिकादित्येवं तेनान्न
 तो निपात्यते कथं पुनर्ज्ञायते धातोः स्वरूपग्रहणो तत्प्रत्यये कार्यं विज्ञायतइति
 अत एव निपातनात्, एवं तर्हि कृत्वनिवृत्त्यर्थं निपातनं मेवम् । एवं तर्हि न क्वादे ।
 रित्यत्र प्रकरणो भूणाद्यः व्यञ्जीत्य वदयत्, अस्तत्त्वार्थमपि निपातनं सत् ज्ञापकमेव,

ऐदवाकशब्दोयमाद्युदात्तोऽन्तोदात्तश्चेष्यते, तत्रान्यतरस्य पाठे इतरस्योकारलोपो न सिद्ध्यति, तत्राह । स्वरसर्वनामेति । उदात्तादीनामविभागेनावस्थानमेकश्रुतिः, सर्वनामवत्सर्वनाम, यथैव हि तस्यापत्यमित्यादौ उपगुप्रमृतीन्विशेषान्सर्वनाम प्रतिपादयति तथैकश्रुतिरप्युदात्तादीन्स्वरविशेषानिति एकश्रुतेः सर्वनामत्वम् । इया-
देशाप्वाद इति । कैक्यादिसूत्रेण प्राप्त इयादेशः इह मित्रयुशब्दस्य चतुर्गुहणं क्रियते, गृह्यादिषु प्रत्ययसिद्ध्यर्थं यस्कादिषु लुगर्ण, कैक्यादिसूत्रे इयादेशार्थम्, इदं

चतुर्थं युलोपार्थम् । तत्र द्विर्ग्रहणमकर्तुं शक्यमित्यभिप्रायेणाह । अथ किमर्थमिति ।
 लुगर्थः पाठो न कर्तव्य इति । यञ्जीरित्येव सिद्धत्वात् । परिहरति । नैतदस्तीति
 अण् प्राप्नोति । यदि तु संधांकलक्षणोऽप्यित्यस्यानन्तरं न मैत्रेयादित्युच्येत तदा
 त्रीणि ग्रहणानि नार्थो निपातनेन । यलोप इति । यशब्दस्य लोप इत्यर्थः ।

कृतव्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि कृन्दसि । मलोपो निपा-
 त्यतइति । तस्यासिद्धत्वादयस्येति लोपाभावः । एवमप्यकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घ

इति दीर्घः प्राप्नोति, अं वृत्तेः पुनर्वृत्ताविति वचनान्तं भविष्यति । क्वचित्तु मकार-
लोप इति पठन्ति । तत्र यस्येति वृत्ते लोपे कृते प्रत्ययाकारस्य ऋणम् ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमंज्यां षष्ठ्याध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥

अध्यायश्चायं समाप्तः ।

शुभं भवतु ॥

